ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 49

1

IANUARIE – MARTIE

1998

EA

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
THRACO-DACICA
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE NUMISMATICĂ
BULETINUL SOCIETĂŢII NUMISMATICE ROMÂNE
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
- SERIA TEATRU - MUZICĂ CINEMATOGRAFIE
- SERIA ARTĂ PLASTICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
- SÉRIE THÉÂTRE MUSIQUE CINÉMA
SÉRIE BEAUX-ARTS

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sect. 5, RO-76117, Tel. 040-1-411 90 08, tel./fax 410 34 48, fax 410 39 83, Bucureşti; RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, sect. 1, P.O.Box 33–57, Fax 401-222 64 07, Tel. 401-618 51 03; 401–222 41 26, Bucureşti, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Şos. Olteniţei 35–37, sect. 4, P.O.Box 61–170, Fax 401-3123 24 25, 401-634 71 45, Tel. 401-634 63 45, Bucureşti, România.

Les normes pour la rédaction des manuscrits et la liste des abréviations employés dans la revue ont été publiées dans le tome 46, 1995, n°s 3–4, p. 343–370.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, Ro-71119 Bucarest, Roumanie. Tel. 401-659 71 52, Fax 401 650 34 10.

DISCUȚII PRIVIND CRONOLOGIA ABSOLUTĂ A CULTURII GLINA

de RADU BĂJENARU

Autorul analizează şi discută **datarea absolută** a culturilor care precedă, sunt contemporane sau succedă nemijlocit **cultura Glina**. În termenii cronologiei relative, cultura Glina suprapune stratigrafic **cultura Coțofeni** şi este suprapusă de grupul Odaia Turcului, existând relații de contemporaneitate între Glina şi **grupurile Livezile** şi **Jigodin** din Transilvania, precum şi cu grupurile vucedoliene târzii de la Dunărea mijlocie. În cronologia absolută, evoluția acestei culturi are loc cel mai probabil în intervalul 2650–2450 a.Chr.

În literatura de specialitate, interesul pentru cronologia relativă şi cea absolută ale culturii Glina a fost diferit. Neîncrederea cu care au fost privite puținele date radiocarbon disponibile pentru bronzul timpuriu din România[1] şi lipsa unor elemente clare de contact cu spațiul egeean au determinat rețineri în elaborarea unei analize aprofundate privind datarea absolută a culturilor bronzului timpuriu din spațiul carpato-dunărean. Concepția general acceptată în anii '60 era aceea că apariția culturii Glina corespunde începutului epocii bronzului în România, moment ce s-ar plasa în jurul datei de 1700 a.Chr.[2]. Câțiva ani mai târziu, S. Morintz şi P. Roman ridică data de început a epocii bronzului de la noi cu 200 de ani[3], dată încă acceptată de unii cercetători[4]. Foarte recent, într-o lucrare de sinteză, C. Schuster propune intervalul 2400–2100 a.Chr. ca fiind cel mai probabil pentru evoluția culturii Glina[5]. Cea mai înaltă datare aparține lui

[1] De exemplu, P. Roman, *Cultura Coțofeni*, Bucureşti, 1976, p. 67, nota 11 (în continuare citată *Coțofeni*). La diverse colocvii şi reuniuni ştiințifice, am observat că această neîncredere se manifestă şi astăzi la mulți cercetători din România. Ea se datorează, în primul rând, necunoaşterii problematicii pe care o ridică analiza datelor radiocarbon şi a posibilităților sau limitelor acestei metode de a oferi răspunsuri concrete întrebărilor ridicate de cercetarea arheologică. Un minim interes pentru acest domeniu, extrem de dinamic şi mult mai eficient în ultimul timp prin perfecționarea metodelor de calibrare şi a analizei dendrocronologice, ar releva pentru oricine faptul că datele radiocarbon reprezintă, în momentul de față, singura noastră posibilitate de a construi un sistem coerent de cronologie absolută pentru cea mai mare parte a preistoriei spațiului carpato-dunărean.

[2] I. Nestor, în *Istoria României* I, Bucureşti, 1960, p. 93.

[3] S. Morintz, P. Roman, Dacia, N.S. 12, 1968, p. 45 urm.

[4] De exemplu, I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bibl. Thracologica 2, Bucureşti, 1992, p. 87.

[5] C. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeşului şi Ialomiței superioare*, Bibl. Thracologica 20, Bucureşti, 1997, p. 162–163.

S C I V A, tomul 49, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1998, p. 3–22

A. Vulpe, care, pe baza unor argumente deloc neglijabile, situează cultura Glina anterior anului 2500 a.Chr.[6] Schimbările survenite în judecarea cronologiei de contact cu spațiul egeo-anatolian[7] și mai ales perfecționarea în ultimele decenii a metodei de calibrare a datelor radiocarbon implică modificări importante asupra concepției noastre privind cronologia absolută a epocii bronzului[8].

O abordare directă a problemei enunțate în titlu nu este posibilă din cauza lipsei datelor radiocarbon pentru cultura Glina. În schimb, cronologia absolută a acestei culturi poate fi dedusă din analiza datelor disponibile pentru culturile care precedă, sunt contemporane sau succedă nemijlocit fenomenul cultural amintit. Stratigrafic, cultura Glina urmează culturii Coțofeni și este la rândul ei suprapusă de așa-numitul „orizont Besenstrich" sau de descoperiri de tip Verbicioara I în Oltenia și de grupul Odaia Turcului în centrul Munteniei.

Argumentele aduse în favoarea unei contemporaneități parțiale între culturile Coțofeni și Glina sunt pur ipotetice[9]. În teritoriul comun celor două culturi (Oltenia și vestul Munteniei), așezările Glina suprapun stratigrafic pe cele Coțofeni (inclusiv așezări Coțofeni III). În teritorii diferite, importuri ceramice Glina în așezări Coțofeni nu se cunosc, după cum nu există nici importuri Coțofeni în Glina. Decorul de tip Runcuri, care constituie principalul argument în favoarea contemporaneității celor două culturi[10], nu poate fi privit ca rezultat al influențelor Coțofeni în mediul Glina, motivistica proprie acestui decor neregăsindu-se ca atare în cultura Coțofeni. Datele stratigrafice, decisive în astfel de cazuri, conduc la concluzia că Glina succede cronologic culturii Coțofeni[11]. Prin structură și inventar ceramic (inclusiv decorul de tip Runcuri),

[6] A. Vulpe, Starinar, N. S. 40–41, 1989–1990 (1991), p. 111 urm.; idem, în *Timpul istoriei. I. Memorie și patrimoniu. In honorem emeritae Ligiae Bârzu*, București, 1997, p. 45. Trebuie precizat că acest din urmă studiu a fost tipărit în momentul în care articolul de față se afla deja într-o formă publicabilă, el nefiindu-mi accesibil în momentul redactării. Din lectura celor două articole, se poate lesne observa că ambele conduc către aceleași concluzii, folosind uneori argumente care, fără a fi identice, sunt asemănătoare. Acest lucru este explicabil prin faptul că actuala mea concepție asupra epocii bronzului de la noi este, în bună măsură, rezultatul audierii cursurilor ținute de profesorul Alexandru Vulpe la Universitatea din București în perioada 1990–1993 și al numeroaselor discuții avute cu domnia sa în ultimii ani pe această temă.

[7] C. Renfrew, *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C.*, Londra, 1972, p. 169 urm; A. F. Harding, ArchRozhledy 32, 1980, 2, p. 178 urm; Brigitte Kull, PZ 64, 1989, 1, p. 48 urm.

[8] O primă vedere de ansamblu asupra implicațiilor noilor metode de datare asupra cronologiei epocii bronzului de la noi, la A. Vulpe, ARMSȘIA 21, 1996, 4, p. 33 urm.

[9] De exemplu Roman, SCIVA 37, 1, 1986, p. 31 urm; Schuster, *op. cit.*, p. 156.

[10] Roman, SCIVA 36, 4, 1985, p. 279 urm; idem, Thraco-Dacica 6, 1985, p. 116 urm (în special n. 8).

[11] Problema raportului cronologic dintre culturile Glina și Coțofeni va forma subiectul unui studiu viitor. În acest context trebuie subliniat că și periodizarea internă a culturii Glina propusă de autorii citați (supra notele 9 și 10) nu reprezintă decât o simplă ipoteză de lucru ce cu greu va putea fi confirmată de o analiză tipologico-stratigrafică a ceramicii de tip Glina. O asemenea analiză nu poate fi făcută decât în urma prelucrării unuia din loturile de materiale rezultate din cercetările sistematice efectuate la Glina, Braneț sau Odaia Turcului, așezări cu

cultura Glina se încadrează în categoria grupurilor culturale post-Coțofeni (Jigodin, Livezile, Nir) și post-Vučedol clasic (Makó, Nyírség, Glockenbecher–Csepel)[12]. Inexistența vreunui element de certă tradiție Coțofeni în repertoriul ceramic al culturii Glina, mă determină să iau în considerare chiar un interval de timp ce s-a putut scurge între sfârșitul culturii Coțofeni și apariția ceramicii de tip Glina în Oltenia[13]. Astfel, încheierea evoluției culturii Coțofeni reprezintă, în stadiul actual, un *terminus post quem* pentru începutul culturii Glina.

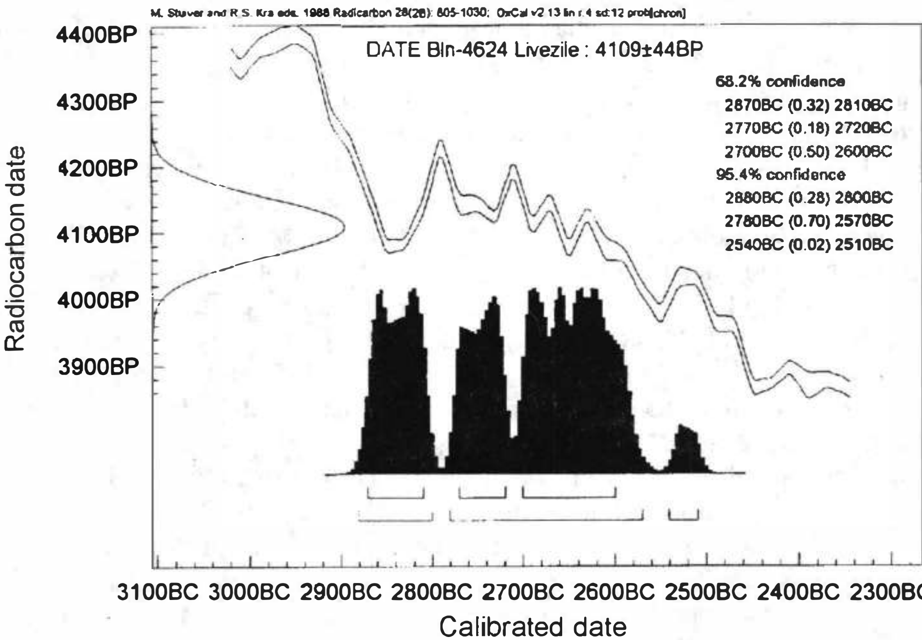

Fig. 1. Histogramă reprezentând rezultatul calibrării datei Bln-4624 (Livezile).

Așa cum rezultă din cele 11 date radiocarbon publicate (vezi anexa , nr. 1–11), cultura Coțofeni ar evolua pe parcursul a circa o mie de ani, fapt greu de acceptat. O precizie mai mare în stabilirea duratei în timp a acestei culturi poate fi obținută apelând la seriile de date radiocarbon disponibile pentru culturile contemporane Baden și Kostolac. Deși nu se specifică stratul din care au fost recoltate, cele mai multe din probele de la Ostrovul Corbului și Băile Herculane

câte cel puțin trei niveluri Glina și numeroase complexe de locuire, singurele în măsură să ne ofere imaginea corectă a evoluției în timp a ceramicii acestei culturi. Până ce va fi depusă o astfel de muncă, pretenția de a considera simple ipoteze sau speculații făcute pe marginea acestui subiect drept bunuri câștigate ale cercetării arheologice mi se pare exagerată.

[12] Aceeași concluzie la Roman, Thraco-Dacica 6, 1985, p. 117, n. 10, care ulterior și-a modificat punctul de vedere (vezi supra n. 9 și 10)

[13] În acest sens vezi și Roman, *Coțofeni*, p. 59, care plasează în acest interval mormintele de la Milostea (cf. E. Popescu, A. Vulpe, RevMuz 3, 1966, 2, p. 148)

par să indice o fază timpurie a culturii Coțofeni. Calibrate cu 2σ (95,4% confidență), probele cu nr. 1–2 din anexă ne indică, cu o probabilitate de peste 90%, existența culturii Coțofeni înainte de 3000 BC. Probele nr. 3–7 au o marjă de eroare destul de mare pentru ca intervalul de timp pe care îl oferă să fie relevant pentru o anumită fază, însă trebuie reținut că ele, în general, nu coboară sub 2700 BC. Începutul culturii Coțofeni în cea de-a doua jumătate a mileniului IV, nu mult după 3500 BC (fig. 2), este confirmat și de datele existente pentru culturile Baden și Kostolac, culturi cu o evoluție relativ sincronă cu cea a culturii Coțofeni. Astfel, apariția acestora poate fi plasată în jurul datei de 3600 BC pentru Baden și 3400 BC pentru Kostolac[14] (anexă nr. 13–15, 27; fig. 3–4). Pentru fixarea în timp a sfârșitului culturii Coțofeni, importante sunt cele patru probe recoltate de la Poiana Ampoiului dintr-un nivel Coțofeni III (anexă nr. 8–11)[15]. În funcție de valorile obținute în urma calibrării, cele patru probe se împart în două grupe distincte. Prima grupă se compune din cele două probe analizate în laboratorul din Zürich (UZ-2869/ETH-9277 și UZ-2870/ETH-9278). Ambele date ne indică faptul că faza a III-a a culturii Coțofeni a existat cândva în intervalul 2900–2350 BC, interval mult prea mare pentru a fi relevant. Calibrate cu 1σ (68,2% confidență), există 51% șanse ca prima probă să se situeze în intervalul 2700–2570 BC și 26% între 2870–2810 BC, iar pentru cea de-a doua probă avem 83% și 17% probabilitate pentru intervalele 2660–2460, respectiv 2860–2820 BC (vezi anexa nr. 10–11). Cea de-a doua grupă este formată din probele analizate în laboratorul de la Berlin (Bln-4621 și Bln-4620). Acestea ne oferă o probabilitate de 60% (calibrare cu 2σ) și 73% (cu 1σ) pentru intervalul 2930–2860 BC, pentru prima probă și 51% respectiv 61% pentru intervalul 2900–2860 BC în cazul celei de-a doua probe (vezi anexa nr. 8–9). Remarcăm de asemenea probabilitatea aproape nulă în cazul ambelor probe de a se situa după 2700 BC. Rezumând, pentru a data nivelul inferior Coțofeni III de la Poiana Ampoiului, avem de optat între intervalul 2600–2500 BC, indicat ca cel mai probabil de probele din prima grupă[16] și intervalul 2900–2800 BC oferit de cea de-a doua grupă. Opțiunea pentru acest din urmă interval este susținută de o serie de argumente ce nu pot fi neglijate. În primul rând, cele două probe analizate la Berlin provin dintr-o locuință (deci un complex închis), astfel încât posibilitatea contaminării materialului prelevat este mult mai mică decât în cazul probelor analizate la Zürich, care provin din strat, unde orice amestec este posibil (vezi în acest sens proba UZ-2868/ETH-9276[17]). În al doilea rând,

[14] S. Forenbaher, Antiquity 67, 1993, p. 246 (citat în anexă Forenbaher 1993). Am ales prescurtarea BC în locul celei î. Chr. pentru a sublinia faptul că toate datele discutate în articolul de față sunt calibrate.

[15] H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, Bibl. Thracologica 13, București, 1996, p. 146 (citat în anexă Ciugudean 1996).

[16] Pentru această dată a optat Ciugudean, *op. cit.*

[17] *Ibidem.*

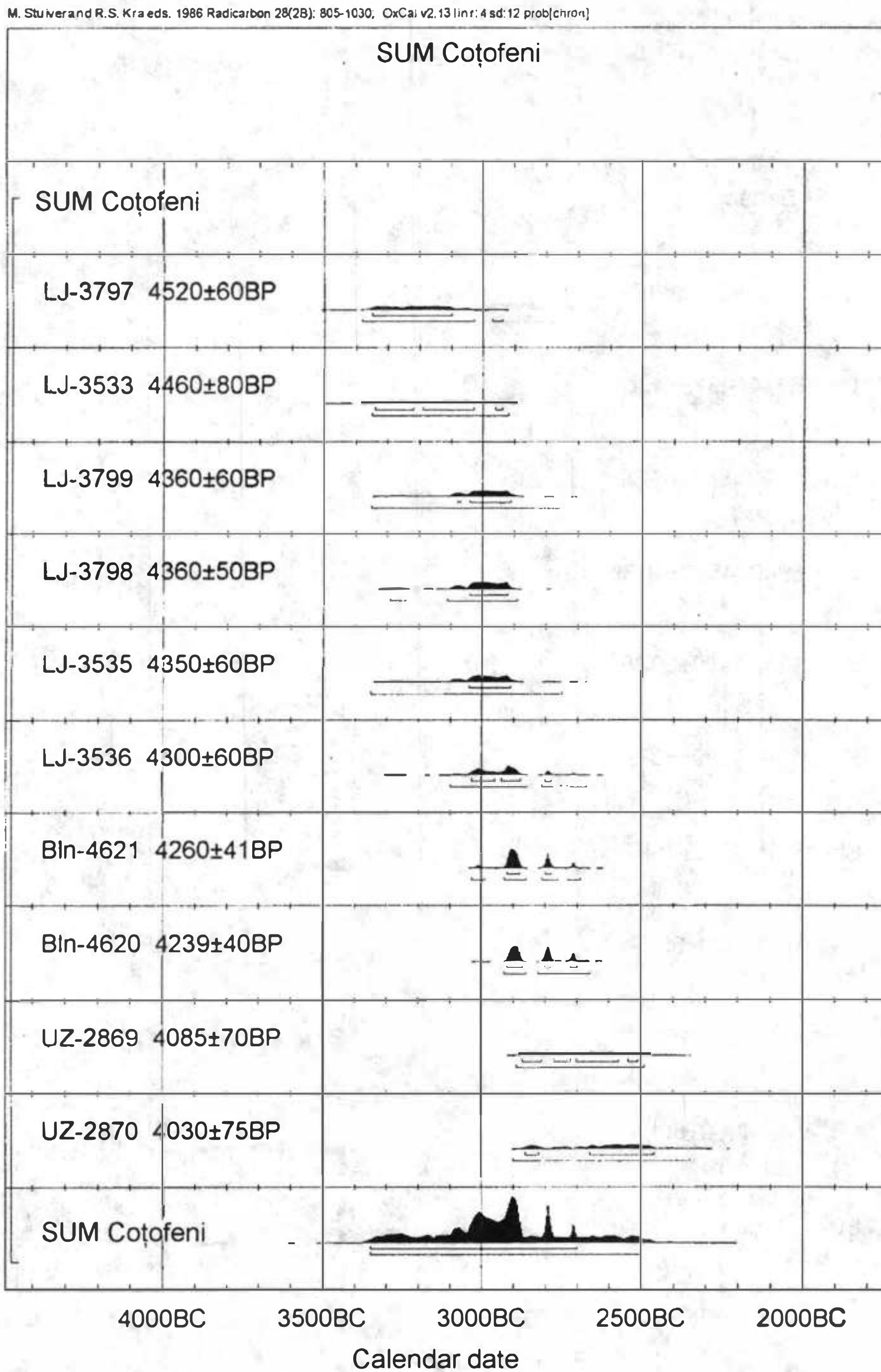

Fig. 2. Rezultatul calibrării datelor pentru cultura Coţofeni.

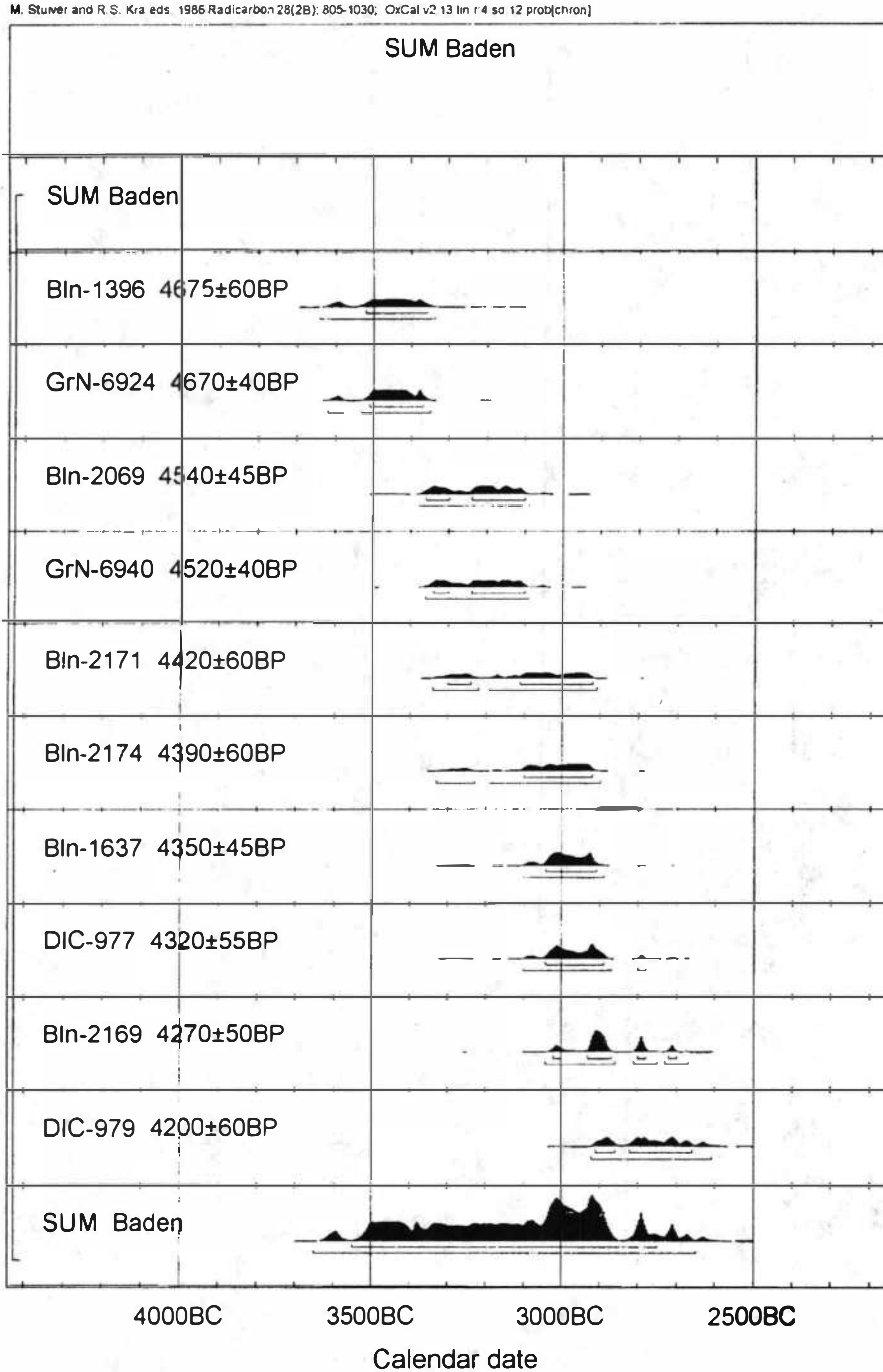

Fig. 3. Rezultatul calibrării datelor pentru cultura Baden.

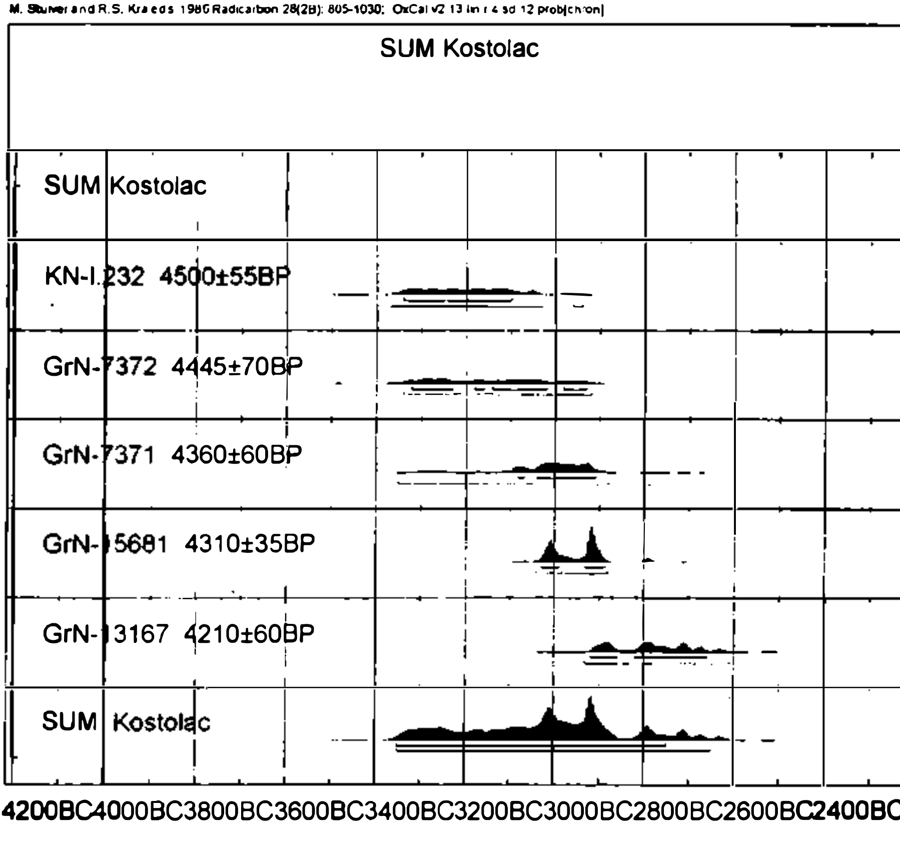

Fig. 4. Rezultatul calibrării datelor pentru cultura Kostolac.

probele din prima grupă nu infirmă data de 2900–2800 BC în cazul calibrării cu 2σ. Ele oferă intervalul de 2600–2500 BC doar ca cel mai probabil în cazul calibrării cu 1σ care are numai 68,2% confidenţă[18]. Marja relativ mare de eroare pe care o au aceste două probe, le face puţin utilizabile în momentul în care dorim să datăm mai strâns stratul din care provin. În al treilea rând, data de 2800 BC pentru faza finală Coţofeni este confirmată de datele pe care le avem pentru fazele finale Baden şi Kostolac, 2900/2800 respectiv 2800/2700 BC[19] (vezi anexă nr. 21–25, 30–32; fig. 3–4). Pe de altă parte, fazele târzii Kostolac şi Coţofeni (III) sunt contemporane cu faza timpurie (A) şi, eventual, cu începutul fazei clasice (B1) a culturii Vučedol (aşa cum o dovedesc asocierile ceramice

[18] Pentru interpretarea datelor şi procentelor rezultate în urma calibrării, a se vedea Nona Palincaş, SCIVA 47, 1996, 3, p. 245 urm. cu bibliografia (în special n. 27).
[19] Vezi supra n. 14.

din zonele de contact ale celor trei culturi), începutul acestei din urmă faze plasându-se în jurul datei de 2900/2800 BC[20].

Intervalul 2900–2800 BC se referă la nivelul inferior Coţofeni III de la Poiana Ampoiului, care este suprapus de încă două niveluri cu material ce poate fi atribuit aceleiaşi faze Coţofeni[21]. Astfel, se poate afirma că în jurul datei de 2800 BC sau nu mult după aceasta, cultura Coţofeni îşi încheie evoluţia. În sensul celor afirmate mai sus, reţinem data de 2700 BC ca *terminus post quem* pentru începutul culturii Glina.

În lipsa unor importuri ceramice şi a unor analogii tipologice clare, este dificil de stabilit care sunt culturile contemporane Glinei în teritoriile imediat învecinate. Singura relaţie certă există cu grupul Livezile, prin fragmentul ceramic decorat cu găuri-buton descoperit la Cetea (jud. Alba)[22]. Despre grupul Livezile putem afirma că exista cândva în intervalul 2880–2510 BC, proba prelevată din aşezarea de la Livezile–„Baia" având 70% şanse de a se situa între 2780–2570 BC (vezi anexa nr. 12 şi fig. 1). Desigur, un întreg grup cultural nu poate fi datat doar pe baza unei singure probe radiocarbon. Ea trebuie însă luată în considerare deoarece valoarea pe care ne-o oferă în urma calibrării corespunde pe deplin datelor de cronologie relativă obţinute prin metodele clasice de investigare arheologică: grupul Livezile este ulterior culturii Coţofeni, pe care o suprapune stratigrafic, şi contemporan cu sfârşitul fazei clasice şi cu faza târzie a culturii Vučedol. Un alt punct de reper pentru datarea grupului Livezile îl reprezintă mormântul central de la Velika Gruda (pe coasta dalmată), care se datează, cel mai probabil, între 2800–2700 BC[23] (vezi şi anexa nr. 33–35). Relaţia este dată de inelele de buclă din aur descoperite aici, ce au analogii foarte bune în M.1 din tumulul III de la Ampoiţa[24]. Astfel, putem avansa intervalul de 2800–2700 BC ca moment de început pentru grupul Livezile, dată ce corespunde, aşa cum am văzut, şi cu sfârşitul culturii Coţofeni.

Raportarea la cultura Vučedol este mai greu de făcut din cauza, în primul rând, a evoluţiei neuniforme a acesteia în teritorii diferite[25]. Prin decorul de tip Runcuri, dar şi printr-o serie de forme ceramice şi obiecte de metal, cultura Glina poate fi conectată la grupurile culturale vucedoliene târzii (faza B2,

[20] Aceeaşi concluzie la A. Durman, B. Obelić, Radiocarbon 31, 1989, 3, p. 1006 (citat în anexă Durman, Obelić 1989); Forenbaher, *op. cit.*, p. 247. Pentru raporturile Coţofeni–Vučedol, vezi, mai recent, N. Tasić, *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans*, Belgrad, 1995, p. 69, cu bibliografia.

[21] Ciugudean, *op. cit.*, p. 63.

[22] *Ibidem*, fig. 22/3.

[23] Margarita Primas, *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 32, Bonn, 1996, p. 39 urm. (citat în anexă Primas 1996).

[24] Ciugudean, *op. cit.*, p. 127, fig. 31/8–9.

[25] Primas, *op. cit.*, p. 141–142.

Nyírség) şi la grupul Glockenbecher–Csepel. Un argument în favoarea unei contemporaneităţi, cel puţin parţiale, cu cultura Glockenbecher, îl reprezintă acea categorie de obiecte din lut ars considerate a fi apărătoare de braţ[26]. Majoritatea exemplarelor din Europa Centrală provin din morminte Glockenbecher, unde constituie o apariţie frecventă[27]. La noi, astfel de obiecte se cunosc numai din contexte Glina[28]. Cele două date de la Zók–Várhegy plasează începutul fazei B2 a culturii Vučedol în intervalul 2800–2600 BC (vezi anexa nr. 38–39). Datele disponibile pentru Glockenbecher–Csepel acoperă o perioadă lungă de timp (anexa nr. 44–53), dar cele mai multe se grupează în jurul datei de 2500 BC, dată ce pare a corespunde şi începutului culturii Somogyvár–Vinkovci[29] (vezi anexa nr. 54–58 şi fig. 5–6). Din toate aceste date putem extrage concluzia că în intervalul 2600–2500 BC cultura Glina exista.

Succesiunea stratigrafică din aşezarea de la Odaia Turcului ne permite să afirmăm că în centrul Munteniei cultura Glina este urmată de de grupul Odaia Turcului[30]. Prin bunele analogii pe care ceramica acestui grup le are în mediul Hatvan, într-un studiu anterior am avansat ipoteza că grupul Odaia Turcului se plasează, din punct de vedere cronologic, în intervalul 2300–2100 BC[31]. Conform datelor existente în momentul de faţă, un început anterior datei de 2400 BC pentru nivelul superior de la Odaia Turcului pare puţin probabil. O problemă care nu poate fi rezolvată încă este aceea dacă succesiunea Glina – nivelul superior Odaia Turcului are loc nemijlocit, sau între ele există un anumit interval de timp.

Deşi puţin numeroase, relaţiile bronzului timpuriu de la noi cu spaţiul egeean pot aduce clarificări importante în problema pe care o tratăm. Inele de buclă din aur similare celor descoperite în tumulii de la Velika Gruda şi Ampoiţa, au fost găsite şi în mormintele de pe insula Lefkas[32]. Încadrarea culturală a acestor descoperiri este încă discutată, însă mormintele de tipul celui în care au fost găsite inelele de buclă, par a aparţine Helladicului timpuriu II de început[33]. Faza a II-a a Helladicului timpuriu a fost datată în intervalul

[26] Gh. Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 33 urm., fig. 1.

[27] Rosza Schreiber-Kalicz, în *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Belgrad, 1984, p. 141 urm., pl. 31/1.

[28] Supra n. 26. Cât priveşte funcţionalitatea lor, Schuster le consideră a fi „piese ale unei costumaţii rituale" (*op. cit.*, p. 80). În mormintele Glockenbecher ele apar însă la încheietura mâinii, deci folosirea lor ca apărătoare de braţ pentru arcaşi pare plauzibilă (Schreiber-Kalicz, *op. cit.*).

[29] Forenbaher, *op. cit.*

[30] Ersilia Tudor, Dacia, N. S. 26, 1982, p. 69 urm.

[31] R. Băjenaru, SCIVA 47, 1996, 3, p. 323.

[32] Vezi în acest sens discuţia la Primas, *op. cit.*, p. 76 urm şi Ciugudean, *op. cit.*, p. 127–128.

[33] Primas, în *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* III, Bratislava, 1993, p. 68 urm.

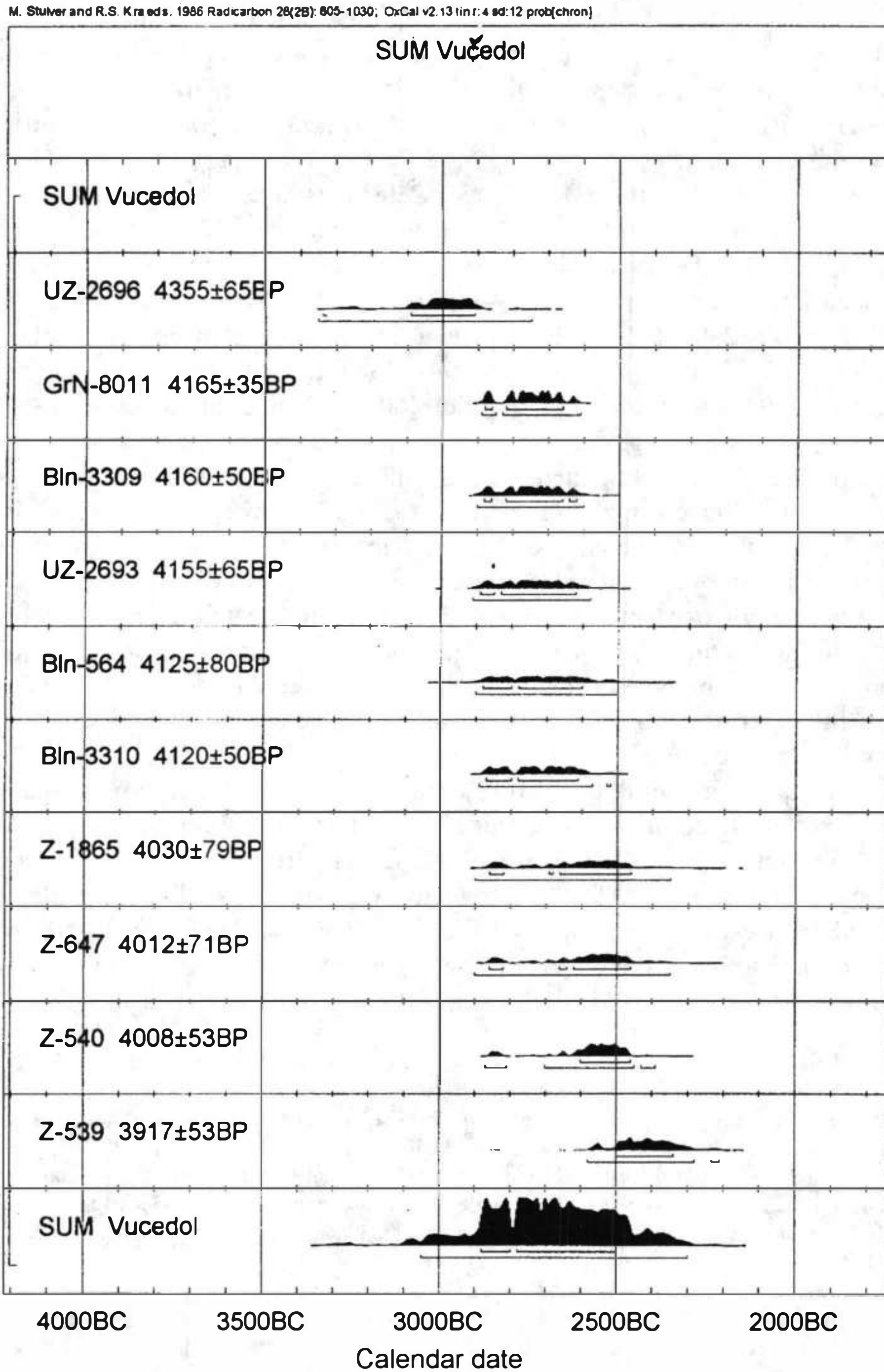

Fig. 5. Rezultatul calibrării datelor pentru cultura Vučedol.

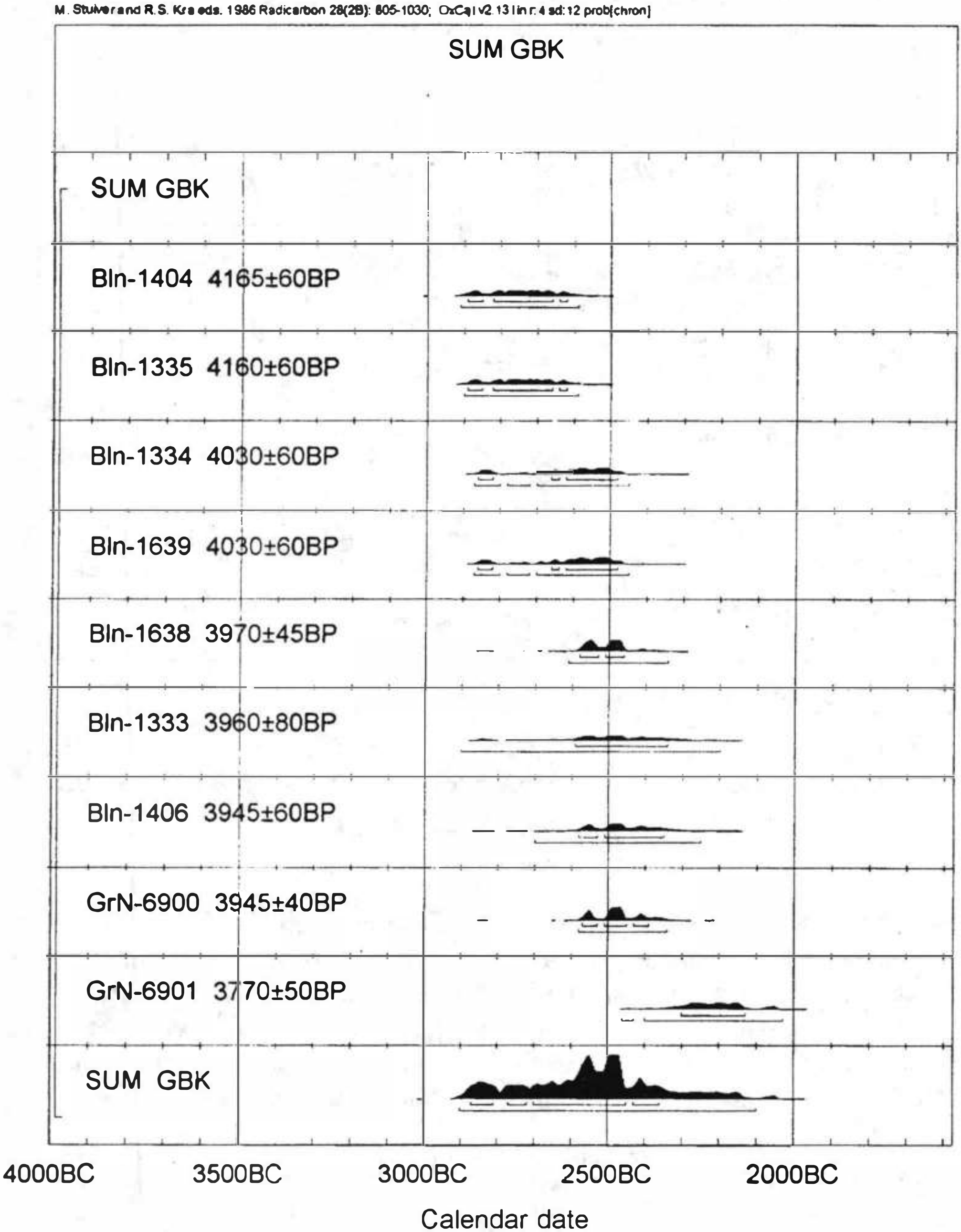

Fig. 6. Rezultatul calibrării datelor pentru cultura Glockenbecher–Csepel.

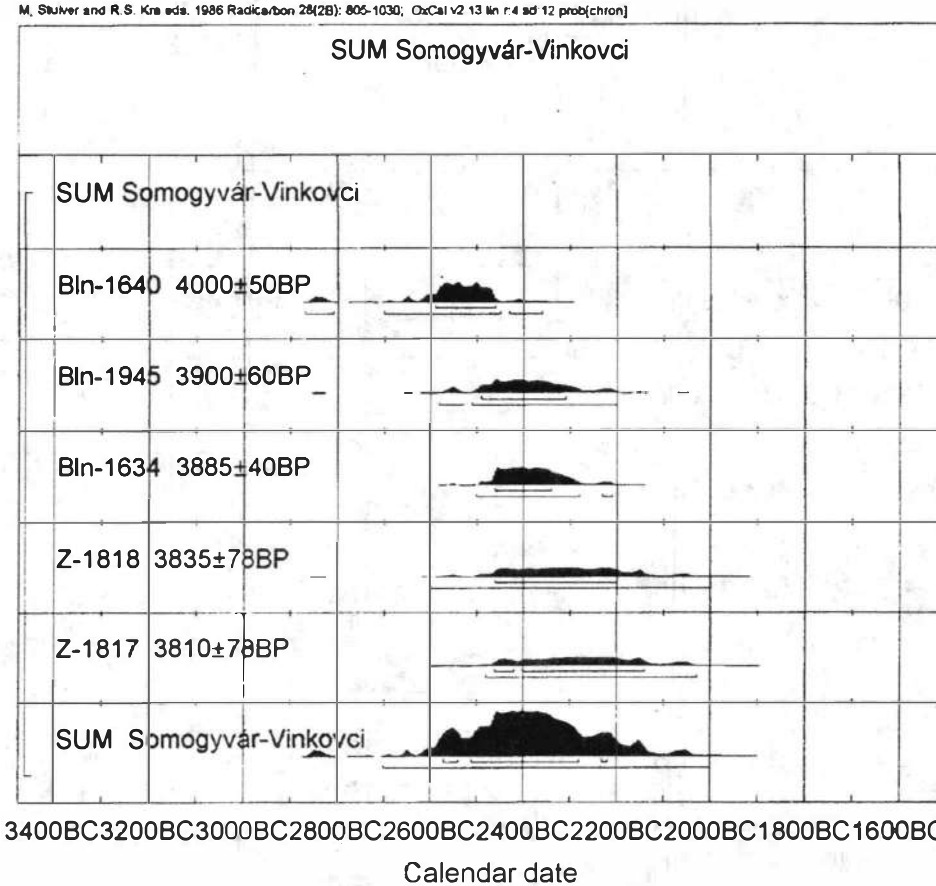

Fig. 7. Rezultatul calibrării datelor pentru cultura Somogyvár–Vinkovci.

2900–2570/2410 BC de către Warren şi Hankey, în timp ce S. Manning plasează faza timpurie a Helladicului II (EH II A) între 2700–2400 BC[34]. Cel de-al doilea interval (mai probabil, aşa cum demonstrează analiza extrem de serioasă efectuată de Manning) corespunde datelor obţinute în urma calibrării probelor de la Velika Gruda şi Livezile[35]. Cele două topoare cu gaură de înmănuşare transversală descoperite la Poliochni (pe insula Lemnos)[36] şi în depozitul de

[34] P. Warren, V. Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol, 1989, p. 122 urm şi p. 169; S. W Manning, *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age. Radiocarbon and History*, Monographs in Mediterranean Archaeology 1, Sheffield, 1995, p. 170 urm. şi fig 2.

[35] Această dată pare a fi uşor mai târzie decât cele obţinute pentru Velika Gruda şi Livezile. Diferenţa se poate explica prin faptul că inelele de buclă din aur reprezintă piese cu o valoare socială ridicată, având o durată de folosinţă îndelungată. Ele erau probabil transmise din generaţie în generaţie, momentul depunerii lor în morminte fiind astfel diferit de la caz la caz.

[36] V. G. Childe, ActaArchHungarica 7, 1956, p. 291 urm.

la Thebai (Grecia centrală)[37], reprezintă repere importante în stabilirea unui *terminus ante quem* pentru sfârşitul culturii Glina. Ambele (tipurile Pădureni şi Pătulele după Vulpe[38]) au secţiunea lamei hexagonală, ceea ce indică un orizont cronologic ulterior celui reprezentat de cultura Glina pentru care sunt caracteristice topoarele cu gaură de înmănuşare transversală şi secţiunea lamei pentagonală[39]. Toporul de la Poliochni aparţine stratului *rosso,* iar cel de la Thebai unui context ce corespunde Helladicului timpuriu II final şi tranziţiei către Helladicul Timpuriu III[40]. Stratul *rosso* de la Poliochni se plasează între 2400–2200 BC, în timp ce depozitul de la Thebai se poate data între 2300–2000 BC[41]. În concluzie, raportat la aria egeană, putem afirma că evoluţia culturii Glina corespunde, în linii mari, intervalului de timp în care se datează Helladicul timpuriu II A (respectiv 2700–2400 BC)[42].

Din analiza datelor discutate mai sus, am observat că limitele cronologice în care putem plasa cultura Glina sunt 2750 BC (la limita superioară) şi 2300 BC (cea inferioară). Structura aşezărilor şi „imobilismul" formelor ceramice şi al decorului, aceleaşi în toate siturile şi nivelurile de locuire, conduc spre ipoteza unei evoluţii de scurtă durată a culturii Glina. Luând în considerare

[37] J. Maran, ArchKorr 19, 1989, 2, p. 129 urm.

[38] Vulpe, *op. cit.* (supra n. 6), p. 34–35; cf. idem, PBF IX, 2, München, 1970.

[39] Idem, Thraco-Dacica 9, 1988, p. 210 urm.

[40] Vezi supra notele 36–37.

[41] Manning, *op. cit.*

[42] Un asemenea paralelism este susţinut şi de alte argumente. De exemplu, într-un studiu recent, J. Maran (Archäologisches Nachrichtenblatt 1, 1996, 1, p. 50 urm) ajungea la concluzia că cultura Makó evoluează paralel cu Helladicul timpuriu II, ori din combinarea datelor stratigrafice de care dispunem, cultura Glina este cel puţin parţial contemporană cu Makó. Situarea Glinei în intervalul cronologic corespunzător Helladicului timpuriu II (cel mai probabil II A), confirmă acea „ritmicitate cultural-istorică comună unei întinse arii a sud-estului european" remarcată de Vulpe (în *Timpul istoriei I*–supra nota 6 – p. 46). Cadrul de faţă nu ne permite detalierea şi argumentarea modului în care grupurile culturale ale bronzului timpuriu din spaţiul carpato-dunărean se pot raporta la aria egeică. Dealtfel, acest lucru este şi dificil de întreprins în lipsa unor conexiuni culturale clare între cele două spaţii. Ca ipoteză de lucru, următoarea schiţă poate fi însă propusă. Helladicului timpuriu I (cca 3300–2700 BC) îi corespund culturile Cernavoda II–Folteşti II, Coţofeni şi o bună parte a mormintelor tumulare sau plane ce se răspândesc în această perioadă în Moldova şi Dobrogea. Helladicul timpuriu II (2700–2350 BC) poate fi paralel cu cultura Glina, cu grupurile Jigodin, Bogdăneşti, Livezile (incluzând aici şi descoperirea de la Zăbala), Roşia, descoperirile vucedoliene târzii de tip Makó şi Nyírség din Banat, Crişana şi Maramureş, eventual şi grupul Şoimuş, fără ca aceasta să implice o contemporaneitate perfectă între toate grupurile menţionate. Helladicului timpuriu III (2350–2100 BC) îi pot corespunde descoperirile de tip Odaia Turcului – Monteoru Ic4,1–2 – Schneckenberg (Năeni–Schneckenberg sau Schneckenberg B), cele de tip Gornea–Orleşti–Iernut, precum şi nivelurile din aşezările Otomani care precedă nemijlocit cultura Otomani propriu-zisă. De asemenea, spre sfârşitul acestui din urmă interval se poate plasa şi debutul bronzului mijlociu în spaţiul carpato-dunărean. Remarcăm preponderenţa descoperirilor funerare în Moldova, Dobrogea şi estul Munteniei pe parcursul tuturor acestor perioade.

toate datele, raporturile stratigrafice şi relaţiile între culturile analizate, consider intervalul 2650–2450 BC ca cel mai probabil pentru această evoluţie. Desigur, în stadiul actual al cercetării şi în lipsa unor date radiocarbon din contexte Glina, această concluzie nu reprezintă decât o ipoteză. Pe de altă parte, tabloul expus mai sus reprezintă cea mai probabilă interpretare a datelor radiocarbon disponibile în momentul de faţă, iar marja de eroare pentru limitele cronologice propuse nu cred că este mai mare de ±100 de ani, marjă acceptabilă pentru epoca la care ne referim.

Anexă

Această anexă cuprinde o parte din datele radiocarbon ce au stat la baza formulării concluziilor de mai sus. Am inclus în primul rând toate datele disponibile din România, indiferent de valoarea sau acurateţea probelor prelevate. Pentru datele din spaţiile învecinate, criteriul de selecţie a fost, în primul rând, valoarea marjei de eroare. Astfel, am preferat să nu acord prea mare încredere probelor a căror marjă de eroare depăşeşte ±80, deoarece, prin calibrarea cu 2σ, intervalul de timp acoperit devine prea larg pentru a fi relevant. Calibrarea s-a efectuat cu programul OxCal 2.13[43].

I. Cultura Coţofeni

1. LJ-3797 : 4520±60BP
(Forenbaher 1993, p. 239)
a. Sit: Ostrovu Corbului (jud. Mehedinţi)
b. Complex: ?

BC cal. 1σ (68.2%)	BC cal. 2σ (95.4%)
3350–3100 / 1.00%	3380–3030 / 0.99%
	2970–2930 / 0.01%

2. LJ-3533 : 4460±80BP
(Roman, *Coţofeni*, p. 67, n. 11, probele nr. 6–7; Forenbaher 1993, p. 239)
a. Băile Herculane (jud. Caraş-Severin)
b. faza II–IIb

BC cal 1σ	BC cal. 2σ
3340–3220 / 0.42%	3350–2920 / 1.00%
3190–3030 / 0.54%	
2960–2940 / 0.05%	

3. LJ-3534 : 4360±100BP
(Forenbaher 1993, p. 239)
a. Băile Herculane (jud. Caraş-Severin)
b. faza IIIc

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3300–3240 / 0.14%	3350–2650 / 1.00%
3110–2890 / 0.86%	

4. LJ-3799 : 4360±60BP
(Forenbaher 1993, p. 239)
a. Ostrovul Corbului (jud. Mehedinţi)
b. faza III

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3090–3070 / 0.06%	3350–2750 / 1.00%
3040–2910 / 0.94%	

5. LJ-3798 : 4360±50BP
(Forenbaher 1993, p. 239)
a. Ostrovul Corbului (jud. Mehedinţi)
b. faza III

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3040–2920 / 1.00%	3300–3240 / 0.04%
	3110–2890 / 0.96%

6. LJ-3535 : 4350±60BP
(Roman, *Coţofeni*, p. 67, n. 11, proba nr. 10; Forenbaher 1993, p. 239)
a. Băile Herculane (jud. Caraş-Severin)
b. faza III–IIIc

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3090–3070 / 0.03%	3300–2750 / 1.00%
3040–2910 / 0.97%	

7. LJ-3536 : 4300±60BP
(Roman, *Coţofeni*, p. 67, n. 11, proba nr. 8;

[43]Anexele şi figurile reprezintă rezultatul colaborării cu dl. I. Motzoi-Chicideanu, a cărui contribuţie la redactarea în formă finală a acestui articol a fost însemnată şi căruia îi mulţumesc încă o dată.

Forenbaher 1993, p. 240)
a. Băile Herculane (jud. Caraş-Severin)
b. faza IIIc

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3030–2970 / 0.44%	3100–2860 / 0.86%
2940–2880 / 0.46%	2810–2770 / 0.10%
2800–2780 / 0.10%	2730–2660 / 0.04%

8. Bln-4621 : 4260±41BP
(Ciugudean 1996, p. 146)
a. Poiana Ampoiului (jud. Alba)
b. Locuinţă de suprafaţă în S. V; nivelul inferior Coţofeni III

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2920–2880 / 0.73%	3030–2990 / 0.05%
2800–2780 / 0.27%	2930–2860 / 0.60%
	2810–2770 / 0.27%
	2730–2690 / 0.08%

9. Bln-4620 : 4239±40BP
(Ciugudean 1996, p. 146)
a. Poiana Ampoiului (jud. Alba)
b. Locuinţă de suprafaţă în S. V; nivelul inferior Coţofeni III

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2920–2870 / 0.61%	2930–2860 / 0.51%
2800–2780 / 0.36%	2810–2660 / 0.49%
2720–2710 / 0.03%	

10. UZ-2869/ETH-9277 : 4085±70BP
(Ciugudean 1996, p. 146)
a. Poiana Ampoiului (jud. Alba)
b. S. II, nivelul inferior Coţofeni III

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2870–2810 / 0.26%	2880–2490 / 1.00%
2770–2720 / 0.14%	
2700–2570 / 0.51%	
2540–2510 / 0.09%	

11. UZ-2870/ETH-9278 : 4030±75BP
(Ciugudean 1996, p. 146)
a. Poiana Ampoiului (jud. Alba)
b. S. II, nivelul inferior Coţofeni III

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2860–2820 / 0.17%	2900–2350 / 1.00%
2660–2460 / 0.83%	

II. Grupul Livezile

12. Bln-4624 : 4109±44BP
(Ciugudean 1996, p. 146)
a. Livezile – „Baia" (jud. Alba)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2870–2810 / 027.%	2880–2800 / 0.27%
2770–2720 / 0.25%	2780–2570 / 0.70%
2700–2600 / 0.48%	2540–2510 / 0.03%

III. Cultura Baden

13. Bln-1396 : 4675±60
(Forenbaher 1993, p. 239)
a. Hlinsko (Cehia)
b. faza I

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3600–3580 / 0.06%	3640–3340 / 1.00%
3520–3370 / 0.94%	

14–15. GrN-6941–6942 : 4670±40BP
(Forenbaher 1993, p. 239)
a. Hlinsko (Cehia)
b. faza I

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3510–3370 / 1.00%	3620–3580 / 0.08%
	3530–3350 / 0.92%

16. Bln-2069 : 4540±45BP
(Forenbaher 1993, p. 239)
a. Lichtenwörth (Austria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3360–3300 / 0.31%	3380–3090 / 1.00%
3240–3100 / 0.69%	

17. Bln-2070 : 4530±70BP
(Forebbaher 1993, p. 239)
a. Lichtenwörth (Austria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3360–3100 / 1.00%	3500–2900 / 1.00%

18. GrN-6940 : 4520±40BP
(Forenbaher 1993, p. 239)
a. Ossam (Austria)
b. faza II

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3340–3300 / 0.25%	3360–3090 / 0.99%
3240–3100 / o.75%	3060–3040 / 0.01%

19. Bln-476 : 4515±80
(Forenbaher 1993, p. 239)
a. Oszentiván (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3350–3090 / 1.00%	3500–2900 / 1.00%

20. Bln-2171 : 4420±60BP
(Forenbaher 1993, p. 239)
a. Beladice (Slovacia)
b. faza III

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3300–3240 / 0.23%	3340–3220 / 0.25%
3110–3020 / 0.42%	3190–2910 / 0.75%
3000–2920 / 0.35%	

21. Bln-2174 : 4390±60BP (Forenbaher 1993, p. 239)
a. Svodin (Slovacia)
b. faza IV

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3100–2920 / 1.00%	3330–3230 / 0.15%
	3190–2910 / 0.85%

22. GrN-13168 : 4380±70BP (Forenbaher 1993, p. 239)
a. Gomolava (Serbia)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3100–2910 / 1.00%	3340–3220 / 0.16%
	3190–2890 / 0.84%

23. Bln-1637 : 4350±45BP (Forenbaher 1993, p. 239)
a. Szigetcsép (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3040–2910 / 1.00%	3100–2890 / 1.00%

24. DIC-977 : 4320±55BP (Forenbaher 1993, p. 239)
a. Bronocice (Polonia)
b. faza Ib–II

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3040–2960 / 0.63%	3100–2870 / 0.95
2940–2890 / 0.37%	2810-2770 / 0.05

25. Bln-2169 : 4270±50BP (Forenbaher 1993, p. 239)
a. Kamenin (Slovacia)
b. faza IV

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3020–3000 / 0.03%	3040–2860 / 0.70%
2930–2870 / 0.68%	2810–2660 / 0.30%
2800–2780 / 0.25%	
2720–2700 / 0.04%	

26. DIC-979 : 4200±60BP (Forenbaher 1993, p. 239)
a. Bronocice (Polonia)
b. faza III–IVa

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2910–2860 / 0.29%	2920–2600 / 1.00%
2820–2660 / 0.71%	

IV. Cultura Kostolac

27. KN-I.232 : 4500±55BP
(Forenbaher 1993, p. 240; Primas 1996, p. 165)
a. Pivnica (Serbia)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3340–3100 /· 1.00%	3370–3030 / 0.99%
	2960–2940 / 0.01%

28. GrN-7371 : 4360±60BP
(Forenbaher 1993, p. 240;
Primas 1996, p. 166)
a. Gomolava (Serbia)
b. stratul 15/1976

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3090–3070 / 0.06%	3350–2750 / 1.00%
3040–2910 / 0.94%	

29. GrN 7372 : 4445±70BP
(Forenbaher 1993, p. 240)
a. Gomolava (Serbia)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3310–3230 / 0.32%	3340–2920 / 1.00%
3180–3160 / 0.08%	
3140–3030 / 0.44%	
2980–2930 / 0.16%	

30. GrN-15681 : 4310±35BP
(Forenbaher 1993, p. 240)
a. Gomolava (Serbia)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3030–2990 / 0.47%	3040–2880 / 0.97%
2930–2890 / 0.53%	2800–2780 / 0.03%

31. GrN-8010 : 4290±60BP
(Forenbaher 1993, p. 240)
a. Pivnica (Serbia)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3030–2970 / 0.34%	3100–2860 / 0.82%
2940–2880 / 0.54%	2810–2660 / 0.18%
2800–2780 / 0.12%	

32. GrN-13167 : 4210±60BP
(Forenbaher 1993, p. 240)
a. Gomolava (Serbia)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2920–2860 / 0.35%	2930–2600 / 1.00
2810–2660 / 0.65%	

V. Cultura Vučedol

33. UZ-2696/ETH-7685 : 4355±65BP
(Primas 1996, p. 48)
a. Velika Gruda (Muntenegru)
b. Mormântul central

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3090–3060 / 0.10%	3350–2750 / 1.00%
3040–2910 / 0.90%	

34. UZ-2696/ETH-7685 : 4355±65BP
(Primas 1996, p. 48)
a. Velika Gruda (Muntenegru)
b. Mormântul central

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
3090–3060 / 0.10%	3350–2750 / 1.00%
3040–2910 / 0.90%	

35. UZ-2693/ETH-7579 : 4155±65BP
(Primas 1996, p. 48)
a. Velika Gruda (Muntenegru)
b. SE 7

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2880–2850 / 0.12%	2910–2580 / 1.00%
2820–2620 / 0.88%	

36. GrN-8011 : 4165±35BP
(Durman, Obelić 1989, p. 1004; Forenbaher 1993, p. 240)
a. Hrustovaca (Croaţia)
b. faza clasică

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2880–2860 / 0.15%	2890–2850 / 0.15%
2820–2660 / 0.85%	2830–2610 / 0.85%

37. Bln-564 : 4125±80BP
(Durman, Obelić 1989, p. 1004; Forenbaher 1993, p. 240)
a. Hrustovaca (Croaţia)
b. faza clasică

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2880–2800 / 0.30%	2910–2500 / 1.00%
2780–2600 / 0.70%	

38. Bln-3309 : 4160±50BP
(Primas 1996, p. 168)
a. Zók – Várhegy (Ungaria)
b. Groapa 34

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2880–2860 / 0.13%	2900–2590 / 1.00%
2820–2660 / 0.80%	
2640–2620 / 0.07%	

39. Bln-3310 : 4120±50BP
(Primas 1996, p. 168)
a. Zók – Várhegy (Ungaria)
b. Groapa 36

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2870–2800 / 0.24%	2880–2570 / 0.98%
2780–2720 / 0.30%	2530–2510 / 0.02%
2700–2510 / 0.46%	

40. Z-1865 : 4030±79BP
(Forenbaher 1993, p. 240)
a. Vučedol (Serbia)
b. faza clasică

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2860–2810 / 0.17%	2900–2350 / 1.00%
2700–2680 / 0.03%	
2660–2460 / 0.80%	

41. Z-647 : 4012±71BP
(Forenbaher 1993, p. 240)
a. Ljubljana–Parti (Slovenia)
b. faza târzie

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2860–2820 / 0.11%	2900–2350%
2660–2640 / 0.06%	
2620–2460 / 0.83%	

42. Z-540 : 4008±53BP
(Forenbaher 1993, p. 240)
a. Ljubljana – Parti (Slovenia)
b. faza târzie

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2610–2460 / 1.00	2870–2810 / 0.11%
	2770–2720 / 0.01%
	2700–2450 / 0.87%
	2430–2390 / 0.02%

43. Z-539 : 3917±53BP
(Forenbaher 1993, p. 240)
a. Ljubljana – Parti (Slovenia)
b. faza târzie

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ

2560–2540 / 0.03% 2580–2280 / 0.98%
2500–2340 / 0.97% 2240–2210 / 0.02%

VII. Grupul Csepel

44. Bln-1404 : 4165±60BP
(*Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt/Main, 1992, p. 42 (citat în continuare Bronzezeit 1992)
a. Csepel – Hollandi uca (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2890–2860 / 0.14%	2910–2590 / 1.00%
2820–2660 / 0.78%	
2640–2620 / 0.08%	

45. Bln-1335 : 4160±60BP
(Bronzezeit 1992, p. 42)
a. Csepel – Hollandi uca (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2890–2850 / 0.13%	2910–2580 / 1.00%
2820–2660 / 0.78%	
2640–2620 / 0.09%	

46. Bln-1334 : 4030±60BP
(Bronzezeit 1992, p. 42)
a. Csepel – Hollandi uca (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2860–2820 / 0.16%	2870–2800 / 0.16%
2660–2640 / 0.08%	2780–2720 / 0.06%
2620–2470 / 0.76%	2700–2460 / 0.78%

47. Bln-1639 : 4030±60BP
(Bronzezeit 1992, 43;
Forenbaher 1993, 242)
a. Szigetcsép (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2860–2820 / 0.16%	2870–2800 / 0.16%
2660–2640 / 0.08%	2780–2720 / 0.06%
2620–2470 / 0.76%	2700–2460 / 0.78%

48. Bln-1638 : 3970±45BP
(Bronzezeit 1992, 43;
Forenbaher 1993, 242)
a. Szigetcsép (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2580–2530 / 0.45%	2700–2300 / 1.00%
2510–2460 / 0.55%	

49. Bln-1333 : 3960±80BP
(Bronzezeit 1992, 43)
a. Csepel – Hollandi uca (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2590–2340 / 1.00%	2900–2200 / 1.00%

50. Bln-1406 : 3945±60BP
(Bronzezeit 1992, p. 42)
a. Csepel – Hollandi uca (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2580–2530 / 0.23%	2900–2800 / 0.01%
2510–2350 / 0.77%	2700–2200 / 0.99%

51. Grn-6900 : 3945±40BP
(Durman, Obelić 1989, p. 1004;
Bronzezeit 1992, p. 43;
Forenbaher 1993, p. 242)
a. Csepel – Hollandi uca (Ungaria)
b. Groapa 2

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2570–2530 / 0.27%	2580–2330 / 1.00%
2510–2450 / 0.59%	
2420–2400 / 0.14%	

52. Grn-9231 : 3945±35BP
(Durman, Obelić 1989, p. 1004;
Forenbaher 1993, p. 242)
a. Csepel – Hollandi uca (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2570–2540 / 0.26%	2580–2530 / 0.24%
2500–2450 / 0.65%	2510–2340 / 0.76%
2420–2400 / 0.09%	

53. Grn-6901 : 3830±55BP
(Durman, Obelić 1989, p. 1004;
Bronzezeit 1992, 43;
Forenbaher 1993, 242)
a. Csepel – Hollandi uca (Ungaria)
b. Groapa 3

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2460–2420 / 0.13%	2470–2140 / 1.00%
2400–2270 / 0.62%	
2250–2200 / 0.25%	

VIII. Grupul Somogyvár

54. Bln-1640 : 4000±50BP
(Bronzezeit 1992, p. 43)
a. Szava (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2590–2460 / 1.00%	2870–2810 / 0.08%
	2700–2450 / 0.90%
	2430–2370 / 0.02%

55. Bln-1945 : 3900±60BP
(Bronzezeit 1992, p. 43)
a. Nagyárpád (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2490–2310 / 1.00%	2580–2530 / 0.06%
	2510–2200 / 0.94%

56. Bln-1634 : 3885±40BP
(Bronzezeit 1992, p. 243)
a. Nagyárpád (Ungaria)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2460–2340 / 1.00%	2500–2280 / 0.98%
	2240–2210 / 0.02%

57. Z-1818 : 3835±78BP
(Forenbaher 1993, p. 243)
a. Vinkovci – Hotel (Croaţia)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2460–2200 / 1.00%	2600–2000 / 1.00%

58. Z-1817 : 3810±78BP
(Forenbaher 1993, p. 243)
a. Vinkovci – Hotel (Croaţia)
b. ?

BC cal. 1σ	BC cal. 2σ
2460–2420 / 0.09%	2490–2030 / 1.00%
2400–2190 / 0.82%	
2170–2140 / 0.08%	

ABOUT THE ABSOLUTE CHRONOLOGY OF THE GLINA CULTURE

ABSTRACT

Taking as a starting point the lack of available radiocarbon dates for the Glina culture, the author focuses on the absolute chronology for the cultures which are anterior, contemporary or posterior to that one. In terms of relative chronology, the Glina culture overlaps stratigraphically the Coțofeni culture and is overlapped in its turn by the Odaia Turcului group. Through a series of pottery decorations and metal parts, the author shows that the Glina culture is contemporary with the Livezile and Jigodin groups in Transylvania, as well as with the late Vučedol groups from the middle Danube area (Makó, Nyírség, Glockenbecher–Csepel). The end of the Coțofeni culture stands for a *terminus post quem* for the beginning of the Glina culture. The 11 ^{14}C data taken from different Coțofeni sites, if added to the available data of the contemporary cultures Baden, Kostolac and Vučedol A, point out that this particular culture evolved between 3400/3300 and 2800/2750 BC.

The Livezile group, contemporary with the Glina culture, may be dated between 2800/2750 and 2550 BC. The only radiocarbon data available for this group were confirmed by those belonging to the central grave of the tumulus at Velika Gruda (Montenegro), consisting of golden rings similar to those discovered in grave 1 from tumulus III at Ampoița. Contemporary cultures within the Tisza and middle Danube areas (Nyírség, Glockenbecher–Csepel) are dated around 2500 BC.

A *terminus ante quem* for the end of the Glina culture is the upper level from Odaia Turcului. Its relationship with the middle stage of the Hatvan

culture does not allow to date it before 2400 BC. The Glina culture cannot be posterior to 2300 BC, either, which stands for the transition from EH II to the EH III. The hoard from Thebai which belongs to this context, has brought to light a battle axe of the Pătulele type (according to Vulpe's typology), a later one than the battle axes of the Glina culture (the Dumbrăvioara type).

The author corroborates all these dates and concludes that the likeliest lapse of time for the Glina culture is 2650–2400 BC. The ^{14}C dates in the annex have been calibrated with the OxCal 2.13 programme.

CAPTION OF THE FIGURES

Fig. 1. Histogram of the calibrated date Bln-4624 from Livezile.
Fig. 2. Result of calibration of ^{14}C dates for Coţofeni culture.
Fig. 3. Result of calibration of ^{14}C dates for Baden culture.
Fig. 4. Result of calibration of ^{14}C dates for Kostolac culture.
Fig. 5. Result of calibration of ^{14}C dates for Vučedol culture.
Fig. 6. Result of calibration of ^{14}C dates for Glockenbecher–Csepel culture.
Fig. 7. Result of calibration of ^{14}C dates for Somogyvár–Vinkovci culture.

DIN NOU DESPRE CERAMICA CENUŞIE LUCRATĂ LA ROATĂ DESCOPERITĂ ÎN SITURILE SCITICE TIMPURII DIN ZONA NISTRULUI MIJLOCIU

de G. I. SMIRNOVA (St. Petersburg)

Autoarea revine asupra problemei celei mai vechi ceramici lucrate la roată din zona **Nistrului mijlociu,** în lumina descoperirilor din tumulul 1 de la **Kruglik** şi din aşezarea de la **Dolinianî.** Revizuirea cronologiei scitice face ca aceste descoperiri să fie acum datate în ultima treime sau ultimul sfert al sec. VII a.Chr. Transmiterea noii tehnici a olăritului a fost, probabil, mijlocită de primii colonişti greci aşezaţi pe insula Berezan sau la Histria.

O serie de împrejurări face utilă reluarea discuţiei privitoare la ceramica scitică timpurie lucrată la roată din regiunea Nistrului Mijlociu. Mai întâi, în perioada scursă după descoperirea vasului lucrat la roată, împreună cu un bogat şi tipic inventar scitic şi cu ceramică de mână în tumulul 1 de la Kruglik (Cruglic, reg. Cernăuţi, Ucraina), s-a adunat o mare cantitate de material care poate contribui la completarea şi precizarea cunoştinţelor noastre despre ceramica cenuşie lucrată la roată. Este demn de menţionat faptul că vasul lucrat la roată, găsit în anii '60 într-un complex închis, împreună cu inventar funerar scitic, şi datat de mine în a doua jumătate a sec. VI a.Chr., a permis revizuirea concepţiei mai vechi despre apartenenţa celtică a vaselor lucrate la roată din tumulii din Podolia de Vest, precum şi mutarea limitei cronologice superioare a grupului de monumente vest-podolice din sec. III–II a.Chr. în sec. V a.Chr.[1]. Publicarea materialelor din tumulul de la Kruglik, precum şi ridicarea datării ceramicii cenuşii lucrate la roată au trezit un mare interes[2]. Concluziile mele referitoare la caracterul ne-celtic al acestei culturi au fost împărtăşite de către profesorul I. Nestor, în condiţiile în care ele reprezentau un sprijin adus poziţiei sale privind originea ne-celtică a ceramicii lucrate la roată de la Mediaş[3].

Revizuirea cronologiei absolute a monumentelor arhaice scitice din zona nord-pontică şi din Caucaz, începută în anii '80, a fost cea de a doua şi cea mai importantă cauză a revenirii la problema ceramicii la roată din tumulii şi din aşezările scitice timpurii din bazinul Nistrului Mijlociu. Până de curând s-a presupus că cele mai timpurii monumente de tip scitic trebuie încadrate în a doua jumătate sau chiar la sfârşitul secolului al VII-lea a.Chr. Astăzi, însă, cronologia monumentelor arhaice aparţinând sciţilor europeni

[1] G. I. Smirnova, ArchRozhledy 17, 1965, 1, p. 76; eadem, ArhSb 10, 1968, p. 14.

[2] M. Dušek, ArchRozhledy 18, 1966, 1, p. 54-64; Smirnova, ArchRozhledy 19, 1967, 2, p. 223.

[3] I. Nestor, Dacia 7–8, 1937–1940, p. 178–179.

S C I V A, tomul 49, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1998, p. 23–37

a fost ridicată până la a doua jumătate sau la sfârşitul secolului al VIII-lea. În acest sens a fost separată o grupă de complexe tumulare care corespund perioadei de dinaintea apariţiei primelor aşezări greceşti din spaţiul nord-pontic, aşadar databile în prima jumătate a sec. VII a.Chr.[4].

Cea mai importantă realizare a cercetătorilor care s-au ocupat de problema cronologiei monumentelor arhaice scitice a fost divizarea orizontului Kelermess-Jurovka timpuriu într-o etapă timpurie şi una târzie[5]. Plecând de la aceasta, G. Kossack a subîmpărţit monumentele scitice timpurii în trei etape. Prima, pre-Kelermess, a fost datată, pe baza paralelelor caucaziene (Samtavro 106, Tli 68, 65), la sfârşitul sec. VIII – începutul sec. VII a.Chr. Acestei etape îi aparţin tumulul 2 de la Rîjanovka, tumulii 2 şi 524 de la Jabotin ş. a. Cea de a doua etapă, căreia îi aparţin tumulii 1 şi 2 de la Kelermess, săpaţi de Veselovski, şi o serie de monumente ale grupei Jurovka timpurii din zona Niprului Mijlociu (Starşaia Mogila, tumulul 5 de la Rîjanovka, Gerasimovka ş. a.), a fost datată cu aproximaţie în al doilea sfert al sec. VII a.Chr. Cea de a treia etapă, în care se încadrează tumulii 3 şi 4 de la Kelermess, săpaţi de D. G. Schulz, ca şi o parte a celor din grupa Jurovka timpurie, precum şi Repiahovataia Mogila 1 şi 2, este datată în a doua jumătate a sec. VII p.Chr. pe baza cronologiei revizuite a ceramicii greceşti depuse în mormintele respective[6].

Începând cu anul 1987, la scurt timp după apariţia lucrărilor lui S. V. Polin şi G. Kossack, autoarea acestui articol a abordat în mai multe rânduri problema ridicării datării monumentelor perioadei scitice timpurii din zona Nistrului Mijlociu[7]. Mai târziu, după apariţia lucrării semnate de I. N. Medvedskaia, privind periodizarea antichităţilor scitice arhaice şi vechiul Orient[8], care constituie un ecou nemijlocit al lucrării lui Kossack privind cronologia monumentelor prescitice şi scitice timpurii, am propus redatarea necropolelor tumulare de la Nistrul Mijlociu, săpate în anii de după cel de-al doilea război mondial[9]. Între piesele a căror datare a fost considerabil ridicată se află şi inventarul deja amintitului tumul 1 de la Kruglik, din care provine şi vasul lucrat la roată. Mormântul secundar din acest tumul a fost datat de mine, cu prudenţă, la mijlocul sau în a doua jumătate a sec. VI a.Chr., pe baza unui vârf de săgeată cu trei muchii şi cu dulie scurtă, tipic pentru prima grupă

[4] G. Kossack, *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*, Budapesta, 1986, p. 125; idem, *Skythika*, München, 1987, p. 24; S. V. Polin, ArheologijaKiev 59, 1987, p. 17; I. N. Medvedskaia, RosArh 2, 1992, p. 86.

[5] L. K. Galanina, ArhSb 24, 1983, p. 22; V. G. Petrenko, ArhSb 23, 1983, p. 43; Kossack, *op. cit.*, p. 125.

[6] Kossack, *op. cit.*, p. 41–84.

[7] Smirnova, în *Itogi rabot arheologičeskih ekspedicii Gosudarstvennogo Ermitaža*, Leningrad, 1989, p. 28–29; eadem, *Kul'turno-istoričeskie processy v basseine Srednego Dnestra v konce II – pervoj polovine I tys. do n. e.*, Avtoreferat dokt. dissertacii, Kiev, 1990, p. 28–31.

[8] Medvedskaia, *op. cit.*, p. 86.

[9] Smirnova, RosArh 2, 1993, p. 101.

cronologică stabilită de Meliukova (fig. 1/16). Piese similare se află şi printre seturile de săgeți din cea de a doua grupă cronologică după Meliukova[10].

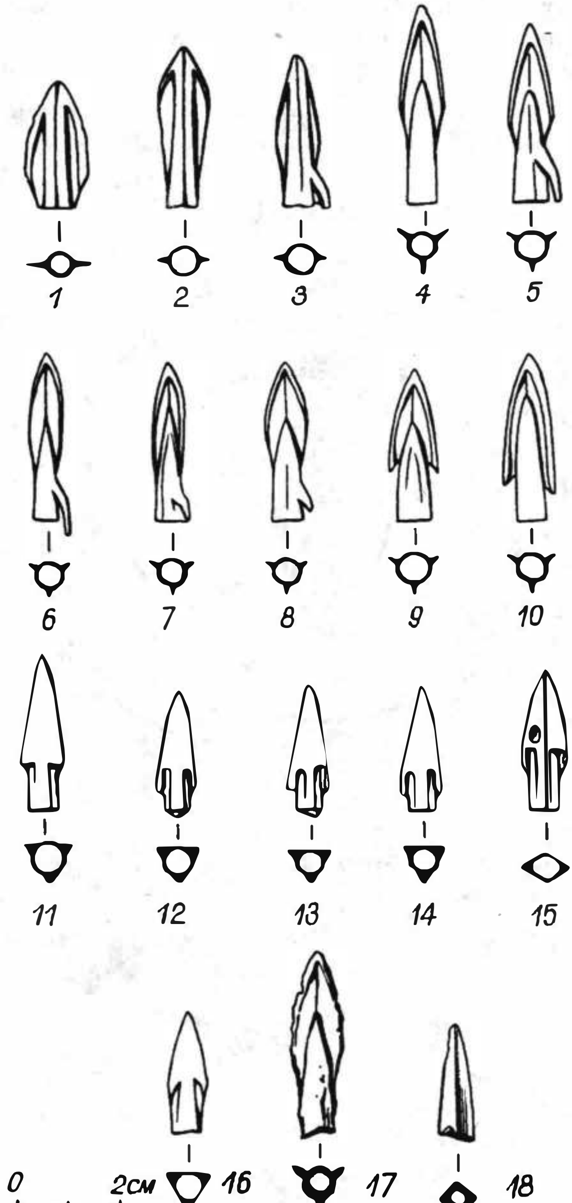

Fig. 1. Kruglik, reg. Cernăuți, Ucraina, tumulul 1. Set de vârfuri de săgeți (1–16 bronz; 17 fier; 18 os).

[10] Eadem, ArhSb 10, 1968, p. 17, fig. 3/11.

A. Vulpe nu a fost de acord cu o asemenea dată ridicată, deoarece aceasta era considerată incompatibilă cu datarea castronului de tip Ferigile, provenind din acelaşi tumul (fig. 2). Castroane negre, lustruite, cu caneluri oblice pe marginea lată şi evazată şi cu volute canelate pe fund sunt caracteristice pentru combinaţiile de inventare 1 şi 2 din necropola de la Ferigile, în grupa combinatorie 3 apărând doar excepţional. Grupele 1 şi 2 se situează, conform datărilor recent revizuite de Vulpe, pe la „cca 650 – a doua jumătate a secolului al VII-lea a.Chr.", iar grupa 3 la sfârşitul secolului al VII-lea, posibil şi la graniţa cu secolul al VI-lea[11].

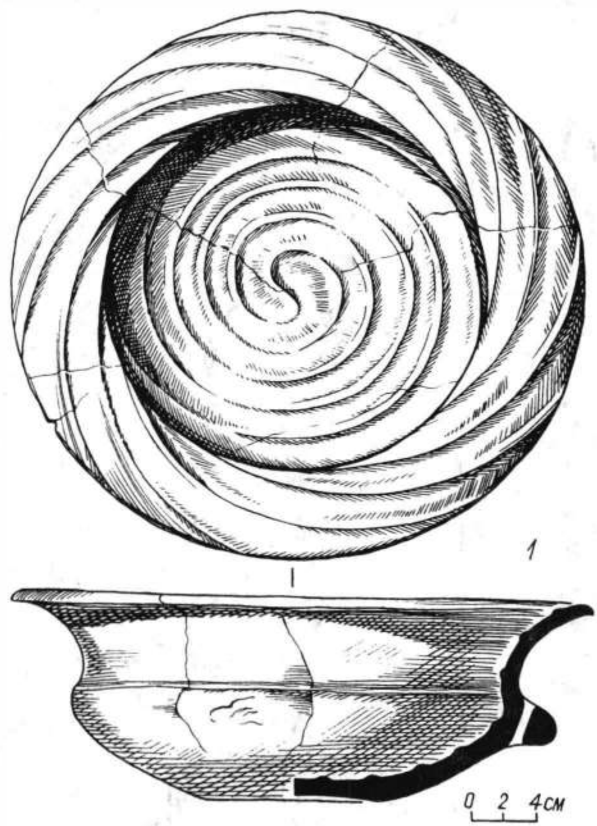

Fig. 2. Kruglik, tumulul 1. Strachină de tip Ferigile.

Cât priveşte descrierea şi corectarea compoziţiei setului de săgeţi de la Kruglik, trebuie amintit că el se compune din 19 vârfuri de săgeţi: 16 de bronz şi unul din fier, cu trei aripi şi cap în formă de frunză, iar altele două din os. Vârfurile din bronz aparţin următoarelor tipuri: cinci sunt foliforme

[11] A. Vulpe, Dacia, N. S. 21, 1977, p. 85–91.

(fig. 1/4–8), două sunt triunghiular-arcuite (fig. 2/9, 10), toate cu trei aripioare, iar alte şase sunt cu trei muchii (fig. 1/11–16). Din cele trei vârfuri de săgeată cu două aripioare, două – unul alungit romboidal, lung de 3,3 cm (fig. 1/2) şi altul cu cap lat, foliform şi cu dulie scurtă (fig. 1/1) – aparţin tipurilor arhaice. Analogii pentru acesta din urmă aflăm în complexele secolului al VIII-lea a.Chr., de ex. în tumulul 15 de la Steblevka[12], pe malul drept al Niprului. Preponderenţa vârfurilor de săgeată cu trei aripioare faţă de cele cu două aripioare se constată, după I. N. Medvedskaia, la sfârşitul celei de-a doua etape[13]. Cât priveşte analogiile micului vârf de săgeată cu trei muchii şi cu dulia slab conturată, importante pentru datarea înaltă propusă de mine pentru mormântul secundar de la Kruglik, acestea pot fi găsite deja în seturile de tolbă din perioada de trecere de la cea de a doua la cea de a treia etapă a culturii scitice timpurii (Pişcealniki[14] şi Repiahovataia Mogila 1[15]), ceea ce – conform datării mai noi – corespunde mijlocului secolului al VII-lea a.Chr.[16].

Un element important pentru datarea complexului funerar de la Kruglik în sec. VII este situla de aramă. Multă vreme pentru aceasta nu s-au găsit analogii nici în spaţiul carpato-dunărean, nici printre vasele greceşti din bronz[17]. În mod neaşteptat, odată cu noua reconstituire a vasului de bronz de la Repiahovataia Mogila 2 de către S. I. Olgovski, a apărut o analogie relativ apropiată a acestuia printre antichităţile scitice din zona Niprului Mijlociu; considerat iniţial un produs grecesc[18], acesta este considerat acum a fi un import caucazian[19]. Situla de la Kruglik (fig. 3/9) nu este turnată, ci construită prin baterea unei foi subţiri de cupru. O serie de caracteristici (tehnica de prelucrare, conturul corpului, suportul inelar, îndoirea plăcii metalice la buză, forma ataşei de fixare a torţii) se regăsesc şi pe vasul de la Repiahovataia Mogila. G. Kossack şi S. V. Polin au corectat datarea acestuia din urmă din a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr. în a doua jumătate a secolului al VII-lea a. Chr.[20] Aceste cazane sunt similare şi din punctul de vedere al compoziţiei metalului. Rezultatele analizei spectrale făcute de A. N. Kosolapov

[12] G. T. Kovpanenko, S. S. Bessonova, S. A. Skorîi, *Pamjatniki skifskoj epohi Dneprovskogo lesostepnogo Pravoberež'ja,* Kiev, 1989, p. 58, 148, fig. 11/26; V. I. Klociko, S. A. Skorîi, în *Problemy arheologii skifo-sibirskogo mira, Tezisy dokladov* I, Kemerovo, 1989, p. 105–107.

[13] Medvedskaia, *op. cit.,* p. 87–88.

[14] Kovpanenko, *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros,* Kiev, 1981, p. 48, fig. 39/3; Medvedskaia, *op. cit.,* tab. de la p. 88–89.

[15] V. A. Ilinskaia, B. N. Mozolevski, A. I. Terenojkin, *Skifija i Kavkaz,* Kiev, 1980, p. 37, fig. 6/4–5.

[16] Medvedskaia, *op. cit.,* p. 91–92.

[17] Smirnova, ArhSb 10, p. 17–18, fig. 2/7.

[18] Ilinskaia, Mozolevski, Terenojkin, *op. cit.,* p. 54, fig. 27/3.

[19] S. I. Olgovski, ArheologijaKiev 58, 1987, p. 78–83, fig. 1/2–3.

[20] Kossack, *op. cit.,* p. 71–83; Polin, *op. cit.,* p. 26–31.

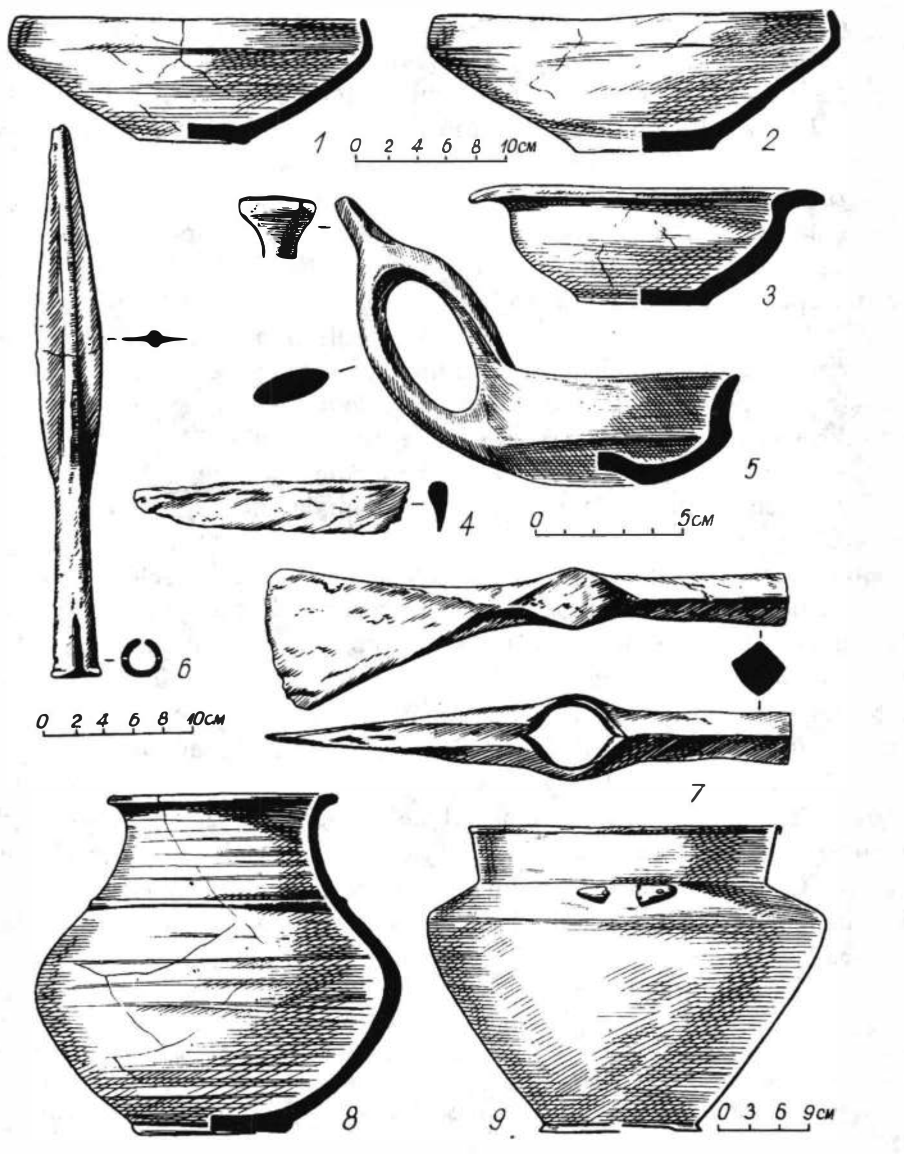

Fig. 3. Kruglik, tumulul 1. Piese de inventar funerar (1–3, 5 ceramică lucrată cu mâna; 8 vas lucrat la roată; 4, 6, 7 fier; 9 aramă).

în Laboratorul de expertize tehnice de la Ermitaj au arătat că corpul situlei de la Kruglik este confecționat din cupru curat (99,09%), iar metalul din ataşe conține 88,95% cupru şi 10,89% plumb. Această proporție de cupru şi adaosuri se regăseşte în corpul şi în toarta vasului de la Repiahovataia Mogila 2[21].

[21] Smirnova, RosArh 2, 1993, p. 110, tab. 1; Olgovski, *op. cit.*, p. 80–82.

Celelalte piese din mormântul de la Kruglik – toporul şi vârful de lance, ambele din fier (fig. 3/6–7) – se întâlnesc în etapele a doua şi a treia ale culturii scitice timpurii.

Vasul cenuşiu lucrat la roată (fig. 3/8), luat în sine, nu precizează datarea relativă a mormântului de la Kruglik, dar permite totuşi a presupune data înmormântării în limitele etapei a treia. Aceasta corespunde, după G. Kossack şi I. N. Medvedskaia, începutului colonizării greceşti în zona litoralului de nord al Mării Negre, la începutului celei de a doua jumătăți a secolului al VII-lea a.Chr. După autorii amintiți, cea de-a treia etapă se deosebeşte de cea de-a doua prin apariția ceramicii greceşti de import şi a oglinzii cu mâner lateral[22].

Ceramica cenuşie lucrată la roată, nefiind un import direct, a putut să apară la populația de pe Nistrul Mijlociu numai în cea de a treia etapă, atunci când iau naştere cele dintâi colonii greceşti de pe litoralul nord-vestic al Mării Negre (Histria, Insula Berezan). Ținând cont de faptul că transmiterea cunoştințelor tehnice legate de folosirea roții olarului de către colonişti, precum şi acumularea experienței necesare pentru stăpânirea noii tehnologii necesitau un anumit timp, ar fi mai rezonabil să datăm mormântul din tumulul de 1 de la Kruglik nu la începutul cele de-a treia etape (corespunzând celui de-al treilea sfert al sec. VII a.Chr.), ci abia în a doua jumătate a ei, mai exact în ultima treime sau ultimul sfert al secolului al VII-lea a.Chr. [23]

Revizuirea datării mormântului de la Kruglik – datat acum în ultima treime sau în ultimul sfert al secolului al VII-lea a.Chr., în loc de a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr. – are ca urmare ridicarea automată a datării momentului apariției ceramicii lucrate la roată în zona Nistrului Mijlociu. Datarea acestui fenomen la sfârşitul secolului al VII-lea a.Chr. corespunde limitei cronologice de început a unora dintre aşezările din Podolia de Vest, în care s-a produs ceramică cenuşie la roată. Este vorba de aşezările de la Ivane-Puste şi Zalesie, de unde provine ceramică de import grecească de la sfârşitul secolului al VII-lea şi din secolul al VI-lea a.Chr.[24] Din păcate, ceramica cenuşie din aceste aşezări nu este îndeajuns descrisă şi ilustrată. De aceea voi încerca să prezint caracteristicile ei tehnologice, morfologice şi tipologice prin prisma materialului din aşezarea de la Dolinianî (Dolineni, reg. Cernăuți, Ucraina)[25]. În acest sens trebuie să arăt că cunoaşterea materialelor de la Ivane-Pustne şi Zalesie mi-a permis să constat asemănarea lor semnificativă, mai ales în privința tehnologiei şi morfologiei, cu ceramica de la Dolinianî.

[22] Kossack, *op. cit.*, p. 71–83; Medvedskaia, *op. cit.*, p. 90–91.

[23] Smirnova, *op. cit.*, p. 111.

[24] O. D. Ganina, ArheologijaKiev 19, 1965, p. 112, fig. 1/8, 10; eadem, ArheologijaKiev 47, 1984, p. 74, fig. 4/1, 6.

[25] Smirnova, ArhSb 19, 1978, p. 33, fig. 5/5; eadem, ArhSb 22, 1981, p. 54–56, fig. 15; eadem, în *Drevnie pamjatniki kul'tury na teritorii SSSR,* Leningrad, 1986, p. 40, fig. 2/13–14; 3/1–6; 5/1; eadem, ArhSb 33, 1995, fig. 7, 9, 10, 12, 13.

În lumina noii datări a complexelor tumulare de la Nistrul Mijlociu, şi mai cu seamă a celor de la Kruglik şi Dolinianî[26], aflate la 3,5 şi respectiv 1,5 km depărtare de aşezarea de la Dolinianî, granița cronologică inferioară a acestei aşezări trebuie mutată din secolul al VI-lea în cea de a doua jumătate a secolului al VII-lea a.Chr. La baza acestei modificări stă ceramica de mână de tip arhaic, foarte asemănătoare cu ceramica de la Kruglik şi din necropola de la Dolinianî, ca şi piesele de armament de tip scitic timpuriu (vârfuri de săgeată aparținând primei grupe cronologice stabilite de Meliukova, toporul de fier cu aripioare ş.a.) şi piesele de podoabă din bronz (ace cu capete spiralice)[27].

Ceramica grecească este reprezentată în aşezarea de la Dolinianî prin trei fragmente mici şi nesemnificative. Primul provine dintr-o amforă ioniană de culoare galben închisă, cu o bandă cărămizie mată de pictură; al doilea este piciorul unui kylix rhodo-ionian, acoperit cu lac maroniu rău păstrat[28]; al treilea este un perete de vas din lut roşu, cu pictură în benzi. În general se poate spune că primele două fragmente aparțin tipurilor de vase arhaice greceşti. Ele pot fi datatc absolut în prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.[29]

În contrast cu ceramica de import de producție grecească, lotul de ceramică cenuşie lucrată la roată este foarte numeros. A fost adunată şi avută în vedere întreaga ceramică lucrată la roată găsită în cursul a opt campanii de săpături în aşezarea Dolinianî. Din păcate, fragmentele ceramice sunt în general de mici dimensiuni, din care cauză, cu toate eforturile, vasele nu pot fi reconstituite, cum dealtfel se întâmplă cu majoritatea vaselor lucrate de mână.

Mărimea totală a suprafeței cercetate din aşezare ajunsese în 1988, la sfârşitul ultimei campanii, la 3 127 m², ceea ce face ca această aşezare să se afle printre cele mai extensiv săpate monumente scitice din zona Nistrului Mijlociu. Abstracție făcând de rarele fragmente de vase aparținând Bronzului mijlociu, aşezarea scitică de la Dolinianî are practic un singur strat[30]. Ceramica la roată apare nu numai în stratul de cultură, ci şi în umplutura semibordeielor şi a gropilor menajere, alături de ceramica lucrată cu mâna.

Analiza materialului ceramic din aşezarea de la Dolinianî susține observațiile făcute anterior de noi cu privire la caracteristicile tehnologico-morfologice ale olăriei lucrate la roată şi contribuie, în acelaşi timp, şi la lărgirea cunoştințelor noastre despre repertoriul ceramic al populației din vestul Podoliei. Concepțiile anterioare se bazau, după cum se ştie, pe o cantitate redusă de ceramică lucrată la roată, provenind din tumulii din Podolia de Vest, în care este prezent doar un singur tip de ceramică: tipul

[26] Eadem, RosArh 2, 1993, p. 109–112.

[27] Eadem, *Tezisy dopovidej VIII Podil'skoj istoriko-kraeznavčoj konferencii*, Kamjanec Podilskij, 1990, p. 29; eadem, ArhSb 33 (sub tipar).

[28] Eadem, ArhSb 22, 1981, p. 56–57, fig. 8/3, 8.

[29] Determinare făcută de S. L. Soloviev.

[30] Smirnova, ArhSb 19, 1978, p. 34, fig. 6/1–3; eadem, ArhSb 22, 1981, p. 59, fig. 16.

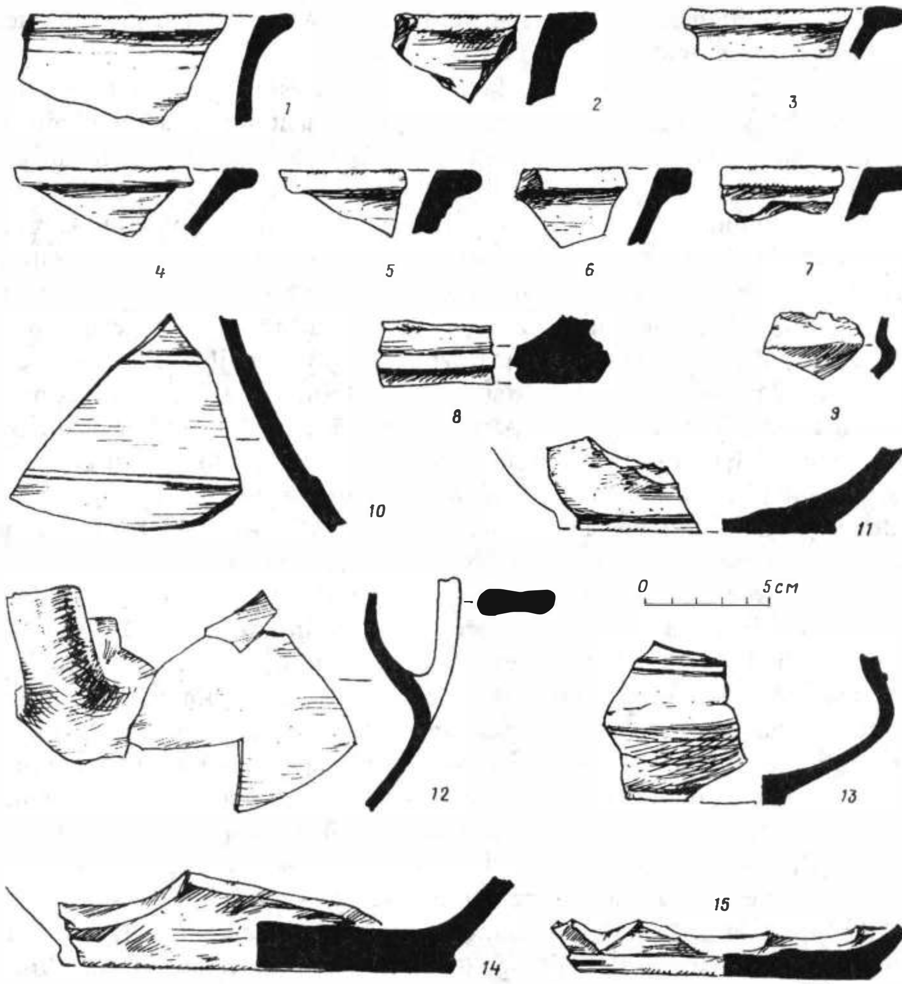

Fig. 4. Dolinianî, reg. Cernăuţi, Ucraina. Ceramică lucrată la roată din aşezare (campaniile 1973 şi 1977).

Kruglik[31]. S-a văzut că vasele de acest fel predomină în cadrul ceramicii lucrate la roată din aşezări. Ele sunt asemănătoare cu cele din tumuli, caracterizându-se printr-un număr de trăsături constante. Acestea sunt: gâtul scurt, nedemarcat de pântecul rotunjit, şi fundul plat, datorită modelării pe un suport plat. Marginea este îngroşată, evazată şi retezată orizontal, iar în zona de întâlnire a gâtului cu pântecul se află de obicei o nervură îngustă (fig. 4/1–8, 10–11, 14–15; 5/1, 5–6, 8, 10; 6/3–7). Vasele se deosebesc prin dimensiuni, iar acestea pot fi deduse după grosimea pereţilor. Astfel, cu cât

[31] T. Sulimirski, *Skytowie na zachodniem Podolu,* Lvov, 1936, p. 106, pl. 15/6, 9; Smirnova, ArhSb 10, 1968, p. 15, 23–27, fig. 2/8; eadem, ArchRozhledy 19, 1967, 2, p. 229–230, fig. 65/6.

este mai mare diametrul gurii şi al fundului, cu atât este mai gros peretele vasului (grosimea maximă 1–1,5 cm).

Cel de-al doilea tip de vase lucrate la roată este reprezentat de vasele cu toartă: ceşti şi căni înalte. Au toarta în bandă, cu şănţuire largă, longitudinală, pe partea sa exterioară (fig. 4/9, 12–13; 5/2–4; 6/1–2). Acest tip nu este numeros în aşezare.

În materialul în discuţie nu am putut identifica străchini lucrate la roată, care alături de căni apar frecvent în inventarul monumentelor „traco-scitice" din bazinul carpatic[32]. Judecând după fragmentele izolate, cu marginea invazată, din aşezările de la Ivane-Puste şi Zalesie, această formă de vas face şi ea parte din repertoriul de ceramică utilizat în zona Nistrului Mijlociu.

Toată ceramica lucrată la roată de la Dolinianî a fost confecţionată dintr-un lut fin, conţinând mici paiete de mică de culoare aurie. Culoarea pastei este cenuşie, rar brun deschisă, iar suprafaţa vaselor a fost acoperită cu slip şi apoi lustruită. Uneori, probabil din cauza arderii mai puţin intense, stratul superficial s-a desprins; alteori însă acesta s-a păstrat bine. Toate tipurile de vase au fost confecţionate pe un suport plat.

Este de remarcat faptul că paiete de mică de culoare aurie există şi în pasta ceramicii de mână din aşezarea de la Dolinianî. Această observaţie este importantă pentru rezolvarea problemei locului unde a fost confecţionată ceramica lucrată la roată, utilizată în perioada scitică timpurie la Nistrul Mijlociu. Ţinând cont de aceasta, precum şi de faptul că în mediile culturale străine (la greci şi la tracii de sud) lipseşte prototipul vaselor de tip Kruglik, forma cea mai caracteristică din toată ceramica la roată aici în discuţie, producţia locală a ceramicii modelate la roată în regiunea Nistrului devine întru totul plauzibilă. Totuşi, în cadrul aşezării la de Dolinianî nu am găsit nici un loc special pentru producerea acestei ceramici[33].

În lumina noii cronologii, momentul apariţiei ceramicii lucrate la roată în regiunea Nistrului Mijlociu se poate fixa în ultima treime sau în ultimul sfert al secolului al VII-lea a. Chr. Ca urmare, trebuie să renunţăm la opinia noastră mai veche cu privire la importul de ceramică de roată la Nistrul Mijlociu din zona nordică a bazinului carpatic[34], unde cele mai timpurii monumente aparţinând cercului „traco-scitic", cu o asemenea ceramică, nu pot fi datate mai devreme de mijlocul, respectiv a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr., iar cele ai multe se situează în sec. V–IV a.Chr.[35], numai

[32] M. Dušek, *Die Thraker im Karpatenbecken,* Amsterdam, 1978, p. 121–122, pl. 1/1–4, 6; 4/1–6; 9/1–3; I. Németi, Dacia, N.S. 26, 1982, p. 121–122, fig. 3; 5/2, 3, 13; 6/3, 15; 7/5, 10, 14; 8/7; 13/17, 20; J. Chochorowski, *Die Vekerzug-Kultur: Characteristik der Funde,* Varşovia-Cracovia, 1985, p. 31–36, fig. 1; 2; 45/2, 9; 47/5, 6; 49/2, 12; 54/2; P. Romsauer, Antiquity 65, 1991, 247, p. 359–361, fig. 2/1–13; 3/3–5.

[33] Smirnova, în *Drevnie pamjatniki kul'tury na territorii SSSR,* 1986, p. 39–40.

[34] Eadem, ArhSb 10, 1968, p. 25.

[35] Romsauer, *op. cit.,* p. 365–366.

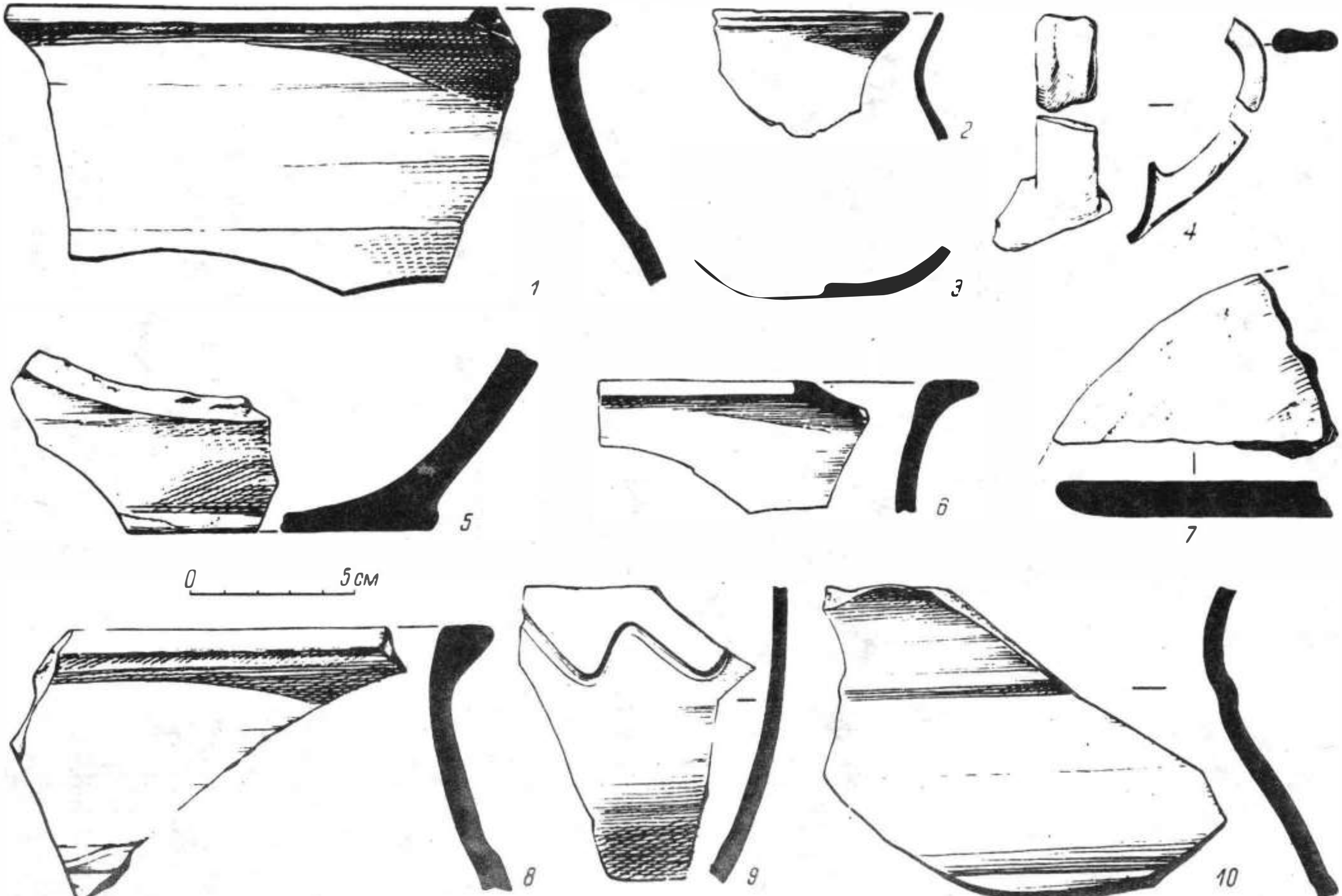

Fig. 5. Dolinianî. Ceramică lucrată la roată din aşezare (campania 1981).

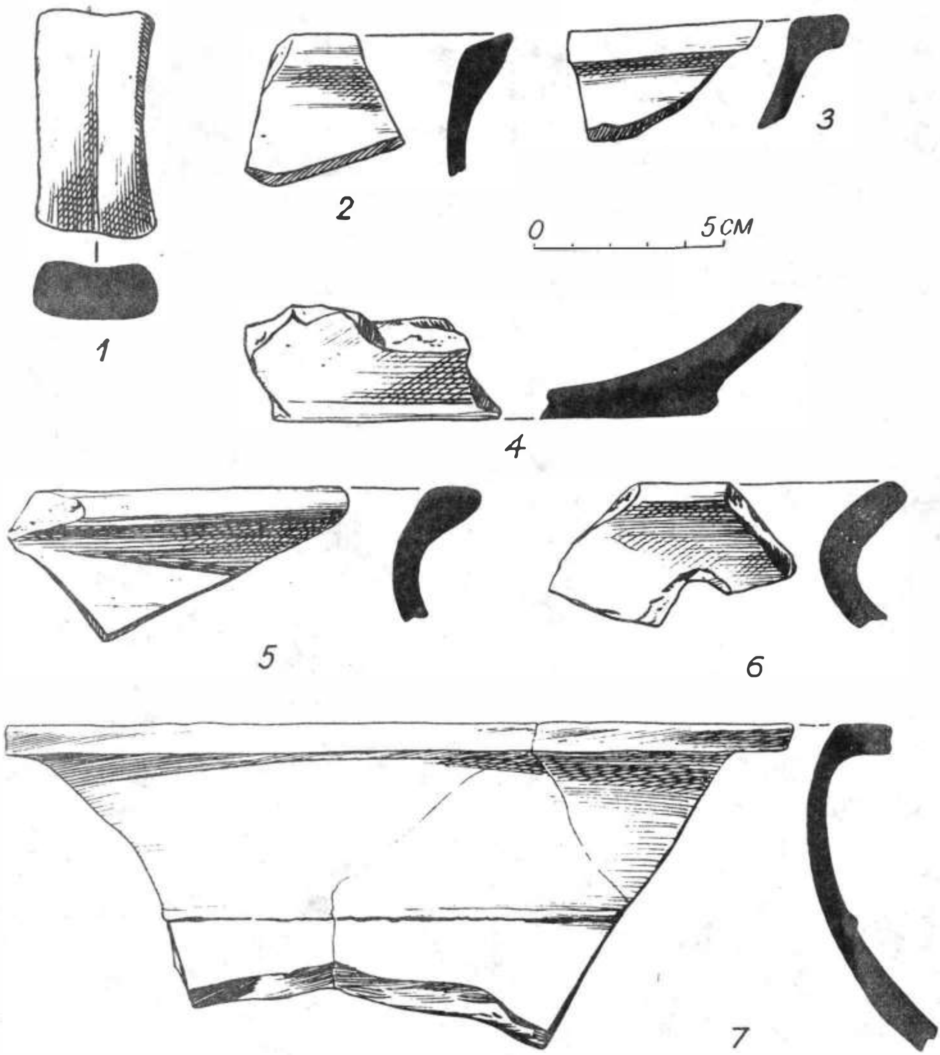

Fig. 6. Dolinianî. Ceramică lucrată la roată din aşezare (campaniile 1978 şi 1987).

că, vorbind despre cea mai timpurie apariție a ceramicii la roată, anume la Nistrul Mijlociu, şi despre producerea ei locală în masă, nu se poate vorbi de inventarea pe plan local a acestei tehnici.

Populația barbară de pe Nistrul Mijlociu trebuie să fie cunoscut şi să fi preluat roata olarului prin intermediul primilor colonişti greci. Contactele strânse ale zonei de silvostepă a Ucrainei cu grecii sunt, de altfel, cunoscute începând din a doua jumătate a sec. VII a.Chr.[36]. În regiunea de nord a Mării

[36] N. A. Onaiko, ArheologijaSSSR, D1–27, 1966, p. 14–16, pl. 1–3; L. V. Kopeikina, ArhSb 27, 1986, p. 27–32.

Negre, singurul punct aparţinând primului val de colonizare a fost aşezarea de pe Insula Berezan, întemeiată după mijlocul secolului al VII-lea a.Chr. Vreme de aproximativ 50 de ani, aceasta a deţinut controlul relaţiilor economice şi culturale cu Grecia, nu numai pentru regiunea Bugului Inferior şi a Niprului, ci şi pentru întreg spaţiul nord-pontic[37], inclusiv pentru zona Nistrului (fig. 7).

Pătrunderea roţii olarului la populaţia din Podolia de vest trebuie, cel mai probabil, pusă în legătură cu meşteşugari ceramişti din insula Berezan. Este desigur greu de stabilit care a fost mecanismul de transmitere a procedeelor de confecţionare a ceramicii la roată şi unde anume a fost realizată însuşirea tehnologiei: nemijlocit în aşezările greceşti sau la locul de producţie a ceramicii,

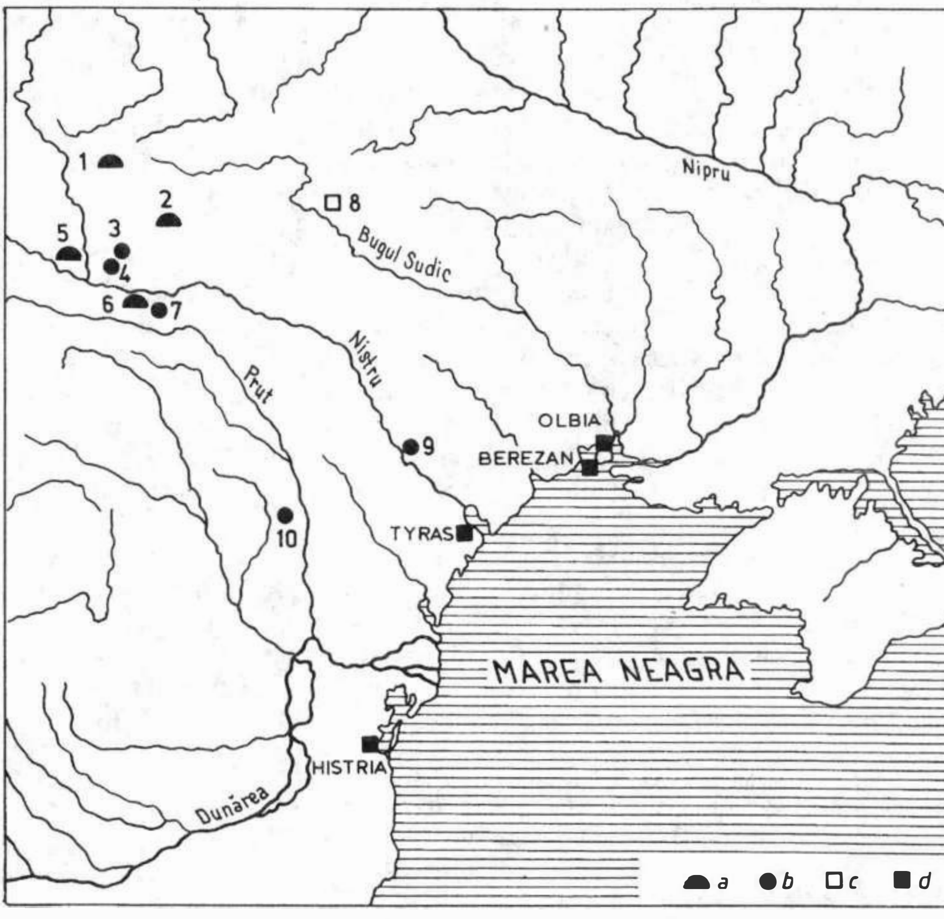

Fig. 7. Harta descoperirilor de ceramică lucrată la roată: 1 Novoselka Grimailovskaia; 2 Servatinţî; 3 Zalesie; 4 Ivane-Puste; 5 Lisiciniki; 6 Kruglik; 7 Dolinianî; 8 Nemirova; 9 Ceobruci; 10 Curteni; (a tumul; b aşezare; c cetate; d colonii greceşti).

[37] Kopeikina, *op. cit.*, p. 27–28.

adică în aşezările scitice de pe Nistrul Mijlociu? Din păcate, ceramicii comune, confecţionate la roată din pastă cenuşie, descoperită în coloniile greceşti, nu i s-a acordat suficientă atenţie. Ceramica de acest fel de la Berezan este prost cercetată şi nu a fost clasificată tipologic. La cererea mea, S. L. Soloviev, care în ultimii ani a cercetat aşezarea de la Berezan[38], a depus la Muzeul Ermitaj mostre de asemenea ceramică. Analiza comparativă a acestora cu ceramica similară de la Dolinianî a arătat că ceramica lucrată la roată provenind din complexele de epocă arhaică de la Berezan se caracterizează printr-o calitate tehnică superioară (ardere intensă, lustru bun). Repertoriul ceramic este şi el semnificativ mai bogat, deşi din el lipseşte tipul Kruglik; există o mare diversitate de forme şi de variante. Atât vasele de la Dolinianî, cât şi cele de la Berezan au acelaşi fel de fund plat, fapt datorat, aşa cum s-a amintit deja, modelării pe roata plată. O similitudine se observă şi în ceea ce priveşte profilarea marginii; vasele de la Berezan au marginea uşor îngroşată şi retezată orizontal, la fel ca cele aparţinând tipului Kruglik. Acestea sunt primele observaţii, desigur incomplete, care s-au putut face pe baza analizei comparative a ceramicii la roată de la Berezan şi Dolinianî. Chiar şi aşa, ele sunt cu totul încurajatoare.

Nu trebuie cu totul exclusă şi o a doua cale pe care populaţia de la Nistrul Mijlociu va fi cunoscut roata olarului. Aceasta este Histria, fondată la 656/5 a.Chr.[39] în Dobrogea şi înconjurată de triburi sud-tracice, care au preluat de la colonişti nu numai roata olarului, ci şi anume tipuri ale ceramicii cenuşii. Drumul din Dobrogea până la Nistrul Mijlociu nu este în nici un caz mai lung decât cel de la Berezan până în aceeaşi regiune. De-a lungul acestui drum se cunoaşte un punct intermediar cu descoperiri de ceramică cenuşie lucrată la roată: aşezarea de la Curteni, pe Prutul Mijlociu[40], al cărei început, datat pe bază de ceramică grecească arhaică, se situează în prima jumătate a sec. VI a.Chr.[41].

Nici în regiunea dintre Prut şi Siret, nici în Basarabia nu se cunosc însă morminte tracice cu ceramică lucrată la roată, care să fie mai timpurii decât prima jumătate – mijlocul secolului al VI-lea a.Chr.[42] De aceea, în difuziunea ceramicii lucrate la roată din a doua jumătate a sec. VII a.Chr. între Histria şi mediul ei local tracic, pe de o parte, şi zona Nistrului Mijlociu, pe de altă parte, rămâne deocamdată hiatul despre care vorbeşte I. V. Bruiako[43*].

[38] I. V. Domanski, I. G. Vinogradov, S. L. Soloviev, în *Itogi rabot arheologičeskih ekspedicii Gosudarstvennogo Ermitaža*, Leningrad, 1989, p. 33–60.

[39] P. Alexandrescu, *Histria* IV, Bucureşti, 1978, p. 19–33.

[40] C. Iconomu, Dacia, N. S. 23, 1979, p. 79–85, fig. 5, 6.

[41] *Ibidem*, p. 81–87, fig. 4/1, 5.

[42] E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, Bucureşti, 1983, p. 92–153, pl. 70–105.

[43] I. V. Bruiako, în *Tezisy dokladov konferencii „Kimmerijcy i skify", posvjaščennoj pamjati A. I. Terenožkina*, Melitopol, 1992, p. 19–20.

* Textul lucrării a fost tradus din limba germană de Nona Palincaş şi a fost definitivat pe baza manuscrisului în limba rusă de către Mircea Babeş. Autoarea le este profund îndatorată pentru ajutorul colegial, dezinteresat.

ЕЩЁ РАЗ О СЕРОЙ КРУЖАЛЬНОЙ КЕРАМИКЕ ИЗ РАННЕСКИФСКИХ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

РЕЗЮМЕ

В связи с накоплением новых материалов по серой кружальной керамике из Среднего Поднестровья и удревнием хронологии памятников по скифской архаике Северного Причерноморья и Кавказа автор ещё раз обращается к этой группе посуды из курганов и поселений раннескифского времени Западной Подолии и Буковины. Пересмотр автором датировки закрытого погребального комплекса с кружальным сосудом из купргана 1 у с. Круглик – последняя треть или четверть VIIв. до н. э. вместо второй половины VI в. до н. э. – механически влечет за собой понижение времени появления серой кружальной посуды на Среднем Днестре. Такое хронологическое определение свидетельствует о самом раннем появлении серой, сделанной на круге посуды именно в среднеднестровском регионе, а также, влечет за собой отказ от первоначальной точки зрения автора о ввозе кружальной керамики на Средний Днестр из северной зоны Карпатского региона. Полагая, что кружальная керамика из Среднего Поднестровья могла производится на месте, автор считает, что знакомство варварского населения этого региона с технологией гончарного круга могло произойти во второй половине VIIв. до н. э. через первых греков-колонистов Северо-Западного Причерноморя (скорее всего Березань, но, может быть, и Истрия).

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

EMPORIA ÎN BAZINUL PONTULUI EUXIN ÎN EPOCA GREACĂ

de MIHAELA MARCU

Termenul ***emporion*** apare pentru prima oară la **Herodot** şi în inscripţii din sec. V a.Chr., este deci folosit doar în mod convenţional de autorii moderni pentru a desemna „târgurile", **punctele comerciale, factoriile** întemeiate de **coloniştii greci** în **epoca arhaică.** Se impune deci o distincţie între comunităţi care sunt ele însele *emporia* (desemnate ca atare de unele surse, în opoziţie cu denumiri alternative: **port,** ***polis*** etc.) şi comunităţi care posedă un *emporion*. În bazinul Mării Negre, unii autori (Herodot, apoi cu precădere **Strabon** etc.) desemnează drept *emporia* mai multe aşezări (vezi catalogul textelor), dintre care unele (**Olbia/Borysthenes, Pantikapaion, Theodosia, Tanais** etc.) sunt de fapt *poleis* în sensul politic al termenului; caracterizarea lor drept *emporia* are în vedere aspectul preponderent comercial al acestor situri.

A schiţa definiţia unui *emporion* tinde să devină din ce în ce mai dificil, nu în ultimă instanţă din cauza faptului că unii specialişti contemporani par să abuzeze de acest concept.

Acestei chestiuni i-a fost dedicată la Centrul Pierre Paris de la Bordeaux o serie de şase seminarii în anii 1989–1990 şi 1990–1991. În cadrul lor s-au examinat cazurile aşezărilor calificate drept *emporion* pe baza textelor autorilor antici şi/sau a cercetărilor arheologice. Atenţia este reţinută în primul rând de ocurenţa termenului de *emporion* la autorii antici, sensul şi evoluţia acestui cuvânt.

După E. Benveniste[1], nu există în indo-europeană cuvinte comune pentru desemnarea comerţului şi a comercianţilor; nu vom găsi decât cuvinte izolate, proprii desigur unor limbi, care sunt apoi împrumutate de altele. Cuvintele care evocă în diverse limbi indo-europene comerţul şi activitatea individuală de comerciant nu se află în raport etimologic cu cele care indică acţiunea de a vinde sau de a cumpăra. Astfel, latinescul *commercium* trimite la *merx*, substantiv feminin fără etimologie, semnificând obiect de schimb, „marfă" (cu menţiunea că acest termen nu există în antichitate în sensul acceptat mai târziu de economia clasică engleză), cu derivaţii *mercari*, „a comercializa", şi substantivul *mercator*, „comerciant". A face afaceri nu este la origini decât o ocupaţie; cuvântul latinesc *negotium* exprimă acest lucru şi acelaşi înţeles îl are şi grecescul ἀσχολία, care a ajuns cu timpul să fie înlocuit de πρᾶγμα[2].

[1] E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes* I, Paris, 1969, cap. 11 „un métier sans nom: le commerce", p. 139–147.

[2] A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*[4], Paris, 1967, s. v. *negotium*.

S C I V A, tomul 49, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1998, p. 39–60

În greceşte, cuvintele privitoare la comerţ sunt compuse. În *Odissea* (15, 456) apare verbul ἐμπολάομαι. Substantivul înrudit cu acest verb, ἐμπολή, obiect de trafic, „marfă", apare apoi la Pindar (neutrul ἐμπόλημα desemnând „piaţă", dar şi „recompensă"). La rândul său, Aristofan foloseşte în *Acharnienii* cuvântul ca epitet pentru Hermes: Ἑρμᾶ ᾽μπολαῖε.

Cuvântul obişnuit în greacă pentru a desemna comerţul este abstractul ἐμπορία (Hesiod, *Munci*, 646); locul unde operează negustorii este un ἐμπόριον, iar verbul ἐπορεύομαι înseamnă „a călători" (în special în scop de afaceri). Aceste trei cuvinte trimit la termenul de bază, ἔμπορος, substantiv masculin, compus care se explică în două moduri: fie, potrivit lui E. Risch, „cel care traversează (într-o navă)", fie, după P. Chantraine, „cel care este în călătorie de afaceri". Cuvântul conţine rădăcina **per-*, foarte productivă, ai cărei principali derivaţi merită a fi amintiţi: verbele πείρω (a traversa), περαιοῦμαι (a trece pe malul celălalt al apei), περάω (a trece un fluviu) şi substantivele πέραμα (trecătoare) sau πέρα (mal).

Substantivul ἔμπορος este legat la origine de ideea de a călători pe mare. În *Odissea*, el desemnează un călător care navighează în scop de afaceri pe o navă care nu-i aparţine. În momentul în care se diversifică genurile de călătorie, cuvântul începe să desemneze negustorii, călătorii în scopuri comerciale, cei care caută produse de import. Începând cu secolul al V-lea a. Chr., calitatea de ἔμπορος este atribuită negustorilor în cadrul comerţului la mare distanţă, cu predilecţie celor din comerţul maritim. Astfel, negustori şi *naukleroi* sunt desemnaţi sub denumirea comună οἱ εἰσπλέοντες (cei care sosesc pe calea maritimă). Totuşi, uneori termenul de ἔμπορος nu desemnează numai negustorii care călătoresc pe mare, ci şi pe cei care însoţesc armata pentru a-i furniza cele necesare, aşa cum rezultă dintr-un text târziu: τοσάδε μὲν δὴ καὶ τῆς Εὐρώπης τότε προσελάμβανεν ὁ Μιθριδάτης. καὶ μυριάδες ἐκ πάντων ἐς τὸ μάχιμον αὐτῷ συνελέγοντο τεσσαρεσκαίδεκα μάλιστα πεζῶν καὶ ἱππεῖς ἐπὶ μυρίοις ἑξακισχίλιοι. πολὺς δὲ καὶ ἄλλος ὅμιλος ὁδοποιῶν καὶ σκευοφόρων εἵπετο καὶ ἐμπόρων (App., *Mithr.*, 69, 294): „Iată forţele pe care Mithridate le-a primit atunci din Europa. Dintre toţi au fost aleşi pentru război o sută patruzeci de mii de pedestraşi şi şaisprezece mii de călăreţi. Urma o mulţime însemnată de constructori de drumuri, de purtători de bagaje şi de negustori".

᾽Εμπόριον este la origine un loc unde ἔμποροι îşi exercită activitatea, iar conceptul de *emporion* se regăseşte prin urmare în multe relatări despre colonizarea greacă. După Alain Bresson[3], acesta este un fel de concept *passe-partout*, folosit în mod curent de istorici şi arheologi când au de tratat

[3] A. Bresson, *Les cités grecques et leurs emporia*, în A. Bresson, P. Rouillard (ed.), *L'Emporion*, Paris, 1993, p. 163–226.

chestiuni comerciale. De obicei, acestui termen i se acordă înțelesurile de „loc de comerț", „port comercial", „port franc", „contoar", „centru de redistribuire", „releu", „piață secundară". Frecvent, *emporion* este asimilat cu *port of trade*, un concept introdus de Karl Polanyi[4] acum câteva decenii și larg utilizat în cercurile specialiștilor în colonizarea greacă. Potrivit lui Polanyi, *port of trade* poate fi considerat un loc de schimb neutru, bine circumscris geografic, periferic în raport cu structurile politice teritoriale de referință, unde partenerii își schimbă produsele după modalități definite prin norme administrative. Pe de altă parte, E. Lepore[5], consideră că *port of trade* consfințește contactul între sisteme diferite, precedând astfel constituirea piețelor „internaționale". În esență, acesta ar fi legat de comerțul reglementat prin norme administrative și s-ar distinge prin urmare de piața înțeleasă ca mecanism autoreglabil. *Port of trade* oferă protecție civilă negustorilor străini, structuri adecvate pentru ancorarea vaselor, descărcare, depozitare, avantajul prezenței unei autorități juridice și un acord privind produsele care trebuie să fie comercializate.

Unele categorii geografice sau topografice desemnate de anumite surse drept *emporia* poartă uneori denumiri alternative exprimate în termeni ca λιμήν (port) sau πόλις[6]. Numeroase situri sunt calificate atât ca *emporion*, cât și ca *polis*: Arelate, Ephes, Tanais. Cetățile importante posedă de obicei un *emporion* (Chalcis) sau chiar un cartier desemnat în acest mod (cartierul Emporion al Alexandriei); uneori este vorba de o așezare diferită de cetate (Kalpe față de Heracleea) sau situată la mare distanță de ea (Kytoron, de exemplu, se află la 186 km de Sinope). *Emporion* nu reprezintă așadar o categorie politică, iar acest fapt explică de altfel de ce *emporion* este calificat de regulă ca un târg sau loc de schimb. În cea mai mare parte a cazurilor *emporion* este un port (text 4, 5, 7).

Studiind, la rândul său, ocurențele termenului în sursele antice, M. H. Hansen[7] atrage atenția asupra faptului că istoricii moderni întrebuințează adesea termenul de *emporion* pentru epoca colonizării grecești, cu toate că acesta nu apare frecvent în textele anticilor. De exemplu, Pithekousai și Al Mina sunt așezări calificate de istoricii moderni ca *emporia*, deși ele nu sunt niciodată desemnate astfel în izvoarele literare. Nu există de fapt nici o ocurență a cuvântului în vreun text arhaic; cele mai vechi dovezi sunt două inscripții atice

[4] K. Polanyi, *Ports of Trade in Early Societies*, în G. Dalton (ed.), *Primitive, Archaic and Modern Economies*, Boston, 1971, p. 238–261.

[5] E. Lepore, în *Actes du symposium de Ravello*, Napoli, 1987.

[6] P. Counillon, în Bresson, Rouillard, *op. cit.*, p. 47–57.

[7] M. H. Hansen, *Emporion. A Study of the Use and Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods*, în Th. Heine Nielsen (ed.), *Yet more Studies in the Ancient Greek Polis* (Historia, Einzelschriften 117), Stuttgart, 1997, p. 83–105.

de la mijlocul secolului al V-lea: două borne de hotar găsite la Pireu: ἐμπορίο καὶ hοδõ hόρος (IG I³, 1101 A–B) şi τοῖς ἐμπορί[οις] dintr-un decret fragmentar (IG I³, 47, A 7) stabilind probabil întemeierea unei colonii. Cuvântul apare pentru prima dată în proză la Herodot (2, 179, 1), iar mai târziu, cu excepţia lui Demostene, termenul este foarte rar folosit de autorii clasici. În majoritatea lor, atestările cuvântului în perioada clasică se referă la *emporion* de la Pireu şi se fac foarte puţine referiri la alte aşezări. Judecând după fragmentele care ne-au parvenit, Hekataios aplicase în lucrarea sa Περίοδος γῆς (sec. VI a.Chr.) termenul de *polis* unui mare număr de aşezări, dar nu menţionase încă nici un *emporion*. În sec. IV a.Chr. periplul cunoscut sub numele de Ps.–Skylax cuprinde numeroase situri desemnate ca *emporia*. În capitolul 67 al lucrării sale apar cinci aşezări situate de-a lungul coastei Traciei, controlate de Thasos: Deris, Drys, Kobrys, Kypasis şi Zone. Unele din aceste aşezări din Tracia fuseseră desemnate drept *poleis* de Hekataios. Un studiu al terminologiei folosite de Hekataios confirmă presupunerea că *emporion* trebuie să fi fost un concept dezvoltat în perioada clasică şi nefolosit sau poate chiar necunoscut când acesta şi-a compus lucrarea[8]. Probabil că ocurenţa termenului în *Periplul* lui Ps.-Skylax explică abundenţa termenului la Arrianus şi Anonym., *Periplus Ponti Euxini*, două izvoare de bază pentru zona Pontului. La aceste informaţii se adaugă sursele clasice, unde termenul este folosit numai în cazul a 28 de aşezări, în timp ce peste 100 de *emporia* sunt cunoscute din sursele de epocă elenistică şi romană[9]. Se pune întrebarea dacă termenul nu figura în sursele pe care Strabon le-a consultat. Strabon se numără printre primii geografi antici care recurge adesea la cuvântul *emporion*, atunci când vorbeşte de regiuni din cele mai diverse: de la Cadix la Pontul Euxin, el desemnează 48 de aşezări cu acest termen[10]. El a utilizat cuvântul în sensul de loc situat pe coastă oferind posibilităţi de escală celor care călătoresc pe mare şi, într-un sens mai evoluat, de loc de tranzacţii, târg, pentru tot felul de negustori. Activităţile de schimb sunt bine evocate la Strabon care precizează în câteva cazuri produsele aduse şi exportate, precum şi schimburile în cele două sensuri.

[8] Urmându-l pe A. Baschmakoff, *La synthèse des périples pontiques. Méthode de précision en paléo-ethnologie*, Paris, 1948, p. 22–29, Al. Avram, în M. H. Hansen (ed.), *Introduction to an Inventory of Poleis*, Copenhaga, 1996, p. 289–290, susţine că descrierea Traciei şi a Sciţiei din capitolele 67–68 ale Periplului lui Ps.–Skylax are la bază un vechi *periplous* din jurul anului 500 a.Chr. şi că desemnarea în cap. 68 a Chersonesului drept *emporion* se referă la un punct comercial megaro-milesian de la sfârşitul sec. VI a.Chr. În Periplu, *emporion* este un termen rar şi trebuie observat că 6 din cele 7 exemple în care Ps.–Skylax foloseşte termenul provin din cap. 67/8. Astfel pare întemeiată sugestia lui Al. Avram cu privire la datarea sursei în jur de 500 a.Chr. Pentru această chestiune vezi acum P. Flensted-Jensen, M. H. Hansen, în M. H. Hansen, K. Raaflaub (ed.), *More Studies in the Ancient Greek Polis*, Stuttgart, 1996 (Historia, Einzelschriften 108), p. 137–167.

[9] Date furnizate de Hansen, *op. cit.*, p. 84.

[10] Statistică întocmită de P. Rouillard, în Bresson, Rouillard (ed.), *op. cit.*, p. 43.

După această sumară prezentare consider că ar merita urmărită relația dintre conceptul de *emporion* şi cel de *polis*. Amintesc faptul că opoziția între *polis* şi *emporion* este o idee modernă; ea nu apare nicăieri la autorii antici. O primă distincție este făcută între o *comunitate care are un* emporion şi o *comunitate care este* emporion[11].

În primul caz *emporion* poate fi calificat drept o adevărată instituție[12]: un port sau o parte a unui port; locul unde *emporoi* îşi aduc mărfurile şi de unde încarcă altele pentru a le distribui în alte părți. Prin urmare, este un centru de comerț peste mări, distinct de *agora* care este centrul comerțului local[13]. Odată cu dezvoltarea instituțiilor specifice unei *polis*, *emporion* devine o parte a acesteia, delimitată de ὅροι şi supravegheată de oficiali numiți ἐπιμεληταὶ τοῦ ἐμπορίου la Atena (Dem., 58, 8–9) sau ἐλλιμενισταί în Regatul Bosporan (Dem., 34, 34). În interiorul unui *emporion* operează reguli speciale în administrarea justiției. Printre *poleis* care au *emporion* se numără apoi Egina (Dem., 23, 211) şi Alexandria (Arist., *Oec*., 1352 a 30). În mod invariabil, aceste *emporia* erau aşezate de-a lungul coastelor sau pe fluvii navigabile.

În al doilea caz, *emporion* este tot un port, care însă se prezintă mai degrabă ca o comunitate în sine decât ca o instituție specifică în interiorul unei comunități. În izvoare apar câteva exemple de comunități care sunt descrise atât ca *emporia* cât şi ca *poleis*. Opinia potrivit căreia în calitatea lor de comunități, *polis* şi *emporion* tind să fie termeni care se exclud reciproc a fost înlocuită de una mai flexibilă, conform căreia, printre *emporia* luate în sens de comunități, unele erau centre de comerț, iar altele cetăți–stat. Sursele antice înțeleg *emporion* ca fiind la origine o instituție a unei *polis*, în timp ce unii istorici care studiază colonizarea greacă tind să conceapă *emporion* ca o aşezare asemeni unei *polis*.

În acest sens termenul este aplicat unei anumite aşezări sau, uneori, unui număr nespecificat de aşezări nenominalizate: *emporia* de-a lungul coastei Traciei controlate de regele trac Kotys (Arist., *Oec*., 1351 a 22), *emporia* de-a lungul coastei Traciei controlate de Kersobleptes (Dem., 23, 110); *emporia* de-a lungul coastei Macedoniei (Dem., 2, 17; 7, 12; 19, 153), *emporia* din regiunea Pontului (Hdt. 4, 17; Lys. 22, 14), *emporia* identificate cu aşezări care apar în alte surse ca *poleis* (textul 14), *emporia* în Spania

[11] Bresson, *op. cit.*, p. 164–165: „les cités grecques possédaient d'ordinaire un port de commerce, disons d'emblée pour simplifier, un *emporion*, lieu d'échange légal et organisé qui était situé sur le territoire civique, en général tout près du centre urbain principal: de fait, bien souvent, cet *emporion* n'était autre que le port de la ville qui formait le cœur même de la *polis*". Cf. Hansen, *op. cit.*, p. 85–91.

[12] Bresson, *op. cit.*, p. 163–165.

[13] Orice *polis* are o *agora* care în oraşele arhaice şi clasice timpurii era doar o piață deschisă, delimitată de *horoi*.

controlate de cartaginezi (Ps.–Skylax, 1). Localitatea purtând numele *Emporion* a fost fondată pe coasta iberică de Massalia pe la 575 a.Chr.[14]. Evidenţa arheologică vine în sprijinul părerii că negoţul constituia un aspect important în viaţa comunităţii[15]. Cu toate acestea, atestarea toponimului *Emporion* este târzie: legenda *emp.* apare pe o monedă abia în sec. IV a.Chr.[16], iar Polibiu susţine la rândul său că toponimul originar ar fi fost *Pyrene* şi că aşezarea ar fi fost numită *Emporion* abia mai târziu (Polyb., 3, 39, 7; 3, 76, 2). Dacă ar fi să-i dăm crezare lui Polibiu, am fi nevoiţi să eliminăm şi singura prezumtivă mărturie arhaică a conceptului de *emporion*.

Prin urmare, cele mai multe din aşezările menţionate în textele de epocă clasică drept *emporion* sunt de fapt *poleis* care aveau un *emporion*. În *poleis* ca Atena şi Corint, *emporion* constituia o zonă distinctă în *polis*. În cazul aşezărilor identificate ca *emporia*, acestea sunt centre de comerţ internaţional care implicau activitatea cetăţenilor şi de unde cetatea obţinea o bună parte din veniturile sale (numele frecvent întâlnit în inscripţii: πρόσοδοι).

Toate siturile clasificate drept *emporia* sunt aşezări coloniale şi centre de comerţ, locuri de schimb între greci şi barbari.

Dintre *emporia* nenominalizate unele sunt atestate ca aparţinând unor *poleis*, altele ca fiind controlate de thasieni, olintieni sau de satrapul persan. Cele mai multe dintre aşezările respective sunt desemnate de surse atât ca *poleis* cât şi ca *emporia*.

Acelaşi lucru este sugerat şi de relatarea lui Herodot despre Naukratis, combinată cu informaţiile pe care le deţinem din alte surse. Naukratis este în descrierea lui Herodot singurul exemplu arhaic de punct comercial formând o parte separată a unei comunităţi şi având proprii săi magistraţi. Comparând această situaţie cu cea existentă în *emporia* din perioada clasică, este semnificativ faptul că magistraţii sunt numiţi de *polis* şi nu de către locuitorii Naukratisului. Săpăturile arheologice arată că Naukratis a fost o aşezare comercială cu importante înlesniri pentru comerţ şi cu o populaţie foarte amestecată, care controla tot comerţul cu Egiptul. Nu există însă nici o mărturie mai timpurie de cca 450 a.Chr. din care să rezulte că grecii ar fi aplicat conceptul de *emporion* unor centre comerciale precum Naukratis din

[14] Prima atestarea a aşezării *Emporion* din nord-estul Spaniei figurează în periplul lui Ps.–Skylax (după ediţia din 1831 a lui Klausen): εἶτα ἐμπόριον, πόλιν Ἑλληνίδα, ᾗ ὄνομα Ἐμπόριον. Conform lecturii date de această ediţie, *Emporion* este calificat deci atât ca *emporion* cât şi ca *polis*. Din ediţia lui C. Müller (Paris, 1885): εἶτα Ἐμπόριον (πόλιν Ἑλληνίδα, ᾗ ὄνομα Ἐμπόριον) ar rezulta că toponimul provine de la faptul că aşezarea a fost la origine un *emporion* (discuţie la Hansen, *op. cit.*).

[15] J.-P. Morel, BCH 99, 1975, p. 866–867.

[16] B. V. Head, *Historia Nummorum*, Londra, 1911, 845.

Egipt. Aşezarea calificată drept *emporion* în literatura modernă pare să fie mai degrabă o *polis* dependentă[17].

Chiar atunci când *emporion* nu reprezintă punctul central al unei *polis* descrise ca având un *emporion* se poate presupune că autorul antic va fi dorit să sublinieze, într-un anumit context, aspectul de bază al vieţii din acea *polis*. În asemenea cazuri, opţiunea în a desemna o aşezare drept *polis* posedând un *emporion* sau drept *emporion* nu depinde aşadar de vreun criteriu obiectiv, ci de contextul în care se face desemnarea[18].

În urma acestor consideraţii generale, propun în cele ce urmează un studiu de caz: *emporia* în Pontul Euxin.

Exemple semnificative sunt oferite de câteva situri de pe coasta de sud a Mării Negre. Xenophon evocă în *Anabasis* legăturile de dependenţă care există între Kotyora, Kerasous şi Trapezunt pe de o parte şi Sinope pe de altă parte.

Despre Kotyora, situată pe ţărmul asiatic al Mării Negre, între Sinope şi Trapezunt, Xenophon arată că „era o colonie (ἀποικία) a sinopeenilor în ţinutul tibarenilor", fondată după ce sinopeenii îi alungaseră pe barbarii din regiune. Kotyora plătea o contribuţie (δασμός) metropolei sale. Un asemenea raport de dependenţă poate fi explicat prin raţiuni geografice: Sinope controla principala cale de navigaţie pe coasta de sud a Pontului Euxin. Descriind expediţia „celor zece mii", Xenophon povesteşte că grecii au stat la Kotyora 45 de zile (*An.*, 5, 5, 5). Acest lucru i-a îngrijorat pe sinopeeni, care au trimis o delegaţie la Kotyora, pentru a parlamenta cu grecii: „sosiră delegaţii din Sinope. Ei erau îngrijoraţi de soarta oraşului Kotyora, care era sub protecţia lor şi de unde primeau tribut (δασμός). De altfel, ei se temeau pentru întreg ţinutul, deoarece auziseră că fusese prădat; trimişii, ajunşi în tabără, stătură laolaltă de vorbă, în care timp Hekatonymos, care trecea drept un orator îndemânatic, luă cuvântul în numele lor: «... Aceşti kotyoriţi sunt colonişti (ἄποικοι) de-ai noştri şi noi am fost cei care le-am dat acest ţinut, după ce l-am luat din mâna barbarilor. Iată pentru ce ei ne aduc tributul (δασμός) pe care l-am hotărât, la fel ca şi cei din Kerasunt şi Trapezunt. Prin urmare, cetatea Sinope socoteşte că orice rău le-aţi face lor, ea va fi cea care va suferi. Am aflat acum că pătrunzând în Kotyora, unii dintre voi aţi intrat cu forţa în casele locuitorilor, şi aţi luat de pe proprietăţile lor lucruri de care aţi avut nevoie, fără ca aceştia să îngăduie. Nu suntem de acord cu purtarea voastră»".

[17] Vezi recent H. Bowden, *The Greek Settlement and Sanctuaries at Naukratis: Herodotus and Archaeology*, în Hansen, Raaflaub, *op. cit.*, p. 17–37.

[18] Astfel Pireul este numit *emporion* de Isocrate, deşi *emporion* constituia doar o mică parte a oraşului, chiar dacă cea mai importantă (Isoc., 4, 42).

Răspunzând sinopeenilor, Xenophon menționează faptul că la Trapezunt le-a fost deschisă o piață (ἀγορά) de unde se puteau aproviziona în schimbul banilor. În acelaşi pasaj el motivează incursiunile de jaf ale soldaților săi exclusiv prin nevoia de aprovizionare: „În ceea ce îi priveşte pe kotyoriți, care, după cum spuneți, sunt de-ai voştri, dacă le-am luat ceva, a fost din vina lor, deoarece nu s-au arătat față de noi binevoitori, ci, dimpotrivă, ne-au închis porțile, nevoind să ne primească în ținuturile lor şi nici să deschidă o piață (ἀγορά), măcar în afara cetății şi aruncând vina pentru aceasta asupra harmostului trimis de voi" (*An.*, 5, 5, 7–19).

Trimişii sinopeeni, exprimându-şi regretul pentru cele petrecute, îi invită pe greci la Sinope: „Dacă veți veni la Sinope, vă vom primi cu daruri de ospitalitate; deocamdată ne vom duce să dăm poruncă oamenilor de aici să vă pună la dispoziție tot ce le stă în putință. Noi ne dăm seama că tot ce spuneți este adevărat" (*An.* 5, 5, 24).

Din toate aceste pasaje rezultă raportul de dependență al Kotyorei față de Sinope. Ca şi Kotyora, celelalte *emporia* par să fi fost şi ele bine plasate pentru a facilita accesul la resursele naturale de pe coasta Paflagoniei. Sinope avea astfel acces la minele şi lemnul din interiorul continentului, iar mai târziu a devenit principalul exportator de *miltos*, un pigment foarte apreciat la greci[19]. Mai mult decât atât, aceste *emporia* erau puncte nodale ale drumului terestru spre Orient; ele reprezentau relee în „pasajul spre nord-est", prin care erau tranzitate bronzurile orientale din Urartu şi din Armenia. Acest pasaj de nord-est era o cale utilizată de corăbierii greci încă din veacul al VIII-lea a.Chr. pentru a aduce din Urartu vasele de bronz, foarte căutate în Grecia la acea dată[20].

Despre K y t o r o n (text 8) Strabon scrie că era „odinioară, *emporion* al sinopeenilor". De la Kytoron la Trapezunt se află o vastă fâşie de coastă controlată de sinopeeni. Aşezarea este situată pe țărmul Paflagoniei între Amastris şi Capul Karambis. Între Sinope şi Trapezunt era apoi bine plasat Amisos. Descoperirile de aici şi din împrejurimi reflectă relațiile cu interiorul; „localnicii" erau urmaşii vechiului imperiu frigian şi acesta era punctul de pe coastă cel mai apropiat de vechea cetate hittită şi frigiană Bogazköy. La circa 15 km de Amisos, în interior, la Ak-Alan, s-a descoperit ceramică est-grecească, datând după 600 a.Chr., alături de vase pictate frigiene[21].

K a l p e, aşezare situată tot pe coasta de sud a Pontului Euxin, la vest de Heracleea, apare mereu ca un port natural (λιμήν) la Xenophon; deşi se

[19] J. Boardman, *Grecii de peste mări*, Bucureşti, 1988, p. 336.
[20] *Ibidem*, p. 120 şi urm. Caracteristic este acel cazan cu ataşe în formă de capete de „sirenă", de grifon sau de taur.
[21] *Ibidem*, p. 338.

ştie că în acel moment Kalpe se afla sub controlul Heracleei, ea nu era numită *emporion*. În schimb, pentru Marcian din Heracleea (*Periplous*, 8), Kalpe este un *emporion*, ceea ce poate fi revelator pentru posibilitatea ca statutul unei aşezări care a cunoscut o anumită expansiune şi care în sec. IV a.Chr. intră sub stăpânirea Heracleei să fie schimbat. Kalpe, azi Kerpe Liman, era un port aşezat la jumătatea drumului între Heracleea şi Bosfor. Xenophon relatează că această aşezare este un port în Tracia asiatică: „Această parte a Traciei începe de la gura Pontului Euxin şi se întinde până la Heracleea, către dreapta pentru cine pluteşte înlăuntrul Pontului. Cu o triremă, de la Bizanţ până la Heracleea este un drum de o zi întreagă. Între aceste două oraşe nu se mai află nici un alt oraş, nici aliat, nici grecesc, ci numai traci bitinieni, care, atunci când pun mâna pe grecii aruncaţi la ţărm de naufragiu sau dintr-o altă cauză, se zice că se poartă faţă de ei cu cruzime. Portul Kalpe se află la mijloc, între Heracleea şi Bizanţ, când vii pe mare, fie dinspre un oraş, fie dinspre celălalt. ... Restul ţinutului este frumos şi întins, cu numeroase sate şi cu pământ roditor care produce orz, grâu şi tot felul de legume, secară, susan şi smochine din belşug, precum şi vii întinse, care dau un vin plăcut. Într-un cuvânt, în acest ţinut se produc de toate, în afară de măsline" (Xen., *An.*, 6, 4, 1–6). Bogăţia produselor obţinute de această aşezare explică posibilităţile ei comerciale.

Pentru P h a s i s (text 9 şi 10) sursa principală este din nou Strabon, iar pentru perioada timpurie, Ps.–Hippokrates. Situată în Colchida, pe ţărmul extrem-oriental al Mării Negre, aşezarea a fost întemeiată în scopul de a se asigura acces direct către Caucaz şi bogăţiile sale minerale. Obiectele cele mai timpurii descoperite în zonă sunt monedele locale de la începutul sec. V a.Chr. pe care sunt reprezentate leul milesian şi minotaurul, dar coasta trebuie să fi fost ocupată încă din a doua jumătate a sec. VI a.Chr. Acest fapt este sugerat de descoperirile recente de la Vani, o aşezare aflată pe râul Rioni, la distanţă de 90 de km de mare[22]. La Phasis se găsea aurul provenind din Colchida şi este probabil că acesta va fi fost unul din motivele care i-au determinat pe Timasion şi Thorax să-i propună lui Xenophon să se îndrepte spre Phasis, din moment ce aveau corăbii de la sinopeeni[23]. În urma refuzului său, aceştia răspândesc zvonul în rândurile armatei greceşti cum că Xenophon ar dori să-i ducă la Phasis. În faţa acestei situaţii, Xenophon le explică soldaţilor: „ Soldaţi, aud că sunt învinuit că aş avea de gând să vă duc spre Phasis. ... Să zicem totuşi că, amăgiţi sau traşi pe sfoară de mine, aţi ajunge la Phasis, unde am debarca, îmi închipui că v-aţi da seama că nu sunteţi în Grecia". Strabon ne oferă o descriere a ţinutului care nu numai că este bogat

[22] O. Lordkipanidze, *Vani. Une Pompéi géorgienne*, Paris, 1995; idem, JahrbRGZM 42, 1995, p. 353–401.

[23] Xen., *An.*, 5, 6, 31.

în roade de tot felul, ci şi în toate produsele necesare construcţiilor de nave; de asemenea, Phasis mai este renumit şi pentru meşteşugul prelucrării inului pe care-l exportă şi în alte părţi în afara Colchidei.

Despre D i o s k o u r i a s (text 11), Strabon spune că era un *emporion* comun al populaţiilor aşezate în interiorul regiunii cuprinse între Marea Caspică şi Pontul Euxin. Este primul autor care oferă informaţii despre un astfel de târg pentru mai multe triburi din regiunea Caucazului: locul era frecventat de „70 de seminţii... Fiecare din ele vorbeşte altă limbă, deoarece locuitorii sunt risipiţi şi fără legături unii cu alţii, datorită caracterului lor arţăgos şi sălbatic". Alţi autori, printre care Timosthenes (*Geogr*., 11, 2, 16), susţin că acest *emporion* ar fi fost frecventat de „300 de seminţii". După cum se poate observa, între populaţiile care frecventează acest *emporion* nu există nici un fel de legătură, nici de subordonare, nici de alianţă, singurul lor interes comun fiind comerţul. Aşezarea pare să-şi fi menţinut importanţa până spre epoca târzie, atâta vreme cât este amintită şi de Ammianus Marcellinus: „Dioskourias, renumită şi în timpul nostru, ai cărei întemeietori se spune că au fost spartanii..." (*Hist*., 22, 8, 24).

Herodot aminteşte în relatarea sa despre sciţi K r e m n o i, un *emporion* aparţinând sciţilor regali sau sciţilor liberi (text 12). Părintele istoriei îl menţionează de două ori, o dată din punct de vedere geografic (4, 20), a doua oară într-un context mitic privitor la Amazoane (4, 110), şi îl plasează vag, departe în est, pe lacul Maiotis (Marea Azov). Herodot pare să nu fi vizitat zona; el nu oferă detalii despre acest loc, dând frâu liber speculaţiei[24].

Referitor la T a n a i s (text 13–15) situat la gurile Donului, Strabon este primul care menţionează că a fost „cel mai mare *emporion* după Pantikapaion" şi „*emporion* comun pentru nomazii asiatici şi europeni". Textul furnizează, de asemenea, informaţii despre natura produselor care se schimbau în acest *emporion*: sclavi, piei şi „în general, tot ceea ce puteau oferi nomazii, ceilalţi transportând în schimb îmbrăcăminte, vin şi alte mărfuri proprii unei vieţi civilizate" (11, 2, 3 şi 11). Strabon adaugă că barbarii n-au permis grecilor să penetreze în interior pentru negoţ (11, 2, 2).

P h a n a g o r e i a (text 16–18) este considerată de Strabon drept „capitala bosporanilor asiatici". Phanagoreia este oraşul comercial cel mai important pe această arteră de comunicaţie şi şi-a putut extinde influenţa asupra întregii regiuni a Kubanului. Poziţia Phanagoreei în Regatul Bosporan rezultă de altfel şi din titulatura arhonţilor din Pantikapaion, stăpâni ai

[24] J. Hind, Il Mar Nero 2, 1995–1996, p. 113–126.

Phanagoreei greceşti din partea asiatică. Relaţiile cu elementul autohton trebuie să fi avut un caracter paşnic, altfel teritoriul n-ar fi fost elenizat într-o măsură atât de puternică[25].

În perioada preromană, Phanagoreia bate monede proprii. Vestigiile portului sunt parţial păstrate. Cetatea era protejată de ziduri şi turnuri puternice. În oraş existau ateliere meşteşugăreşti, olării, ateliere de prelucrare a ţiglelor, teracotei, metalelor. Săpăturile arheologice au scos la iveală numeroase fragmente de ceramică cu firnis roşu şi negru, precum şi fragmente de amfore atice, de Chios, Rhodos şi Thasos.

Pe baza unei comparaţii a noţiunii geografico-politice Κεμμέριος Βόσπορος de la Diodor cu titulatura spartokidă din inscripţii s-a ajuns la părerea conform căreia Bosporul cimerian aflat sub stăpânirea archaianaktidă cuprindea majoritatea, dacă nu chiar toate oraşele greceşti de pe ambele părţi ale strâmtorii Kerci, Pantikapaion fiind considerat drept reşedinţă. S-a susţinut că reprezentanţii acestei familii domnitoare ar fi rezidat uneori şi în alte oraşe ale Bosporului european şi asiatic. V. D. Blavatskij, acordând importanţă cuvintelor κατὰ δὲ τὴν ᾿Ασίαν, reia ipoteza mai veche a lui V. V. Grigoriev[26], după care reşedinţa iniţială s-ar fi aflat la Hermonassa, de unde stăpânirea archaianaktidă s-ar fi extins spre alte oraşe ale Bosporului, care ar fi fost definitiv supuse în 480/473 a.Chr. În susţinerea acestei opinii atrage atenţia asupra dezvoltării timpurii şi intensive a Hermonassei în sec. VI–V a.Chr. în comparaţie cu Pantikapaion. V. V. Škorpil a arătat că expresia stereotipă, κατὰ + δὲ, pe care o utilizează Diodor ca introducere la tranziţia spre un nou capitol, deţine la el o trăsătură de structurare local-geografică globală. Întrebuinţarea noţiunii geografice ᾿Ασία se explică simplu, prin poziţia Bosporului care, conform reprezentării anticilor, se afla cu un picior în Asia[27].

P a n t i k a p a i o n (text 18) se dezvoltă mult mai repede decât celelalte aşezări greceşti din strâmtoarea Kerci datorită poziţiei sale avantajoase: situat în mijlocul unei câmpii roditoare, înconjurat de dealuri cu bogate zăcăminte metalifere. Oraşul domina golful Kerci şi trecerea către malul asiatic. Din sec. IV a.Chr. cunoaşte o bogată activitate constructivă, iar atelierele sale produceau obiecte de metal, mai ales podoabe de harnaşament în stil animalier, pentru aristocraţia tribală scitică. Spre mijlocul sec. VI a.Chr., înaintea altor oraşe greceşti (Olbia, Sinope), Pantikapaion începea să emită monede de argint cu însemnul unei măşti de leu.

[25] V. F. Gajdukewitsch, *Das Bosporaniche Reich*, Amsterdam, 1971, *passim*.

[26] V. D. Blavatskij, Klio 52, 1970, p. 33 şi urm.; cf. Ju. G. Vinogradov, Chiron 10, 1980, p. 65–66.

[27] F. V. Šelov-Kovedjaev, *Istorija Bospora v. VI–IV vv do n. e.*, Moscova, 1984, p. 53 şi urm.

Pantikapaion era considerată „metropola tuturor oraşelor milesiene din Bospor (Amm. Marc., *Hist.*, 22, 8, 26), iar Strabon (7, 4, 5) o aminteşte ca fiind loc de depozitare a mărfurilor aduse de peste mări. Descoperirile arheologice au scos la iveală construcţii cu caracter urban. Primele ateliere meşteşugăreşti datează din sec. VI a.Chr., însă adevărata înflorire economică are loc în sec. IV–III a.Chr.

T h e o d o s i a (text 19) este oraşul vestic al Regatului Bosporan, situat într-un golf deschis spre sud şi sud-est, semicircular, care putea să cuprindă 100 de nave după Strabon. Numele s-a încetăţenit sub forma Θεοδοσία prin monede şi inscripţii. La est de Theodosia, Crimeea formează un baraj printr-o peninsulă largă (Taman) proiectată dinspre coasta nordică a Caucazului. Strâmtorile formate astfel apăreau navigatorilor ca un nou fel de Bosfor, numit Bosforul cimerian, conducând spre Marea Azov, numită de geografi Lacul Maiotis.

Theodosia şi-a întrerupt emisiunea monetară în sec. IV a.Chr., când Leukon a cucerit oraşul şi l-a integrat Regatului Bosporan, devenind astfel al doilea *emporion* din zonă. De regulă, într-o cetate nu exista decât un singur *emporion* „extern", un singur loc de comerţ deschis străinilor. Există reguli care prezidează traficul în *emporion* şi se ştie că negustorii care treceau erau supuşi la taxe. În cetatea clasică şi elenistică, *emporion* este deschis în afara teritoriului cetăţii, în „rada hoţilor". În Regatul Bosporan exista, pentru o lungă perioadă de timp, un singur *emporion*, Pantikapaion. Nu există decât o dată relativă, mijlocul secolului IV a.Chr. când este deschis al doilea *emporion*, Theodosia. Analogia cu Pantikapaion sugerează că Theodosia a continuat să fie o *polis* dependentă după ce-şi pierduse autonomia. În cazul Theodosiei, ca şi al Chersonesului sau al Olbiei, nu există nici o îndoială că, în ciuda desemnării lor ca *emporia* în unele surse, era vorba de *poleis* în sensul politic al termenului.

B o r y s t h e n e s (text 20–22) desemna atât *emporion* cât şi oraşul (*polis*) Olbia. Herodot se referă la τὸ Βορυσθενείτων ἐμπόριον şi la ἡ Βορυσθένης πόλις = τὸ Βορυσθένης ἄστυ. Oraşul îşi trăgea numele de la râul Βορυσθένης. Faptul că Βονρυσθένης era acelaşi lucru cu Olbia rezultă dintr-un pasaj din Herodot (Ὀλβιοπολίτας: 4, 18, 1) şi din legea monetară Syll.[3] 281 ([εἰς Βο]ρυσθένην εἰσπλεῖν şi r. 15–16: τὸ ἀργύριο[ν τὸ] Ὀλβιοπολιτικόν, combinate cu referirea din r. 9–10 ἐν τῶι ἐκκλησιασ[τηρίωι]). Din aceste mărturii se poate trage concluzia că *emporion* trebuie să fi ocupat o parte din *polis*. J. Hind[28] afirmă la rândul

[28] Hind, *Colonies and Ports-of-Trade on the Northern Shores of the Black Sea: Boristhenes, Kremnoi and the „other Pontic Emporia" in Herodotos*, în Heine Nielsen, *op. cit.*, p. 107–116.

său că *emporion* trebuie să fi constituit o mică parte din Olbia, de-a lungul râului; străinii însă puteau folosi denumirea în mod inadecvat pentru întregul oraş, având în vedere însemnătatea activităților sale comerciale. Olbia se găsea la estuarul râului Hypanis (Bug); avea un port situat astăzi sub apă, iar *emporion* trebuie să fi fost plasat acolo. Cele mai timpurii obiecte descoperite în „oraşul de jos" sunt, este drept, de epocă clasică, dar acest lucru nu se opune identificării părții mai joase a Olbiei cu clasicul *emporion*[29].

Potrivit unei alte opinii, *emporion* Βορυσθένης ar trebui identificat cu situl de pe mica insulă Berezan, odinioară peninsulă, de la estuarul râului Borysthenes, la o distanță de 35 km vest de Olbia[30]. Mărturiile arheologice arată că milesienii s-au instalat la Berezan pe la 645 a.Chr.[31], în timp ce Olbia a fost întemeiată pe la 550 a.Chr. Urmându-l pe G. R. Tsetsklhadze, Mogens H. Hansen consideră că Berezan a fost prima aşezare milesiană din zonă, că era probabil un centru comercial integrat ulterior în χώρα Olbiei şi devenind astfel dependent de cetate[32]. J. Hind atrage la rândul său atenția că există încă puține date pentru a putea argumenta existența unui *emporion* al borysthenitilor pe insula Berezan[33].

Herodot laudă Borysthenes ca fiind cel mai bogat fluviu, excepție făcând Nilul (4, 53). Acelaşi autor oferă informații despre activitățile de comerț care aveau loc între elenii din *emporion* Borysthenes şi sciții care „îşi pun la cale treburile cu ajutorul a şapte tălmaci, în şapte limbi" (Hdt., 4, 24).

Pentru coasta vestică a Mării Negre există numai o singură referire la un *emporion*. Acesta este T o m i s (text 23), care a fost cauza unui război purtat în jurul anului 260 a.Chr. între cetatea vecină Callatis, aliată cu Histria, pe de o parte, şi Byzantion pe de altă parte, un conflict declanşat pentru controlul comerțului (Memnon, F. Gr. Hist. III, fr. 13). Împrejurările care au prilejuit aceste ostilități sunt expuse de Memnon cu suficientă claritate. Este vorba de ciocnirea de interese a două cetăți pentru *emporion* Tomis (περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου), a cărui exploatare callatienii ar fi dorit să şi-o rezerve exclusiv. Vina începerii ostilităților ar fi fost a bizantinilor, doritori să cucerească un oraş a cărui stăpânire le-ar fi permis să controleze întregul negoț al Pontului Stâng[34].

[29] Boardman, *op. cit.*, p. 345.

[30] Vinogradov, *Olbia. Geschichte einer altgriechischen Stadt am Schwarzen Meer*, Konstanz, 1981, p. 18 şi urm.

[31] L. V. Kopeikina, SovArh, 1973, 2, p. 240–244.

[32] Tsetskhladze, *Greek Penetration of the Black Sea*, în G. R. Tsetskhladze, F. De Angelis, *The Archaeology of Greek Colonisation. Essays dedicated to Sir John Boardman*, Oxford, 1994, p. 117–118; cf. Hansen, *op. cit.*

[33] Hind, *op. cit.*, p. 110.

[34] R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 85–86. Cf. Vinogradov, în Acta Centri Historiae „Terra Antiqua Balcanica" 2, 1987, p. 47–49.

În ceea ce priveşte importurile în Marea Neagră, ele sunt axate pe uleiul de măsline, vin şi alte produse confirmate de descoperirea unei cantități importante de ceramică (amfore de Rhodos, Chios, Thasos). Aceste produse vor forma în cea mai mare parte încărcătura vaselor care aveau ca destinație un port străin. În sens invers, lista produselor indigene număra mierea, ceara (folosită mai ales pentru sigilii), inul, pânza de in, peştele sărat şi materialul lemnos[35].

Emporoi care au operat în interiorul Mării Negre veneau din locuri diferite ale bazinului egeean, dar predominant din Milet, Megara, Chios, Athena, Samos, Thasos şi Byzantion. Către sfârşitul secolului al V-lea, şi probabil chiar mai devreme, în unele cetăți pontice precum Herakleia, Sinope sau Olbia, *emporoi* aveau o influență considerabilă. Nu lipseau conflictele de interes între diferite cetăți pentru controlul vreunui *emporion* (vezi cazul ambasadei sinopeenilor la Xenophon şi al războiului dintre Callatis şi Byzantion pentru influența exercitată la Tomis).

Călătoriile negustorilor (*emporoi*) se extindeau în ținuturile barbare, dincolo de cetățile de coastă. Tradiția va continua mai târziu în perioada medievală, când genovezii şi venețienii vor desfăşura o intensă activitate comercială în secolele XI–XV.

CATALOGUL SURSELOR *

1) Suda, *Lexicon*, s. v. Χρυσόπολις.

Χρυσόπολις· <u>ἐμπόριον</u> τῆς Χαλκηδονίας, ἔνθα οἱ Ἕλληνες οἱ σὺν Κύρῳ μισθοφορήσαντες ἔμειναν ἡμέρας ἑπτὰ λαφυροπωλοῦντες, ὥς φησι Ξενοφῶν.

Chrysopolis: *emporion* din Chalkedonia; aici elenii mercenari din tabăra lui Cyrus au rămas vreme de şapte zile spre a-şi vinde prada, după cum spune Xenophon.

2) Suda, *Lexicon,* s. v. Νικομήδεια.

δοκεῖ δὲ τῆς Νικομηδείας παρώνυμον εἶναι καὶ τὸ ἐν Βιθυνίᾳ Νικομήδειον <u>ἐμπόριον</u> αὐτὸ Βιθυνίας· οὗ τολικὸν οὐ μόνον Νικομηδεύς, ἀλλὰ δύναται φασὶ εἶναι καὶ Νικομηδειεύς. ἦν δὲ τῆς Νικομηδείας πολίτης ὁ περιώνυμος ῥήτωρ Ἀρριανός.

[35] Nu este cazul să facem aici trimiterile la o literatură deja abundentă pe care s-ar întemeia un demers care nu intră în sfera preocupărilor prezentului articol.

* Pentru alcătuirea acestui catalog am folosit *Thesaurus Linguae Graecae* (CD-ROM), care s-a dovedit a fi foarte util pentru acest tip de cercetare. Pasajele selectate nu sunt ordonate cronologic, ci topografic, începând cu coasta de sud a Pontului, continuând cu estul, nordul şi vestul.

Se pare că de la Nikomedeia este derivat şi numele acelui *emporion* Nikomedeion din Bithynia; ethnikonul (derivat de la acest loc) nu este doar Nikomedeus, ci se poate spune că este şi Nikomedeieus. A fost cetăţean al Nikomediei renumitul retor Arrianos.

3) Steph. Byz., s. v. Νικομήδειον (Flavius Arrianus, *Bithyniaka*).
ὁ πολίτης Νικομηδεύς. καὶ τὸ κτητικὸν Νικομήδειος, καὶ θηλυκῶς καὶ οὐδετέρως. ἐξ ἧς Ἀρριανός. Νικομήδειον, ἐμπόριον Βιθυνίας. Ἀρριανὸς πέμπτῳ Βιθυνιακῶν. τὸ ἐθνικὸν Νικομηδεύς.
Cetăţeanului i se spune Nikomedeus. Adjectivul posesiv este Nikomedeios (având forme) şi pentru genul feminin şi pentru genul neutru. Din acest oraş este Arrianos. Nikomedeion, *emporion* din Bithynia. Arrianos (o spune) în cartea a V-a din «Bithyniaka». Ethnikonul este Nikomedeus.

4) Steph. Byz., s. v. Χάραξ.
τὸ ἐθνικὸν Χαρακηνός. ἔστι καὶ Καρίας ἄλλη πόλις Χάραξ ἡ νῦν Τράλλις. ἔστι καὶ ἄλλος Χάραξ ἐμπόριον μέγιστον, ἐν τῷ τῆς Νικομηδείας κόλπῳ πλησίον αὐτῆς. τὸ ἐθνικὸν αὐτοῦ ὅμοιον. ἔστι καὶ ἄλλος τόπος τῆς Ποντικῆς.
Ethnikonul este Charakenos. Există şi în Karia un alt oraş Charax, (numit) acum Trallis. Există încă un alt Charax, un *emporion* foarte mare, în golful Nikomediei aproape de acest oraş. Ethnikonul său este la fel. Mai există un alt loc în zona Pontului.

5) Flavius Arrianus, *Periplus Ponti Euxini*.
Σανδαράκη ὅρμος ναυσὶ σμικραῖς. ἐνθένδε εἰς Κρηνίδας ἑξήκοντα. καὶ ἀπὸ Κρηνίδων εἰς Ψύλλαν ἐμπόριον τριάκοντα. ἐνθένδε εἰς Τῖον, πόλιν Ἑλληνίδα Ἰωνικήν, ἐπὶ θαλάττῃ οἰκουμένην, Μιλησίων καὶ ταύτην.
Sandarake este un port pentru corăbii mici. De aici până la Krenides sunt 60 (de stadii) şi de la Krenides până la *emporion* Psylla sunt 30. De aici până la Tion, oraş grecesc din Ionia, aşezat la mare, fiind şi acesta al milesienilor.

6) Flavius Arrianus, *Periplus Ponti Euxini*.
ἐνθένδε εἰς τοῦ Ὑπίου τὰς ἐκβολὰς ἄλλοι ὀγδοήκοντα καὶ ἑκατόν. εἰς δὲ Λιλαῖον ἐμπόριον ἀπὸ τοῦ Ὑπίου στάδιοι ἑκατόν, καὶ ἀπὸ τοῦ Λιλαίου εἰς Ἔλαιον ἑξήκοντα. ἐνθένδε ἐς Κάλητα, ἄλλο ἐμπόριον, εἴκοσι καὶ ἑκατόν. ἀπὸ Κάλητος ἐς Λύκον ποταμὸν ὀγδοήκοντα, ἀπὸ δὲ Λύκου εἰς Ἡράκλειαν πόλιν Ἑλληνίδα Δωρικήν, Μεγαρέων ἄποικον, στάδιοι εἴκοσιν.

De aici până la gurile lui Hypios sunt alte 180 de stadii. De la Hypios până la *emporion* Lilaion sunt 100 de stadii, iar de la Lilaion până la Elaios sunt 60. De aici până la Kales, un alt *emporion*, sunt 120 de stadii. De la Kales la râul Lykos sunt 80, de la Lykos la orașul grecesc Herakleia dorică, colonie a megarienilor, sunt 20 de stadii.

7) Flavius Arrianus, *Periplus Ponti Euxini.*
ἀπὸ δὲ Ἀβώνου τείχους ἐς Αἰγινήτην ἄλλοι πεντήκοντα καὶ ἑκατόν. ἐνθένδε εἰς Κίνωλιν <u>ἐμπόριον</u> ἄλλοι ἑξήκοντα. καὶ ἐν Κινώλει σαλεύοιεν ἂν νῆες ὥρᾳ ἔτους.
De la Abonoteichos până la insula Egina sunt alte 150 de stadii. De aici până la *emporion* Kinolis sunt alte 60. Iar în Kinolis corăbiile ar putea ancora în decursul anului.

8) Strabon, *Geogr.*, 12, 3, 10.
τὸ δὲ Κύτωρον <u>ἐμπόριον</u> ἦν ποτε Σινωπέων, ὠνόμασται δ' ἀπὸ Κυτώρου τοῦ Φρίξου παιδός, ὡς Ἔφορός φησι. [...]. μετὰ δὲ Κάραμβιν Κίνωλις καὶ Ἀντικίνωλις καὶ Ἀβώνου τεῖχος πολίχνιον.
Kytoron era odinioară *emporion* al locuitorilor Sinopei; numele și l-a primit după Kytoros, fiul lui Phrixos, spune Ephoros (...). Dincolo de Karambis se află Kinolis și Antikinolis, precum și un orășel, Abonoteichos (fortul lui Abonos).

9) Scholia in Demosthenem, 25.
[Φάσεις] Φάσις ἦν τὸ φαίνειν τοὺς περὶ τὰ μέταλλα ἀδικοῦντας ἢ περὶ τὸ <u>ἐμπόριον</u> κακουργοῦντας ἢ περὶ τὰ τέλη τῶν δημοσίων τινὰς νοσφιτομένους ἢ συκοφαντοῦντας. ἐφαίνοντο δὲ πρὸς τὸν ἄρχοντα. κοινῶς δὲ φάσεις ἐκαλοῦντο πᾶσαι αἱ μηνύσεις τῶν λανθανόντων ἀδικημάτων.
(Phaseis) Phasis însemna acțiunea de a-i denunța pe cei ce comiteau delicte legate de bani, pe cei care prejudiciau un *emporion*, pe cei care se sustrăgeau taxelor publice sau pe cei ce calomniau. Ei erau denunțați magistratului. În general *phaseis* erau numite toate acțiunile de a semnala delictele tăinuite.

10) Strabon, *Geogr.*, 11, 2, 17.
ἐπίκειται δὲ τῷ Φάσιδι ὁμώνυμος πόλις, <u>ἐμπόριον</u> τῶν Κόλχων, τῇ μὲν προβεβλημένη τὸν ποταμὸν, τῇ δὲ λίμνην τῇ δὲ τὴν θάλατταν. ἐντεῦθεν δὲ πλοῦς ἐπ' Ἀμισοῦ καὶ Σινώπης τριῶν ἡμερῶν ἢ τεττάρων ‹...› διὰ τὸ τοὺς αἰγιαλοὺς μαλακοὺς εἶναι καὶ τὰς τῶν ποταμῶν ἐκβολάς. ἀγαθὴ δ' ἐστὶν ἡ χώρα καὶ καρποῖς πλὴν τοῦ μέλιτος, πικρίζει γὰρ τὸ πλέον, καὶ τοῖς πρὸς ναυπηγίαν πᾶσι· πολλήν τε γὰρ ‹ὕλην› [καὶ] φύει καὶ ποταμοῖς κατακομίζει, λινόν τε ποιεῖ πολὺ καὶ κάνναβιν καὶ κηρὸν καὶ

πίτταν. Ἡ δὲ λινουργία καὶ τεθρύληται· καὶ γὰρ εἰς τοὺς ἔξω τόπους ἐπεκόμιζον.
Pe Phasis este situat un oraş cu acelaşi nume. Servind ca *emporion* al colchidienilor, acest oraş este mărginit, într-o parte, de râu, într-alta, de un lac şi în alta de mare. Navigaţia pe mare, de aici până la Amisos şi la Sinope, ţine trei sau patru zile, pentru că ţărmurile cu solul moale unde se deschid gurile fluviilor sunt impracticabile. Regiunea, în schimb, este bogată nu numai în roade de tot felul, în afară de miere (pentru că aceasta este de cele mai multe ori amăruie), ci şi în toate produsele de trebuinţă construcţiilor navale. Într-adevăr, ea furnizează mult material lemnos, care coboară pe râurile sale. Mai produce de asemenea şi mult in şi cânepă, ceară şi răşină. Pentru meşteşugul prelucrării inului, i-a mers vestea până departe, pentru că exportă şi în alte părţi în afara Colchidei.

11) Strabon, *Geogr.*, 11, 2, 16.
ἡ δ᾿ αὐτὴ Διοσκουριάς ἐστι καὶ ἀρχὴ τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ μεταξὺ τῆς Κασπίας καὶ τοῦ Πόντου καὶ ἐμπόριον τῶν ὑπερκειμένων καὶ σύνεγγυς ἐθνῶν κοινόν· συνέρχεσθαι γοῦν εἰς αὐτὴν ἑβδομήκοντα, οἱ δὲ καὶ τριακόσια ἔθνη φασίν, οἷς οὐδὲν τῶν ὄντων μέλει, πάντα δὲ ἑτερογλῶττα διὰ τὸ σποράδην καὶ ἀμίκτως οἰκεῖν ὑπὸ αὐθαδείας καὶ ἀγριότητος· Σαρμάται δ᾿ εἰσὶν οἱ πλείους, πάντες δὲ Καυκάσιοι.
Oraşul Dioskourias marchează începutul istmului dintre Marea Caspică şi Pontul Euxin, fiind şi *emporion* al neamurilor aşezate în interiorul regiunii şi prin împrejurimi. Această piaţă o frecventează 70 de seminţii, ba după unii, cărora puţin le pasă de adevăr, ar fi vorba chiar de 300 de neamuri. Fiecare din ele vorbeşte altă limbă, deoarece locuitorii sunt risipiţi şi fără legături unii cu alţii, datorită caracterului lor arţăgos şi sălbatic. Cei mai mulţi dintre ei sunt sarmaţi, toţi fiind caucazieni.

12) Herodot, *Hist.*, 4, 20, 110.
πέρην δὲ τοῦ Γέρρου ταῦτα δὴ τὰ καλεύμενα βασιλήϊά ἐστι καὶ Σκύθαι οἱ ἄριστοί τε καὶ πλεῖστοι καὶ τοὺς ἄλλους νομίζοντες Σκύθας δούλους σφετέρους εἶναι· κατήκουσι δὲ οὗτοι τὸ μὲν πρὸς μεσαμβρίην ἐς τὴν Ταυρικήν, τὸ δὲ πρὸς ἠῶ ἐπί τε τάφρον τὴν δὴ οἱ ἐκ τῶν τυφλῶν γενόμενοι ὤρυξαν, καὶ ἐπὶ τῆς λίμνης τῆς Μαιήτιδος τὸ ἐμπόριον τό καλέεται Κρημνοί· τά δὲ αὐτῶν κατήκουσι ἐπὶ ποταμὸν Τάναϊν. Τὰ δὲ κατύπερθε πρὸς βορέην ἄνεμον τῶν βασιληίων Σκυθέων οἰκέουσι Μελάγχλαινοι [...] οἱ δὲ Κρημνοί εἰσι γῆς Σκυθέων τῶν ἐλευθέρων.
Dincolo de Gerrhos se află acele locuri numite «sălaşurile regilor», precum

şi sciţii cei mai de seamă şi cei mai numeroşi, care-i socotesc pe ceilalţi sciţi drept robii lor. Aceştia ajung spre miazăzi până la Taurida, spre răsărit până la valea săpată de feciorii sclavilor orbi şi până la târgul (*emporion*) numit Kremnoi de lângă lacul Maiotis; câteva triburi de-ale lor ating chiar fluviul Tanais. Spre miazănoapte, mai sus de sciţii regali sălăşuiesc melanhlenii (...). Kremnoi se află în ţinutul sciţilor liberi.

13) Steph. Byz., s. v. Τάναϊς.
τὴν Μαιῶτιν ἐκβολὰς τοῦ Τανάιδος πόλις Ἑλληνικὴ ἔκτισται Τάναϊς, ἥ τις καὶ Ἐμπόριον ὀνομάζεται. ὁ πολίτης Ταναΐτης, καὶ θηλυκῶς Ταναῖτις.
La gurile de vărsare ale Tanaisului în Maiotis (*i. e.* M. Azov) a fost ridicat un oraş grecesc, Tanais, care este numit şi *Emporion*; cetăţeanului i se spune *tanaites*, la feminin *tanaitis*.

14) Strabon, *Geogr*., 11, 2, 3.
ἐπὶ δὲ τῷ ποταμῷ καὶ τῇ λίμνῃ πόλις ὁμώνυμος οἰκεῖται Τάναϊς, κτίσμα τῶν τὸν Βόσπορον ἐχόντων Ἑλλήνων. νεωστὶ μὲν οὖν ἐξεπόρθησεν αὐτὴν Πολέμων ὁ βασιλεὺς ἀπειθοῦσαν, ἦν δ' ἐμπόριον κοινὸν τῶν τε Ἀσιανῶν καὶ τῶν Εὐρωπαίων νομάδων καὶ τῶν ἐκ τοῦ Βοσπόρου τὴν λίμνην πλεόντων, τῶν μὲν ἀνδράποδα ἀγόντων καὶ δέρματα καὶ εἴ τι ἄλλο τῶν νομαδικῶν, τῶν δ' ἐσθῆτα καὶ οἶνον καὶ τἆλλα, ὅτα τῆς ἡμέρου διαίτης οἰκεῖα, ἀντιφορτιζομένων.
Pe fluviu, lângă Lacul Maiotis, este aşezat un oraş ce poartă, la fel, numele de Tanais; el a fost întemeiat de elenii care locuiesc în Bospor. De curând l-a pustiit regele Polemon pentru nesupunerea sa. Tanais servea ca târg comun (*emporion*) atât pentru nomazii din Asia şi din Europa cât şi pentru navigatorii care traversau Lacul Maiotis plutind dinspre Bospor, primii aducând sclavi, piei şi, în general, tot ceea ce pot oferi nomazii, ceilalţi, transportând în schimb îmbrăcăminte, vin şi alte mărfuri proprii unei vieţi civilizate.

15) Strabon, *Geogr*., 11, 2, 11.
τῶν τε συμπάντων Μαιωτῶν τῶν Ἀσιανῶν οἱ μὲν ὑπήκουον τῶν τὸ ἐμπόριον ἐχόντων τὸ ἐν τῷ Τανάιδι οἱ δὲ τῶν Βοσπορανῶν.
Unii dintre maeoţii asiatici, luaţi în considerare în întregimea lor, se aflau sub ascultarea celor care stăpâneau târgul (*emporion*) din regiunea Tanais, iar ceilalţi erau supuşii bosporanilor.

16) Steph. Byz., s. v. Φαναγόρεια (Hekataios).
Φαναγόρεια· πόλις ἀπὸ Φαναγόρου, ὡς Ἑκαταῖος Ἀσίαι. ἡ νῆσος Φαναγόρη καὶ Φαναγόρεια. ἔστι καὶ ἐμπόριον τὰ

Φαναγόρεια οὐδετέρως. τὸ ἐθνικὸν ἐχρῆν Φαναγορεύς ὡς Ἀλεξανδρεύς τῷ πλείονι λόγῳ. ἐκράτησε δ' ὅμως Φαναγορείτης.
Phanagoreia: oraş (numit) de la Phanagoros, după cum spune Hekataios în *Asia*. Insula Phanagore şi Phanagoreia. Există şi *emporion* Phanagoreia, la neutru. Ethnikonul trebuie să fi fost Phanagoreus precum Alexandreus, de o faimă însă mai mare. L-a stăpânit totuşi Phanagoreites.

17) Strabon, *Geogr*., 11, 2, 10.
καὶ δοκεῖ τῶν μὲν ἐκ τῆς Μαιώτιδος καὶ τῆς ὑπερκειμένης βαρβάρου κατακομιζομένων <u>ἐμπόριον</u> εἶναι τὰ Φαναγόρεια, τῶν δ' ἐκ τῆς θαλάττης ἀναφερομένων ἐκεῖσε τὸ Παντικάπαιον.
Se pare că Phanagoreia servea ca piață de negoț (*emporion*) pentru produsele din Maiotida şi din regiunea barbară de mai sus de ea, iar Pantikapaion, pentru cele sosite dinspre mare.

18) Strabon, *Geogr*., 7, 4, 5.
τὸ δὲ στόμα τῆς Μαιώτιδος καλεῖται μὲν Κιμμερικὸς Βόσπορος [...] καθ' ὅ διαίρουσιν ἐκ τῶν περὶ Παντικάπαιον τόπων εἰς τὴν ἐγγυτάτω πόλιν τῆς Ἀσίας τὴν Φαναγόρειαν· τελευτᾷ δ' εἰς πολὺ στενώτερον πορθμόν διαιρεῖ δ' ὁ στενωπὸς οὗτος τὴν Ἀσίαν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης καὶ ὁ Τάναϊς ποταμὸς, καταντικρὺ ῥέων ἀπὸ τῶν ἄρκτων εἴς τε τὴν λίμνην καὶ τὸ στόμα αὐτῆς· δύο δ' ἔχει τὰς εἰς τὴν λίμνην ἐκβολὰς διεχούσας ἀλλήλων ὅσον σταδίους ἑξήκοντα. ἔστι δὲ καὶ πόλις ὁμώνυμος τῷ ποταμῷ, μέγιστον τῶν βαρβάρων <u>ἐμπόριον</u> μετὰ τὸ Παντικάπαιον.
Gura Maiotidei se cheamă Bosporul Cimmerian (...); pe aici se face trecerea din împrejurimile oraşului Pantikapaion în localitatea cea mai apropiată a Asiei numită Phanagoreia; se termină apoi într-o strâmtoare mult mai îngustă. Acest braț de mare desparte Asia de Europa împreună cu fluviul Tanais, care curge dinspre miazănoapte direct în lacul Maiotis, mai precis, în gura lacului. Fluviul are două brațe prin care se varsă în lac, situate cam la 60 de stadii depărtare unul de celălalt. Există şi un oraş ce poartă acelaşi nume ca fluviul; el este cel mai mare *emporion* al barbarilor după Pantikapaion.

19) Scholia in Demosthenem, 20.
[<u>ἐμπόριον</u> Θευδοσίαν] τὸ μὲν ὄνομα τῷ ἐμπόρῳ ἢ ἀπὸ τῆς ἀδελφῆς ἢ ἀπὸ τῆς γαμετῆς· διαφωνεῖται γάρ. δείκνυσι δὲ καὶ οὕτω τὴν εὔνοιαν ὅτι ἁμιλλᾶται πρὸς ἑαυτὸν ἐν ταῖς εὐποιίαις ὑμῶν· διὰ τοῦτο γὰρ αὔξει καὶ αὐτὸ τὸ <u>ἐμπόριον</u>, ἵνα μὴ φαύλη τις ἡ προσθήκη φανῇ.
(*emporion* Theodosia) numele pentru *emporion* provine fie de la sora fie de la soția (lui); căci nu se ştie sigur. El îşi arată bunăvoința şi prin faptul că

face eforturi în propriul interes prin binefacerile aduse vouă; căci prin aceasta prosperă şi *emporion* însuşi, ca nu cumva să apară vreun surplus de proastă calitate.

20) Strabon, *Geogr.*, 7, 3, 17.
Ὕπανις καὶ νῆσος πρὸ τοῦ στόματος τοῦ Βορυσθένους ἔχουσι λιμένα. πλεύσαντι δὲ τὸν Βορυσθένην σταδίους διακοσίους ὁμώνυμος τῷ ποταμῷ πόλις· ἡ δ᾽ αὐτὴ καὶ Ὀλβία καλεῖται, μέγα ἐμπόριον, κτίσμα Μιλησίων. ἡ δὲ ὑπερκειμένη πᾶσα χώρα τοῦ λεχθέντος μεταξὺ Βορυσθένους καὶ Ἴστρου πρώτη μέν ἐστιν ἡ τῶν Γετῶν ἐρημία, ἔπειτα οἱ Τυρεγέται, μεθ᾽ οὓς οἱ Ἰάζυγες Σαρμάται καὶ οἱ βασίλειοι νομάδες, ὀλίγον δὲ καὶ γεωργίας ἐπιμελούμενοι.
În apropierea lui (a fluviului Borysthenes) se află un alt fluviu, Hypanis, şi o insulă situată în faţa gurii Borysthenelui, care are şi un port. După o cale de 200 de stadii pe Borysthenes în sus, se întâlneşte un oraş care poartă acelaşi nume ca fluviul. Oraşul cu pricina se mai cheamă şi Olbia, fiind un mare *emporion* întemeiat de milesieni. Întreaga regiune ce se întinde mai sus de porţiunea dintre Borysthenes şi Istru cuprinde mai întâi stepa geţilor, apoi a tyrageţilor, după care urmează iazygii, sarmaţii şi sciţii regali, care sunt în cea mai mare parte nomazi şi numai puţini dintre ei se ocupă cu agricultura.

21) Herodot, *Hist.*, 4, 24.
καὶ γὰρ Σκυθέων τινὲς ἀπικνέονται ἐς αὐτοὺς τῶν οὐ χαλεπόν ἐστι πυθέσθαι, καὶ Ἑλλήνων τῶν ἐκ Βορυσθένεός τε ἐμπορίου καὶ τῶν ἄλλων Ποντικῶν ἐμπορίων. Σκυθέων δὲ οἵ ἂν ἔλθωσι ἐς αὐτούς, δι᾽ ἑπτὰ ἑρμηνέων καὶ δι᾽ ἑπτὰ γλοσσέων διαπρήσσονται.
Ştiri nu-i greu să capeţi, fie de la unii sciţi care ajung până la ei, fie de la elenii din *emporion* Borysthenes şi din alte *emporia* ale Pontului. Sciţii care pătrund până acolo îşi pun la cale treburile cu ajutorul a şapte tălmaci în şapte limbi.

22) Dion Chrysostomos, 36, 5–6.
ἁλόντες δὲ τότε οἱ Βορυσθενῖται πάλιν συνῴκησαν, ἐθελόντων ἐμοὶ δοκεῖν τῶν Σκυθῶν διὰ τὸ δεῖσθαι τῆς ἐμπορίας καὶ τοῦ κατάπλου τῶν Ἑλλήνων. ἐπαύσαντο γὰρ εἰσπλέοντες ἀναστάτου τῆς πόλεως γενομένης, ἅτε οὐκ ἔχοντες ὁμοφώνους τοὺς ὑποδεχομένους οὐδὲ αὐτῶν Σκυθῶν ἀξιούντων οὐδὲ ἐπισταμένων ἐμπόριον αὐτῶν κατασκευάσασθαι τὸν Ἑλληνικὸν τρόπον.

σημεῖον δὲ τῆς ἀναστάσεως ἥ τε φαυλότης τῶν οἰκοδομημάτων καὶ τὸ συνεστάλθαι τὴν πόλιν ἐς βραχύ.
După ce au fost cuceriţi în vremea de demult, boristeniţii şi-au reînfiinţat oraşul. (De data aceasta) au avut, pe cât socot, încuviinţarea sciţilor, care aveau nevoie de negoţul (ἐμπορία) şi navigaţia grecilor. Căci grecii încetaseră de a mai veni cu corăbiile, o dată ce oraşul fusese devastat, deoarece nu aveau oameni de aceeaşi limbă care să-i primească, iar sciţii înşişi nu se învredniceau şi nu se pricepeau să-şi rânduiască negoţul în felul grecilor. Un semn al ruinii este starea cea proastă a construcţiilor şi restrângerea oraşului la un teritoriu mic.

23) Memnon, FGrHist III B, p. 434 F 13.
οὐ πολλῷ δὲ ὕστερον χρόνῳ πόλεμος ἀνερράγη Βυζαντίοις πρὸς Καλατιανοὺς (ἄποικοι δὲ οὗτοι Ἡρακλεωτῶν ἦσαν) καὶ πρὸς Ἰστριανοὺς περὶ Τόμεως τοῦ <u>ἐμπορίου</u>, ὃ τοῖς Καλατιανοῖς ὅμορον ἦν, μονοπώλιον τοῦτο διανοουμένων κατασκευάσαι τῶν Καλατιανῶν. Διεπρεσβεύοντο οὖν πρὸς Ἡρακλεώτας ἐπὶ συμμαχίαν ἑκάτεροι· οἱ δὲ πολεμικὴν μὲν ῥοπὴν οὐδετέρῳ ἔνεμον μέρει, διαλλακτηρίους δὲ ἄνδρας ἑκατέροις ἀπέστελλον, κἂν ἄπρακτος αὐτῶν ἡ σπουδή τότε γέγονε. πολλὰ δὲ οἱ τῆς Καλλάτιδος ὑπὸ τῶν πολεμίων παθόντες, ὕστερον εἰς διαλύσεις ἦλθον, ἀπὸ ταύτης τῆς συμφορᾶς οὐκέτι σχεδὸν ἀναλαβεῖν αὐτοὺς δυνηθέντες.
Nu mult după aceea, a izbucnit un război, pe care îl porniseră bizantinii împotriva callatienilor – aceştia erau colonişti ai heracleoţilor – şi (totodată) împotriva istrienilor, pentru *emporion* de la Tomis, care se afla în vecinătatea callatienilor. Aceştia se gândeau să facă acolo un monopol al lor. Şi unii şi alţii trimiseră soli heracleoţilor, ca să le vină într-ajutor, dar aceştia nu acordară sprijin militar nici unora nici altora, ci trimiseră în ambele părţi soli care să-i împace, fără ca strădania lor să fi ajuns la rezultat. Locuitorii din Callatis suferiră multe pierderi din pricina duşmanilor şi mai târziu începură tratative de pace, dar n-au mai putut să se refacă din această nenorocire.

24) Scholia in Aeschynem, 2.
τὸ Ἱερὸν ὄρος γράφεται τὸ Ἡραῖον ὄρος. ἔστι δὲ κατὰ στόμα Πόντου <u>ἐμπόριον</u>. τόπος τῆς Ἀψινθίων χώρας ἐν Θρᾴκῃ. καλεῖται δὲ πληθυντικῶς Ἱερὰ ὄρη.
(Muntele Hieron) se scrie muntele Heraion. Există un *emporion* la gura Pontului. Un loc în ţinutul apsinţilor în Tracia. La plural se spune munţii Hiera (Ἱερὰ ὄρη).

LES *EMPORIA* DANS LE BASSIN DU PONT-EUXIN À L'ÉPOQUE GRECQUE

RÉSUMÉ

Sur les traces des dernières recherches consacrées à la définition de l'*emporion*, l'auteur discute la distinction entre communautés à *emporion* et communautés qui sont elles mêmes des *emporia*. Dans le premier cas, l'*emporion* peut être défini comme un lieu d'échange, éminemment côtier, qui ne fait pout autant qu'une partie de la *polis*, même si parfois la plus importante. Les auteurs anciens qui désignent des *poleis* comme *emporia* ont en vue l'activité commerciale de ces villes; le terme employé est ici dépourvu de tout sens juridique. D'autre part, on attire l'attention sur l'occurrence bien tardive (à l'époque classique) du mot *emporion*, bien que nombre d'exégètes de la colonisation grecque en fassent état comme d'un concept «passe-partout» (A. Bresson).

Sur la foi de ces considérations générales, l'auteur propose une étude de cas: les *emporia* du Pont-Euxin. On en discute les sources (reproduites *in extenso* dans le catalogue) et, le cas échéant, quelques aspects archéologiques.

DACII.
DESPRE COMPLEXITATEA MĂRIMILOR ETNICE, POLITICE ŞI CULTURALE ALE ISTORIEI SPAŢIULUI DUNĂRII DE JOS[1]

(I)

de KARL STROBEL (Trier)

Terminologia modernă trebuie să pornească de la informaţiile istorice de bază şi să încerce să le reflecte într-un mod adecvat. De aceea apare ca necesar să se renunţe la construcţia anistorică a conceptului generalizator de „**geto-daci**", care implică o identitate a celor două mărimi istorice distincte şi, prin aceasta, existenţa unui pseudo-etnos unitar. Noţiunea de „geto-dacic" ar trebui limitată la domeniul lingvistic, ca denumire a unei grupe de limbi, respectiv dialecte ale limbii trace. Această noţiune nu ar trebui folosită, nici implicit, nici explicit, ca **determinativ etnic**, chiar dacă în cercetarea românească a căpătat dimensiunile unui pseudo-fapt. De aceasta se leagă şi acea falsă imagine istorică, conformă cu dogma autohtoniei şi a continuităţii autohtone, după care poporul român este rezultatul unui proces de romanizare înfăptuit pe o baza etnică autohtonă unitară, aceea a „geto-dacilor".

Tematica aleasă de mine pentru această comunicare rămâne în practica cercetării arheologice de obicei în planul secundar, dar şi în cercetarea istorică problemele discutate aici sunt de multe ori superficial tratate; în amândouă cazurile, trebuie să adaug cu regret, spre paguba ştiinţei şi a învăţământului academic. Am în vedere aici reflecţia critică asupra noţiunilor şi modelelor prin care obişnuim să ordonăm fenomenele istorice şi să interpretăm documentele. De la sine înţeles, acestea sunt procedee legitime, de bază, ale muncii ştiinţifice şi părţi componente ale metodicii noastre. Căci ştiinţele antichităţii au fost şi sunt întotdeauna ştiinţe interpretative, chiar dacă ele se folosesc tot mai mult de metodele ştiinţelor naturii, chiar şi atunci când prezintă „doar" materiale. Noi folosim cu toţii noţiuni care ascund implicaţii considerabile sau care conţin premise axiomatice, înţelese ca fiind convenţii

[1] Comunicare prezentată la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti al Academiei Române, la 16 septembrie 1997. Pentru invitaţie şi pentru primirea amicală doresc să mulţumesc şi aici colegilor Petre Alexandrescu, Mircea Babeş şi Alexandru Suceveanu. În chip special trebuie să mulţumesc d-lui prof. dr. M. Babeş pentru traducerea acestui text în limba română.

S C I V A, tomul 49, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1998, p. 61–95

larg răspândite şi necontestate. Nu rareori astfel de modele nu mai sunt concepute ca atare, ci capătă deja valoarea faptelor, sau devin o parte a conceptualităţii noastre zilnice. Noi suntem totuşi mereu obligaţi să justificăm, mai mult decât atât, să examinăm critic noţiunile pe care le folosim, chiar şi convenţiile terminologice aparent de la sine înţelese, precum şi modelele noastre de interpretare. Şi totuşi, exact conceptele etnice, respectiv etno-istorice par în chip special să fie considerate ca de la sine înţelese şi să dezvolte o deosebită forţă de sugestie. Se ajunge astfel până la poziţia unor colegi români, după care nu se poate face nici o cercetare pre- sau protoistorică fără o definiţie etnică.

Acesta este motivul pentru care doresc să abordez aici, foarte accentuat, sub acest titlu, un cerc de probleme centrale ale istoriei antice şi post-antice a Europei de sud-est, cu riscul chiar de a provoca nemulţumiri sub un aspect sau altul[2]. Calea spre Europa presupune obligatoriu biruirea schemelor naţionaliste de gândire[3], a istoriei naţionale tabuizate[4] şi a ecourilor naţional-comuniste[5], chiar atunci când acestea, din punct de vedere subiectiv, nu mai

[2] Nu în cele din urmă, această abordare este un act de dreptate faţă de toţi aceia care au fost expuşi represiunii totalitare. Pot cita aici din M. Babeş (Panorama roumain 41–42, 1995, p.28): *„Tout aussi grave a été, dans cette période et notamment après 1970, jusqu'à la chutte du régime communiste, la pression politico-idéologique, exercée aussi sur l'archéologie. Lorsque les spécialistes ont refusé le compromis, leurs ouvrages sont restés dans les tiroirs"*. Despre istoria arheologici româneşti, *ibidem*, p. 27 urm. Despre cazul special al României sub dogmatismul ideologic al lui Ceauşescu, v. Babeş, în M. Lupu şi S. Stănescu (edit.), *Akademie und/oder Universität?*, Bucureşti, 1997, p. 13–22, în special p. 15 urm.

[3] Serioase semne de întrebare ridică formula învăţământului şcolar de istorie, ca şi structurarea în general a învăţământului istoric. O reformă globală este de-a dreptul obligatorie pentru integrarea europeană. Este şocant a constata că orientarea deformantă a învăţământului şcolar din era comunistă privind „Istoria României" a fost acum înlocuită printr-o „Istorie a românilor" încă mai falsificatoare, chiar mai defăimător naţionalistă. O vizită în cele mai multe muzee româneşti, chiar aici în Bucureşti, dă ocazia unor serioase critici în acest sens. Continuitatea personalului explică faptul că aceste grave deficienţe nu au fost încă înlăturate sau cel puţin explicate. Este însă şocant faptul că produsele pseudoştiinţifice ale erei naţional-comuniste sunt prezentate în continuare noii generaţii în atâtea locuri.

[4] Un exemplu semnificativ mi se pare a fi lucrarea colectivă, istoriceşte depăşită, editată de K. Treptow, *A History of Romania*[2], Iaşi, 1996, unde, în ciuda unor progrese de netăgăduit faţă de vechea dogmatică, se pot constata încă deficienţe în ce priveşte realizarea unui echilibru istoric satisfăcător şi depăşirea unor aspecte naţionaliste. Pe bună dreptate ne apare ca dubios faptul că în Prefaţă (p. XIX) titlul lucrării, ca istorie a Transilvaniei, Moldovei şi Munteniei, este justificat prin referire la *the oldest inhabitans of this area, the Romanians, who represented the majority of the population in all of its regions.*

[5] Babeş (infra, n. 6) critică cu dreptate dogma stereotipă a propagandei comuniste care lega de conceptul de „geto-daci" existenţa de două ori milenară a unui popor român unitar şi pur. Dogma continuităţii a atins absurdul. Semnificativă a fost în acest sens, în 1980, sărbătorirea a 2050 ani de la apariţia „primului stat unitar, centralizat şi independent" pe teritoriul României.

sunt conştient receptate sau înţelese ca atare[6]. România şi istoriografia românească au cultivat, au asimilat şi chiar au tabuizat un număr important de mituri, clişee şi pseudo-fapte[7]. Sarcina mea nu poate fi, natural, aceea de a da lecţii. Scopul meu este mai curând acela de a discuta deschis problematica conceptelor istorice, cu toate implicaţiile ei în acest domeniu. Sper să nu fiu rău înţeles. Eu doresc să dau un impuls atât de necesarei discuţii asupra bazelor cercetării noastre ştiinţifice şi mă consider într-un anumit fel abilitat pentru aceasta, având în vedere lucrările mele privind istoria antică a spaţiului danubian[8], confruntarea mea cu modelele istorice pe un spaţiu tematic mai larg[9] şi cu istoria ştiinţei în fosta R.D.G. sub regimul comunist[10]. Se înţelege de la sine că putem merge mai departe, necritic, pe linia convenţiei adoptate şi a conceptualităţii însuşite, şi să acceptăm pur şi simplu schemele şi imaginile ideologice falsificatoare. Ele îl întâmpină încă pe vizitator, de o manieră pregnantă, în muzeele din România şi, natural, au pătruns în şcoală şi în învăţământul superior, unde sunt încă difuzate pe scară largă[11]. Nu trebuie

[6] Binefăcătoare este intervenţia lui M. Babeş, în *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Frankfurt a.M., 1994, p. 35–51, anume în contrast cu prezentarea pe alocuri iritantă din: G. A. Popescu (edit.), *I Daci* (catalogul expoziţiei de la Florenţa/Triest), Milano, 1997, unde într-un mod scandalos se continuă, până la falsuri istorice crase, tradiţia constituită sub regimul naţional-comunist. Din motive de spaţiu nu pot însă aici intra în detalii privind această publicaţie.

[7] O contribuţie importantă la analiza lor aduce L. Boia, *Mit şi istorie în istoriografia română*, Bucureşti, 1997.

[8] Cf. K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984; idem, *Die Jahre 117 bis 119 n.Chr., eine Krisenphase der römischen Herrschaft an der mittleren und unteren Donau*, în H.-J. Kalcyk ş.a. (edit.), *Studien zur Alten Geschichte, Festschrift S. Lauffer* III, Roma, 1986, p. 903–967; idem, *Die Donaukriege Domitians*, Bonn, 1989; idem, *Einige Addenda zu den Dakerkriegen Trajans*, Balkan-Archiv, N.F. 10, 1985, p. 315–341; idem, *Die Dakerkriege in einer neuen rumänischer Darstellung*, Balkan-Archiv 12, 1987, p. 183–196; idem, *Die politische und militärische Führung Dakiens während der Kämpfe mit Rom in den Jahren 85–89 n.Chr.*, Balkan-Archiv 12, 1987, p. 149–166; idem, *Einige Überlegungen zur Bevölkerungsgröße der Daker zum Zeitpunkt der römischen Eroberung (101–106 n.Chr.)*, Balkan-Archiv 7, 1982, p. 177–184.

[9] V. în special K. Strobel, *Das Imperium Romanum im '3.Jh.' Model einer historischen Krise?*, Stuttgart, 1993.

[10] K. Strobel, *Geisteswissenschaften und Ideologie. Fallbeispiel Altertumswissenschaft: SBZ und DDR*, în: K. Strobel (edit.), *Die deutsche Universität im 20. Jahrhundert*, Vierow/Greifswald, 1994, p. 170–199.

[11] Trebuie să revin aici asupra sintezei în limba engleză *A History of Romania* (supra, n. 4). Capitolele despre antichitate sunt de-a dreptul împănate cu astfel de dogme şi pseudo-fapte. Astfel, „the ancestors of the Romanians of today, the Getae and Dacians" au devenit locuitori ai României de astăzi încă cu mult înainte de prima menţiune a geţilor la Herodot (p. 3). La retragerea administraţiei romane în 271 p.Chr., din amestecul dintre coloniştii romani şi autohtonii geto-daci a rezultat o populaţie latinizată, care a format poporul român de astăzi (*ibidem*). Populaţia geto-dacă care a supravieţuit în cea mai mare parte cuceririi ar fi fost rapid romanizată, dar a imprimat specificul deosebit al acestei latinităţi a Daciei

uitat faptul că ele au fost pregătite, dezvoltate şi argumentate prin lucrări ale cercetării istorice şi, aici, am în vedere nu simplele prefeţe sau alte asemenea texte evident scrise sub constrângere[12]. În România, ca şi în R.D.G. sau în regimurile similare, cel mai repugnant capitol rămâne însă implicarea personală vinovată a unor oameni de ştiinţă în acţiunea regimului totalitar comunist. Că pe această cale oameni rataţi ştiinţific s-au bucurat de înalte onoruri este un alt aspect al fenomenului. În plus, cum recunosc mulţi colegi români, printre urmările deformării naţional-comuniste a persoanelor şi a valorilor morale, în special a adevărului[13], se numără prezentarea conştient „generoasă" şi „plină de fantezie" a rezultatelor dorite, la fel ca şi minimalizarea şi falsificarea unor descoperiri. La ce şi la cine anume mă refer este desigur cunoscut tuturor în acest cerc. Evident, nu este nevoie aici se citez nume şi opere[14]. Numai ca o curiozitate, dar totuşi simptomatic pentru prezenţa în

(p. 27, 39 urm.). „The Romanians differ from other people of Eastern Europe in a number of ways. First of all, the Geto-Dacian ethnic basis of the Romanian people makes them one of the oldest inhabitants of South-Europe... Second, the Romanian people are the result of a process of romanization that occurred on a united Geto-Dacian ethnic basis... The Romanian people were formed as a result of the process of the romanization in the Roman provinces of Thrace, Macedonia, Moesia Inferior, Dacia and adjacent territories [sic!] – the entire territory inhabited by Thracian peoples in Antiquity... The Romanians think in a Latin manner..."(p. 46). Noţiuni precum continuitate şi autohton sunt escaladate până la absurd, iar forme ale gândirii naţionaliste (puritatea originii etc.) dintr-un trecut nefericit al Europei, ca şi dogmele marii Românii se manifestă din plin. Tradiţia lingvistică grecească în zone întinse ale spaţiului tracic este trecută sub tăcere. Total nonsens este atunci când, la p. 23, se afirmă că Decebal ar fi centralizat sistemul politic şi militar al Daciei încă de la urcarea sa pe tron în anul 87 p.Chr., mobilizând forţele acestui spaţiu contra Romei şi atacând în Moesia; el ar fi învins atât pe Oppius Sabinus, cât şi pe Cornelius Fuscus. La bază stă obscura ipoteză după care numele Decebal ar fi fost un fel de nume de război şi, deci, romanii ar fi avut de-a face cu o singură personalitate conducătoare dacică.

[12] Mai mult decât necesara *devotio* face însă, de exemplu, D. Berciu, *1900 ani de la urcarea pe tronul Daciei a regelui erou Decebal. O mare personalitate a istoriei poporului român şi a antichităţii* (Thraco-Dacica 8, 1987, p. 5–9), care încheie cu un lung citat din N. Ceauşescu; idem, Thraco-Dacica 7, 1986, p. 5–13, cu ocazia mai mult decât ciudatei aniversări a 2500 ani de la înfrângerea (!) geţilor de către Darius I.

[13] Este desigur doar o neîndemânare naivă, dar după părerea mea totuşi simptomatic, faptul că la recentul congres al limesului de la Zalău un tezaur monetar a fost prezentat ca abia descoperit, deşi specialiştii prezenţi au putut constata că monedele trecuseră deja prin tratamentul de restaurare.

[14] Pentru a ilustra aceste aserţiuni cel puţin cu un exemplu, nu pot evita să amintesc scandaloasa calitate a demersului şi metodei ştiinţifice pe care cititorul o întâlneşte la D. Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti, 1981, şi care a fost relevată cu deplin temei de către M. Babeş în recenzia sa din SCIVA 33, 1982, 2, p. 250–257. Desfăşurarea, valorificarea şi prezentarea acestei săpături, prin amploarea „interpretării libere" şi a manevrării „libere" a stratigrafiei şi cronologiei, pun la îndoială nu numai competenţa ştiinţifică, ci chiar sinceritatea demersului. Ideea unei necropole dacice de incineraţie este lipsită de orice bază (v. Babeş, *op. cit.*, p. 255 urm.). Stratigrafia este mult prea schematică, de fapt este arbitrar construită, după adâncimea

continuare a falsurilor, fie aici amintit „portretul” lui Burebista în muzeul din Zalău – opera unui artist marcat de realismul fantastic socialist, care ni-l prezintă pe Karl Marx cu *pileus*, în „prima sa încarnare ca dac”.

Dar să ne întoarcem la problema fundamentală, aceea a conceptualității istorice! Noțiunile sunt premise logice, sunt scheme de ordonare și modele categoriale, care pre-marchează reprezentările noastre și implică largi conotații. Noțiunile folosite de noi nu sunt numai convenții, ele influențează posibilitățile gândirii noastre și ale analizei istorice și prefigurează adesea axiomatic limitele interpretării[15]. Natural, noi folosim curent astfel de termeni, generali sau legați de domeniul nostru, ca de la sine înțeleși, ceea ce *per se* face ca ei să capete o dimensiune predeterminată, să devină fapte quasi-istorice. Acest lucru este valabil în chip special – trebuie subliniat încă o dată – pentru formarea conceptelor istorico-etnice. Nu este nevoie să dovedesc cu exemple concrete faptul că și în arheologie noi suntem în măsură să vedem, să recunoaștem și să analizăm în primul rând ceea ce corespunde premiselor noastre logice.

În cele ce urmează îmi propun să procedez în trei etape: mai întâi aș dori să definesc nivelurile fundamentale ale denumirii istorico-etnice; apoi să discut conceptele istorico-etnice concrete; în sfârșit, să sugerez posibilitățile unei noi definiții conceptuale sau cel puțin să schițez o reflecție mai accentuată a unor aspecte esențiale.

Să-mi fie permis însă, mai întâi, să precizez titlul contribuției mele sub trei aspecte:

1. Conceptul geografic de „spațiul Dunării de Jos” va include aici în chip explicit și spațiul carpatic învecinat la nord, așadar Transilvania și zonele ei mărginașe.

2. Noțiunea de „mărime politică” trebuie înțeleasă în sensul de fenomen istoric-politic, care este sesizabil în istoricitatea sa prin tradiția izvoarelor și nu este construit prin deducții ipotetice din descoperiri materiale de caracter preistoric, așadar nu este întemeiat pe proiecția ipotetică în trecut a informației istorice asupra unor realități și denumiri etnice la nivelul descoperirilor de cultură materială. Că la formularea unor asemenea ipoteze uneori s-a renunțat la orice bază reală, o ilustrează din păcate cu claritate numeroase hărți din muzeele și școlile din România, de exemplu harta presupuselor formațiuni

descoperirilor (dar natural fără nivelment!) și cu o folosire deficitară a monedelor. Nivelul I, postulat nediferențiat, nu aparține sec. II a.Chr., ci conține numeroase materiale de la sfârșitul sec. I a.Chr. și începutul sec. I p.Chr.; Ocnița nu începe la sfârșitul sec. III – începutul sec. II, ci în prima jumătate a sec. I a.Chr.; piese de proveniență celtică, galo-romană sau sarmatică sunt declarate geto-dacice, respectiv dacice, originea locală fiind adesea pur și simplu presupusă; unele obiecte sunt fals încadrate și datate ș.a.m.d. Prezentarea materialului de la Ocnița rămâne nesatisfăcătoare și situația nu s-a îmbunătățit realmente prin șirul de rapoarte publicate de atunci încoace.

[15] Cf. Strobel, *op. cit.* (supra n. 9), p. 340 urm.; în general, v. K. Frerichs, ***Begriffsbidlung und Begriffsanwendung in der Vor- und Frühgeschichte,*** Frankfurt a. M., 1981.

statale geto-dace din secolele III – II a.Chr. aflată în Muzeul Național de Istorie din București.

3. În fapt, ar fi fost necesar să formulăm titlul comunicării în chip mai detaliat și să vorbim despre traci, geți și daci, ca și despre complexitatea raportului reciproc dintre aceste mărimi și noțiuni istorice, respectiv etnice. Aceste nume etnice generalizatoare sunt pentru noi concret sesizabile în primul rând în sensul de mărimi lingvistice. Trebuie aici ținut seama de faptul că în resturile de limbă păstrate nu se poate face o distincție lingvistică între tracă în sens restrâns, ca grupă lingvistică, respectiv dialectală, de la sud de Munții Haemus și grupa lingvistică, respectiv dialectală, nord-tracică sau geto-moeso-dacică[16], excepție făcând deosebirile recognoscibile în distribuția lexicală, de exemplu în formarea toponimelor[17]. Cuvintele și numele sunt în esență de categorisit doar ca tracice[18]. Conceptul de daci, alături de care a apărut ca sinonim, ca termen complementar sau chiar ca înlocuitor conceptul modern de **geto-daci**, reprezintă doar o parte a complexității istorice ce ne preocupă aici. Este inutil să mai spun că la toate acestea se adaugă fetișul ideologic și național al continuității, care influențează demersul cercetărilor arheologice, lingvistice și istorice[19], îngreunând chiar și astăzi

[16] Moesii apar ca o parte a complexului lingvistic și de populație getic respectiv geto-dacic al tracilor de nord; cf. Sallustius, *Hist.* IV, 18; Strabon VII, 3, 2 (C 295); VII, 3, 7 (C 300); Cassius Dio LI, 27, 2–3; Serv. Aeneus 7, 604. Vezi și M. Fluss, în RE XV, 1932, 3, col. 2347 urm., col. 2364 urm.

[17] Este cazul noțiunii „dava" în domeniul dialectal daco-geto-moesic pentru așezări și sate, adesea cu o anumită dimensiune și funcție centrală, de ambele părți ale Dunării inferioare și în Dacia; corespondentul în tracă (de sud) este „para" (cf. K. Vlahov, Živa Antika 15, 1996, p. 295–304). Tipul „dava" (M. Babeș, ArhMold 17, 1994, p. 53: „mächtige Siedlungszentren") a fost restrâns în terminologia științifică românească în sensul de așezări centrale fortificate și cetăți cu valuri de piatră, a căror răspândire a devenit un criteriu pentru delimitarea spațiului „culturii geto-dace clasice". Astfel este construcția, handicapată de premise cronologice problematice, propusă de I. H. Crișan (*Burebista and his Time,* București, 1978, p. 150 urm). Aceeași schematizare la I. Glodariu, *Arhitectura dacilor – civilă și militară (sec. II î.e.n.–I e.n.),* Cluj-Napoca, 1983, p. 75 urm. Trebuie făcută distincția între fortificații (cetăți) și așezările întărite. Numai cele din urmă pot fi considerate *davae.* Mai departe, trebuie diferențiat dacă întreaga așezare este fortificată sau doar o parte (acropolă). Tipul „dava" este de definit ca o caracteristică a culturii dacice din sec. I a.Chr.– I p.Chr. în sensul de așezare centrală fortificată sau cu o parte fortificată.

[18] Cf. D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste,* Viena, 1957; Vl. Georgiev, *Trakijskijat ezik,* Sofia, 1957; I. Duridanov, *Thrakisch-dakische Studien,* Sofia, 1969; idem, *Die Sprache der Thraker,* Neuwied, 1985. Despre problematica chestiune a raportului dintre daco-moesiană (= grupa dialectelor geto-daco-moesiene) și traca (de sud) – limbi independente sau doar deosebiri dialectale – v. și C. Poghirc, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 225–247. Discutabilă, pentru reconstituirea limbii dace, este cartea lui I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*², București, 1967 (=*Die Sprache der Thrako-Daker*, București, 1969). Cf. infra p. 71–72, n. 32.

[19] Pentru o continuitate de la indo-europeni, prin traci respectiv traco-daci, la români, v. Russu, *Etnogeneza românilor,* București, 1981.

o privire neutră, nuanțată. Fenomenele sunt atât în trecutul, cât și în actualitatea României mereu prezente[20].

Fie-mi permis să ilustrez prin două exemple necesitatea de a reflecta asupra folosirii unor concepte aparent convenționale, asupra postulatelor proprii legate de acestea, ce duc la o îngustare a viziunii sau la alte urmări implicate.

După cca 50 a.Chr. sunt sesizate până în sud-vestul Slovaciei grupe cu o cultură materială care aparține orizontului cultural dacic[21]. Dar spune oare aceasta ceva despre limba și despre propria identitate etnică în aceste regiuni? Cu siguranță, nu! Răspândirea de elemente de populație din cercul cultural dacic duce în regiunile periferice la modificări fundamentale și la formarea de culturi mixte, în cazul cărora problema etnicului și a limbii nu poate fi rezolvată pe baza materialului descoperit. Prezența unor obiecte de proveniență

[20] Lipsită de orice bază metodologică este de ex. interpretarea „etnografică" a monumentelor figurative ale războaielor dacice ale lui Traian, așa cum a încercat F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani* [2], București, 1961, p. 569 urm. Foarte problematice, atât din punct de vedere filologic, cât și istoric, sunt cărțile lui A. Ruzé, *Ces Latins des Carpathes. Preuves de la continuité roumaine au nord du Danube*, Berna, 1989; idem, *Vestiges celtiques en Roumanie. Archéologie et linguistique*, Berna, 1994. Dezvoltarea relațiilor interactive dintre celții nou veniți și traco-daci ar fi dus, în condițiile continuității etnice a tracilor, respectiv dacilor, la aculturație și în cele din urmă la asimilarea totală a celților, deși până de curând influența celților era subliniată. Continuitatea este aici dusă la absurd, căutându-se elemente celtice în limba română și în heraldica românească (!). În acest context se ignoră faptul că latina răspândită de-a lungul Dunării și adusă în Dacia de soldați și coloniști conținea elemente celtice. Argumentarea lui Ruzé este una ilogică.

Pentru problema formării cultului „specificului național autohton" și a naționalismului excesiv, în special în cercul „semănătorismului" (N. Iorga ș.a.), în fapt a unui misticism național (puritatea autohtonă a romanității limbii și a sângelui), v. A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972; de asemenea Z. Ornea, *Semănătorismul*, București, 1970; concret N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980. Optici opuse privind geneza limbii române (formare la sud de Dunăre, reîntoarcere de acolo la nord în secolele IX/X–XIII/XIV) v. R. Roesler, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Leipzig, 1871; E. Fischer, *Die Herkunft der Rumänen*, Bamberg, 1904 (discuție la K. Heitmann, în G. Holthus și E. Radtke (edit.), *Rumänistik in der Diskussion*, Tübingen, 1986, p. 12–38); O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine* I–III, Paris, 1901–1902; G. Weigand, *Zur Ethnographie von Makedonien,* Leipzig, 1924; M. Friedwanger, Zeitschrift für romanische Philologie 54, 1934, p. 641–715. Proscrierea acestor lucrări și poziții nu a încetat nici după sfârșitul regimului național-comunist.

[21] Orizontul celto-dacic: cf. M. Lamiová-Schmiedlová, ActaMP 21, 1997, p. 743–754; cel mai recent, în același volum, contribuțiile aduse la cel de-al XVII-lea Congres al Limesului Roman de către Gh. Bichir, *Les Daces libres du nord de la Dacie*; M. Lamiová-Schmiedlová, *Dacians in the Territory of today Slovakia*; I. Ioniță, *Die freien Daker an der nordöstlichen Grenze der römischen Provinz Dakien.* Lamiová-Schmiedlová subliniază cu justețe faptul că după a doua jumătate a sec. II p.Chr. determinarea etnică a populației din Slovacia răsăriteană nu mai este posibilă, deoarece prin puternice imigrări dinspre vest se ajunge la noi procese etnogenetice și culturale. V. de asemenea E. Istvánovits, ActaMP 21, 1997, p. 717–742; K. Godłowski, ÉvkPécs 9, 1993 (1994), p. 65–89.

provincial-romană sau a unei influențe venite din Dacia nu permite nici o determinare etnică. Acest lucru este valabil și pentru ceramica cenușie, lucrată la roată, ștampilată sau netedă, care de la mijlocul sec. III p.Chr. înlocuiește pe spații mari vasele de tip *terra sigillata*[22]. Problema se pune la fel în ceea ce privește fenomenul lingvistic pe ansamblul regiunilor periferice de nord ale Daciei, marcate evident de procese culturale și etnogenetice.

Problema trebuie formulată chiar mai tranșant: ce știm noi despre realitățile lingvistice și despre evoluția lor în perioada preromană în arcul carpatic și în regiunile sale periferice, ce știm noi cu adevărat despre structurarea internă, diferențierea în timp și răspândirea grupei lingvistice, respectiv dialectale numită de noi nord-tracică? Ce știm despre aspectele etnice și de limbă din nord-vestul și vestul acestui spațiu? Iată încă un exemplu: în contribuția despre populația din Câmpia Aradului semnată de P. Hügel și M. Barbu[23] este prezentată continuitatea așezărilor cu cultura materială a orizontului dacic preroman, precum și influențarea lor multiplă dinspre teritoriul provincial roman, atât dinspre Pannonia Inferior, cât și dinspre Dacia. În plus, se manifestă relațiile reciproce cu iazigii învecinați. Această nouă creație culturală este însă în esență definită ca „dacică, respectiv daco-romană". În special acest din urmă termen mi se pare a fi extrem de problematic, întrucât „daco-roman" implică în cele din urmă romanizare. „Dacii romanizați" se încadrează, desigur, excelent în schema mai largă a continuității, iar aceasta trebuie să implice în cele din urmă componenta lingvistică. Acest material arheologic aduce însă în sensul continuității romanice, respectiv neolatine, tot atât de puține dovezi ca și celelalte descoperiri din fața graniței de nord-vest a provinciei romane.

Că etnogeneza nu este o dezvoltare monoliniară, ci un proces foarte complex, că ea reprezintă în primul rând un proces mental de stabilire și de ordonare a identității proprii și a identității străinilor – toate acestea sunt constatări suficient documentate, care doar trebuie amintite aici[24]. „Formarea

[22] Cf. Lamiová-Schmiedlová, ActaMP 21, 1997, p. 768–781; în același volum: Istvánovits, p. 717–742; N. Gudea, C. Filip, p. 9–219; Al. V. Matei, p. 367–455; W. Kotygoroshko, p. 801–832. Această categorie ceramică, care trebuie legată de trupele și coloniștii veniți din Pannonia, este produsă și răspândită în sec. III atât în interiorul, cât și în afara limesului. Punctul de plecare l-au constituit atelierele din Porolissum, livrând o marfă în parte specifică pentru exportul în Barbaricum. Așezările „dacilor liberi" din imediata apropiere a limesului (3–5 km de Zalău), care fără îndoială se aflau înt-o relație contractuală cu Roma și se aflau sub controlul acesteia, produceau într-o tehnică și tipologie identice. Împotriva părerii lui Matei, faptul că prețioasa tehnică, respectiv producție s-au afirmat pentru o perioadă mai lungă, dăinuind și în sec. IV–V într-un spațiu întins (Ungaria de nord-est, Slovacia de sud-est până în Ucraina) nu este de interpretat în sensul unei continuități etnice.

[23] ActaMP 21, 1997, p. 539–596.

[24] Cf. R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung*, Köln–Graz, 1961; idem, *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preussischen Mittelalter*, Sigmaringen, 1986, p. 85–95; P. H. Kamber, R. Moser (edit.), *Zum Verhältnis von Ethnologie, Geschichte und Geschichtswissenschaft*,

etnosului porneşte de obicei nu de la un patrimoniu cultural comun, ci de la evoluţii sociale şi politice sau de la tradiţiile dezvoltate pe acest temei"[25]. Etnos, etnie şi cultură sunt trei niveluri care trebuie deosebite. Etnosul trebuie privit ca formarea intenţionată a unei unităţi etnice, aşadar primează aspectul intenţional. Etnia, dimpotrivă, trebuie înţeleasă ca o subsumare a aspectelor funcţionale ale unei unităţi astfel constituite pe bază de tradiţie; ea este aşadar noţiunea pentru grupa concretă. Unităţile etnice nu se delimitează în chip necesar prin criterii exterioare, cum ar fi cultura materială sau limba, ci prin criterii intenţionale, prin identitatea colectivă. Aceasta înseamnă o conştiinţă etnică proprie, întemeiată pe raportarea la o tradiţie comună, şi anume la o tradiţie sau ideologie comună privind originile, şi de asemenea pe o delimitare interetnică (divergenţă). Unitatea etnică reprezintă aşadar un spaţiu social care este delimitat printr-o conştiinţă de grup în sens de etnos şi primeşte o denumire definitorie. Trebuie făcută aici distincţia faţă de socionimie (*Sozionymik*), care priveşte denumirea proprie sau externă a unor grupe, cum ar fi comunitatea războinicilor. În aceste cazuri este vorba de formarea intenţionată a unor structuri (grupe) sociale în cadrul unui etnos, care pot însă foarte bine şi să se constituie supra-etnic, în grupări polietnice. La constituirea unei etnii, respectiv a unui etnos, limba are desigur o mare importanţă. Dar acest fenomen poate să se desfăşoare şi prin depăşirea graniţelor lingvistice, după cum se poate produce prin separarea unor grupe vorbind aceaşi limbă. Limba nu duce prin ea însăşi la formarea neamurilor. Atunci când, în cele ce urmează, voi vorbi de trib sau popor, acestea trebuie înţelese în sensul conceptului unităţilor etnice, definite de mine mai sus, ca mărimi determinate intenţional.

Să-mi fie permis aici să subliniez apăsat caracterul îndoielnic al imaginii dezvoltării limbii şi poporului român – imagine pe care o cunoaştem încă din secolul al XIX-lea ca pe o dogmă naţională intitulată „originea şi patria românilor" şi care este înconjurată de o largă zonă de *tabu*. Dogma autohtoniei nu permite nici o discuţie şi nici o confruntare adevărată cu poziţiile adverse, în special cu cercetarea din afara României. În ce priveşte limba română, trebuie totuşi să pun în evidenţă acele cercetări care susţin originea ei predominant sud-dunăreană[26]. Doar constatarea că centrul romanităţii balcanice s-a aflat în

Berna, 1984; *Studien zur Ethnogenese*, Abh. Rhein.-Westfäl. Akad. d. Wiss. 72, 1975 (în special W. E. Mühlmann, p. 9–27); J. F. Thiel, *Grundbegriffe der Ethnologie*², St.Augustin, 1983, în special p. 119 urm.; H. Fischer (edit.), *Ethnologie*, Berlin, 1983 (în special W. Rudolph, p. 47 urm., 61 urm.); L. Rübekeil, *Suebica. Völkernamen und Ethnos*, Innsbruck, 1992, în special p. 11 urm. şi 29 urm.; Strobel, *Die Galater* I, Berlin, 1996; de asemenea A. A. Lund, *Zum Germanenbild der Römer. Eine Einführung in die antike Ethnographie*, Heidelberg, 1990; W. E. Mühlmann, *Rassen, Ethnien, Kulturen. Moderne Ethnologie*, Neuwied, 1964.

[25] Wenskus, *op. cit.*, p. 93.

[26] Cf. sinteza lui J. Kramer, în *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes* I, Tübingen, 1992, p. 58–75, în special 60 urm.; G. Schramm,

evul mediu timpuriu la sud de Dunăre poate să lămurească fenomenele lingvistice prin care au luat naştere cele patru dialecte romanice actuale din Balcani. Dimpotrivă, în cercetarea românească[27], fără o bază suficientă, dar în spirit militant[28], este apărată importanța primordială a neo-latinității nord-dunărene pentru dezvoltarea limbii române. În virtutea axiomei că este autohtonă, limba a devenit un element component hotărâtor al tabloului, exagerat naționalist, al continuității. La o populație însă, care – fapt documentat – a practicat transhumanța, chiar la mari distanțe, ca mod dominant de viață timp de veacuri[29], conceptul autohtoniei nu este aplicabil. Hotărâtor este faptul că în Transilvania o continuitate a localităților şi a toponimiei romanice nu poate fi dovedită. Hidronimia abia dacă ar putea fi aici utilizată. Existența creştinilor şi prelungirea temporar foarte limitată a aşezărilor provinciale după anul 271 p.Chr. nu pot trece peste ruptura clară din sec. V–VI, respectiv VII p.Chr. Viața urbană reapare aici abia odată cu colonizarea medievală. Astfel, A. Niculescu vorbeşte acum despre o „continuité mobile" a romanității româneşti, ale cărei surse centrale trebuie căutate în ținuturile provinciei Dacia, în timp ce latinitatea spațiului Moesiei Inferioare ar fi participat doar la evoluția Câmpiei Munteniei[30]. La nord de Dunăre, o veche romanitate nu ar putea fi căutată decât în Transilvania, chiar dacă acolo nu este de presupus o regiune compactă, ci „o piele de leopard", ce ar trebui privită ca rezervor etnic al românilor. Niculescu priveşte formarea limbii române în spațiul carpato-danubian şi danubiano-balcanic ca rezultat al mobilității fundamental romanofone, cu o circulație în ambele sensuri, la nord şi la sud de Dunăre. Aşadar, transhumanța şi migrația populației constituie baza formării noii romanități româneşti. Cercetătorii români admit astăzi posibilitatea unui bilingvism slavo-neolatin, a unei coexistențe slavo-române în sistemul limbii române[31]. Dezvoltarea limbii române este astfel privită sub influența limbilor neromanice şi în contextul transhumanței romanofone, precum şi al tendinței de sedentarizare a slavilor nou sosiți. De asemenea, este contrazisă legenda după care, în evoluția limbilor romanice,

Zeitschrift für Balkanologie 21, 1985, p. 223–234; 22, 1986, p. 104–125; 23, 1987, p. 78–94; idem, *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.–7.Jh. im Lichte der Namen und Wörter*, München, 1997.

[27] Prezentări sintetice la G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iaşi, 1980, p. 47 urm., 85 urm., 129 urm., 177 urm.; I. Iordan, *Istoria limbii române*, Bucureşti, 1983.

[28] O. Densuşianu, *Histoire de la langue roumaine* I, Paris, 1902 (= *Istoria limbii române*², ediția J. Byck, Bucureşti, 1961), p. 30 urm. a arătat deja că naționalismul împiedică filologia românească să caute sau să spună adevărul. Pentru amplasarea centrului formării limbii române la sud de Dunăre, *ibidem*, p. 293; idem, *Opere* II, Bucureşti, 1975, p. 275.

[29] Vezi S. Puşcariu, *Limba română*² I, Bucureşti, 1976, p. 365 urm.

[30] A. Niculescu, în *Actes du XVIIIᵉ Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes* I, Tübingen, 1992, p. 86–104.

[31] Idem, în *Actes du XXᵉ Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes* II, Tübingen–Basel, 1993, p. 583–593.

româna ar avea o individualitate specifică cu rădăcini dacice[32]. Trebuie desigur presupusă existența unei serii de nuclee și resturi ale neolatinității ca bază a dezvoltării romanității balcanice. În acest sens, pe bună dreptate, sunt de admis elemente mobile care au păstrat tradiția limbii în regiunile muntoase ale Transilvaniei, în special în sud-estul și în sudul centurii muntoase[33]. Prin aceasta nu poate însă fi dovedită o continuitate autohtonă în sensul evoluției limbii române. Într-o măsură considerabilă romanizarea este supraestimată și în sensul unei latinități afectând în profunzime pături largi ale populației provinciale, inclusiv simple grupe de coloniști nelegați de armată. O slavizare a spațiului românesc, atât la nord, cât și la sud de Dunăre, nu poate fi negată[34]. Pe de altă parte, o latinizare a regiunilor locuite de grupele dacice în afara granițelor provinciale nu poate fi în nici un fel dovedită, ea nu este nici măcar plauzibilă. O imigrare românească ulterioară din sud este certă pentru nucleele românești de mai târziu din Muntenia și Moldova[35]. Româna, cu dialectele sale existente astăzi în sud-estul Europei, nu poate fi considerată ca dovadă a divizării unei limbi protoromanice (daco-romana, la rândul ei împărțită în grupe, prin propria evoluție)[36], căci este de fapt vorba de rezultanta amestecului diferitelor nuclee ale unei continuități lingvistice mobile.

Astfel am ajuns în miezul discuției concrete. Este necesar, de aceea, să schițez pe scurt nivelurile principale de reflectare care se leagă de apariția documentară sau de folosirea modernă a denumirilor, respectiv a atribuirilor istorico-etnice, chiar dacă prin aceasta, cu siguranță, subliniez lucruri cunoscute[37].

Trebuie să distingem următoarele niveluri de interpretare a conceptualității istorico-etnice, respectiv a atribuirii nominalizate etnic:

1. Nivelul denumirii sau atribuirii transmise de tradiția literară. Acest nivel denominativ și, totodată, conotativ trebuie subîmpărțit în două categorii fundamentale:

a) autodenumirea etnică sau cea specifică de grup[38], respectiv autoatribuirea la o anumită identitate etnică sau de grup. Autodenumirea trebuie înțeleasă

[32] Cf. V. Popovici, în *Actes du XXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes* II, p. 560–582. Încercarea de a reconstitui „limba dacică" din română merge de asemenea pe un drum greșit, cum este cazul la G. Reichenkron, *Das Dakische*, Heidelberg, 1966; I. I. Russu, Dacoromania 11, 1948, p. 148–183; idem, *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970.

[33] Un punct de vedere apropiat la E. Gamillscheg, *Ausgewählte Aufsätze* II, Tübingen, 1962, p. 225–243; despre o sursă, întru totul acceptabilă, a neolatinității orientale în Transilvania, v. S. Pușcariu, *Cercetări și studii*, București, 1974, p. 416–435; Kramer, *op. cit.*, p. 62 urm.; cf. și Iordan, *op. cit.*, p. 10 urm.

[34] V., de ex., I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960.

[35] Cf. Kramer, *op. cit.*, p. 68 urm.

[36] În acest sens Pușcariu, *op. cit.*, p. 254; v. și Kramer, *op. cit.*, p. 66 urm.

[37] Cf. supra n. 21; Rübekeil, *op. cit.*, p. 22 urm., 31 urm.; Strobel, *op. cit.*, p. 123 urm.

[38] Ca ilustrare (denumire) intenționată a unei grupări sociale funcționale sub formă de socionime.

în sensul unei denumiri obiectivate (etnice sau sociale) doar atunci când această autodefinire este acceptată de grupa respectivă sau de o a treia parte. Identitatea etnică înseamnă în primul rând apartenența, respectiv încadrarea într-o tradiție constitutivă, care ea însăşi creează identitate şi se bazează pe tradiția sau ideologia originii comune.
b) denumirea (respectiv atribuirea) externă. Ea poate să conțină o intenție şi o conotație pozitivă sau negativă. Ea poate să generalizeze, să proiecteze liber denumiri stereotipe sau să denatureze realitățile existente.

Ambele categorii principale se răspândesc în conceptualitatea antică şi în tradiția etnografică antică şi determină aşadar bazele cercetărilor noastre istorice.

2. Cel de-al doilea nivel fundamental de reflectare: conceptul denominativ având la bază, drept criteriu de ordonare, limba, care la rândul ei este numită după denumirile etnice. Într-o definiție modernă corectă, baza o constituie valorificarea ştiințifică a mărturiilor de limbă, folosindu-se referirea la atribuiri etnice cunoscute prin tradiția literară şi la denumirile etnice respective.

3. Un alt nivel, care trebuie total deosebit de precedentele, este acela al culturii materiale. El nu poate fi legat de o conceptualitate etnică decât atunci când, pentru aceasta, din nivelurile 1 şi 2 se desprind legături univoce, suficiente şi sigur localizabile. Este de la sine înțeles că materialul trebuie să prezinte trăsături specifice suficiente pentru o delimitare clară. Conceptele moderne care pornesc de la nivelul culturii materiale nu ar trebui formulate în primul rând în categorii etnice, ci mai curând în grupe şi orizonturi culturale.

Trebuie încă o dată subliniat: niciodată noi nu putem porni de la suprapunerea identică a celor trei niveluri: etnicitate (cu autodenumirea şi denumirea externă), limbă şi cultură materială. Acestea se pot întretăia reciproc şi suprapune repetat. O identificare între etnie şi grupă culturală trebuie să rămână întotdeauna o ipoteză, având în vedere faptul că mereu putem avea de-a face cu formațiuni polietnice şi cu procese etnogenetice complexe. Pe lângă aceasta, transmiterea denumirilor etnice este determinată întotdeauna de contextele şi tradițiile respective. Este un imperativ fundamental acela de a nu amesteca niciodată nivelurile conceptualității antice şi moderne. Existența unui concept etnic antic nu justifică prin ea însăşi folosirea acestuia în conceptualitatea modernă, aşadar în nivelurile moderne de reflectare 2 şi 3, discutate mai sus. Denumirile antice preluate acolo reprezintă mereu o construcție modernă. Toate cele trei niveluri caracterizează mărimi intenționale, definitorii. Materialul arheologic similar trebuie descris primar numai cu ajutorul conceptului modern de orizont cultural, nu însă în sensul etnicității şi nici măcar în sensul unei etnicități implicite în denumirea orizontului cultural respectiv. Să subliniem încă o dată faptul că bunurile materiale

(nescrise) nu spun în sine nimic despre etnicitate, natural nici despre limbă. Acest lucru este valabil şi în privinţa limbii simbolice a unui orizont cultural, care poate uni etnii şi limbi diferite sau poate separa etnii şi grupe lingvistice. Este suficient a reaminti, în acest context, problematica Egiptului ptolemaic şi roman, orizontul protoistoric Tell Halaf sau problemele complexe ale situaţiei în epocile Hallstatt şi Latène.

Asertiunile abstracte de mai sus trebuie explicitate pe baza unor exemple concrete. Primul exemplu luat din acest spaţiu este acela al numelor scirilor şi bastarnilor. Ambele sunt mărimi complementare ale unei migraţii care, desigur, a reprezentat totodată şi un proces etnogenetic[39]. Numele de sciri, însemnând „cei puri", este o autoidentificare caracteristică, o autodenumire purtătoare de tradiţie care face trimitere la tradiţia propriei origini superioare şi astfel delimitează de „ceilalţi". Este semnificativ faptul că scirii – cea mai veche formaţiune tribală germanică sesizabilă de noi – şi-au păstrat fiinţa de etnos independent până în epoca târzie a migraţiilor. Un exemplu paralel ar fi acela al numelui iouthungilor, mai exact al euthungilor. După mărturia noii inscripţii triumfale din anul 260 p.Chr., descoperită la Augsburg, sub acest nume s-ar fi reconstituit în a doua jumătate a sec. II p.Chr., în spaţiul dintre Elba mijlocie şi Bavaria de nord, vechea uniune a semnonilor[40]. Numele trebuie înţeles ca însemnând „oamenii cu adevărată origine". Referirea la tradiţia originii notabile a uniunii tribale, respectiv de cult semnone între populaţiile suebe şi, prin aceasta, pretenţia de superioritate sunt evidente.

Bastarnii sunt complementari scirilor în sensul cel mai adevărat al cuvântului. Numele bastarnilor desemnează, într-o opoziţie explicită cu „cei puri", uniunea migratoare constituită evident pe baze polietnice din fracţiuni tribale, cete, familii şi părţi de familii, uniune lipsită de nucleu generator de identitate, uniformizator, aşa cum îl cunoaştem şi putem foarte bine analiza pentru epoca migraţiilor[41]. În acest context pot face referire şi la consideraţiile mele privind invaziile celtice[42]. În cazul numelui bastarnilor este neîndoielnic vorba de o denumire externă peiorativă („cei amestecaţi"), dată evident de sciri, care se delimitau în acest fel de ceilalţi participanţi la mişcarea migratoare.

[39] Cf. K. Strobel, *Die Galater*, p. 154 urm., 159 urm. O nouă mărturie epigrafică referitoare la sciri va fi prezentată de Al. Avram. Pentru bastarni, v. M. Babeş, *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Bonn, 1993. Este vorba despre mişcarea unor grupări migratoare eterogene germanice, sub puternică influenţă Latène şi cu incluziuni de populaţie est-celtică mărginaşă.

[40] Strobel, *op. cit.*, p. 131 urm.; idem, *Raetia amissa?*, comunicare la sesiunea anuală a *Süd- und Westdeutscher Verband der Altertumsforscher*, de la Kempten, 1995, sub tipar în BAR-IntSeries, Oxford, 1998.

[41] Cf. H. Wolfram, *Die Germanen*, München, 1995; idem, *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des 6. Jh. Entwurf einer historischen Ethnographie*[3], München, 1990.

[42] Strobel, *Die Galater*.

Dincolo de contextul inițial, această denumire externă s-a generalizat, devenind un etnicon.

Ca exemplu de denumire specifică de grup, proprie și externă, care se poate transforma într-o denumire etnică, este de amintit aici numele alamanilor, care trebuie înțeles în sensul de oaste constituită deasupra limitelor tribale. Mai precis este vorba de oastea noii formațiuni a triburilor suebe-germanice de la Elba, reunite sub numele de iouthungi. Romanii au transferat denumirea proprie a oastei cu care erau confruntați nemijlocit asupra grupelor suebice care, începând cu ultima parte a sec. III p.Chr., s-au așezat în sud-vestul Germaniei sau au fost colonizate ca federați. Aceștia însă și-au păstrat numele propriu de suebi, până astăzi chiar (*Schwaben* – șvabi). Cunoaștem chiar o interpretare externă polemică a numelui alamanilor, anume aceea de „adunătură" – desigur o polemică internă germanică împotriva pretenției iouthungilor la o origine proeminentă.

O altă autodenumire tipică a oastei constituite supra-tribal este aceea de „cei arzând de zel războinic", așa cum o cunoaștem la celți ca „galații" sau la germani ca „francii"[43]. În ambele cazuri, autodenumirea non-etnică a uniunii de războinici (socionim) a devenit ca denumire externă un etnicon unificator, generalizat în sens de nume colectiv. Natural, asemenea procese trebuie avute mereu în vedere ca posibilități pentru situația de la Dunărea Inferioară.

Să ne oprim acum asupra noțiunilor etnice antice de „geți" și „daci". Aici trebuie încă o dată subliniat faptul că toate denumirile etnice atestate literar provin din contexte foarte specifice de operă și autor și că, la rândul lor, urmează anumite convenții și tradiții. Este vorba, de regulă, de denumiri străine, care definesc etnic înainte de toate mărimi politico-istorice, precum și complexe politico-geografice, geografice și lingvistice. Astfel, de exemplu, numele frigienilor este folosit pentru descrierea spațiului dominat de regii frigieni în Asia Mică, în timp ce definiția etnică, cea a spațiului locuit și cea lingvistică rămân în planul secundar. Această schemă general-antropologică ne este foarte familiară și în viața actuală („rușii", „americanii"). La aceasta, în tradiția etnografică antică se adaugă două tendințe principale. Prima constă în prelungirea unor nume etnice vechi, demult depășite de realitate, prin care însă sunt descrise fenomene istorice noi, ce prin localizare și imagine apar ca similare. Ca exemplu, trebuie amintită aici folosirea în continuare a conceptului de „sciți", care continuă în antichitatea târzie și până în literatura bizantină, pentru a defini fenomene contemporane[44]. Cea de-a doua tendință,

[43] *Ibidem*, p. 123 urm., 131 urm.

[44] Cf. *The Oxford Dictionary of Byzantium* III, 1991, p. 1857 urm.; K. Lechner, *Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner*, disertație München, 1954; Z. Zástěrová, în J. Herrmann ș.a. (edit.), *Griechenland, Byzanz, Europa*, Berlin, 1985, p. 16–19; Strobel, *op. cit.*, p. 137; B. Bleckmann, *Die Reichskrise des III. Jh. in der spätantiken und byzantinischen Geschichtsschreibung*, München, 1992.

nu mai puțin importantă, este aceea de modernizare a numelor şi a conceptelor etnice în prelucrarea tradiției mai vechi, pentru a-i prezenta propriului cititor lucruri familiare.

Cu toată tăria trebuie subliniat faptul că noțiunile de „geto-daci", respectiv „geto-dacic" sau „daco-getic" sunt creații moderne care nu au nici o bază în tradiția antică. Conceptul de „geto-daci" este o construcție modernă, care sugerează de o manieră anistorică o unitate istorică şi etnică; nu doar implicit, ci explicit aceasta este transformată într-un fapt pseudo-istoric, care poate fi aplicat fără restricție în orice interpretare a unei descoperiri materiale[45]. Pentru analiza istorică consecințele au fost şi sunt grave. Conceptele amintite au încremenit astăzi într-o convenție cvasi-factică, asupra căreia nu se mai reflectează şi care duce la absurd, atunci când, de pildă, se spune că „geto-dacii" luptă în „războaiele daco-romane" cu „arme daco-getice"[46]. În proiecția sa național-comunistă, omniprezentul leitmotiv „geto-dacic" a devenit esența şi suma tuturor fenomenelor istorice şi arheologice din spațiul României Mari sau chiar din acela al maximei, dar efemerei expansiuni a puterii regatului lui Burebista. „Geto-dacic" a devenit de-a dreptul o specie propric de formațiune socială, care a „îmbogățit" schematismul materialist-istoric cu un accent particular specific românesc. În sfârşit, această expresie este supralicitată în formula „traco-geto-dacilor", care cuprinde totul, începând din preistorie, şi conferă o continuitate absolută. Pentru cel lipsit de prejudecăți este evident că această conceptualitate s-a degradat spre un conținut arbitrar şi lipsă de valoare ştiințifică. M. Babeş ridică problema justificării conceptului modern de „geto-daci", folosit în special de cercetarea românească, şi îi dă un răspuns pozitiv[47], opus asertiunilor mele de mai sus. Este desigur incorectă afirmația sa după care, începând cu epoca imperială, folosirea paralelă de către autorii antici a ambelor nume tribale, geți şi daci, ar dovedi că în această vreme ei ar fi format „o comunitate (*Volksgemeinschaft)* relativ unitară". Împotrivă se poate deja obiecta principial, arătând că grupele de populație ale Europei de sud-est reunite denominativ sub numele de geți, respectiv de daci, s-au

[45] Este, astfel, greşit să se vorbească de o monetărie geto-dacă. Mai curând trebuie să vorbim de emisiuni est-celtice, getice sau dacice şi să includem în acest context general aşa-numitele emisiuni est-celtice.

[46] V. Bârcă, în *Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen*, Cluj-Napoca, 1997, p. 181–191; extrem de problematic este, în aceeaşi lucrare, atunci când se vorbeşte de „mormintele tumulare geto-dace" de la Zemplin, din Slovacia.

[47] Babeş, *op. cit.* (supra n. 6), p. 36 urm. Este discutabil atunci când autorul (*ibidem*, p. 37 urm.) vorbeşte despre un mileniu de „istorie a geto-dacilor" sau atunci când vede zona colinară împădurită dintre Carpați şi Nistru sau nordul Câmpiei Munteniei populate în secolele VI–IV de către „geto-dacii băştinaşi". Aici s-ar fi putut vorbi doar de geți, respectiv de grupe de populație nescitică, probabil nord-tracică.

împărțit întotdeauna în numeroase triburi sau, mai bine zis, populații – o situație care, desigur, este valabilă și pentru sec. I p.Chr.[48]. Unitatea etnică primară era și aici, natural, propriul etnos, propria uniune tribală. Nu se poate spune că din perspectiva tradiției istorice, folosirea termenului modern de „geto-daci" ar fi justificată. Justificat este doar ca, în conformitate cu uzul lingvistic antic începând din sec. I p.Chr., să folosim conceptul de daci extins asupra întregului complex de populații nord-tracice din afara granițelor Imperiului roman; totodată trebuie arătat că desemnarea lor ca geți și a ținutului lor ca țară getică continuă în tradiția istorică și etnografică greacă, ca și în uzul lingvistic grecesc (cf. infra). Acest lucru este valabil și pentru conceptul geografic de Dacia, care în sens propriu denumește doar ținutul din interiorul lanțului muntos carpatic.

Pentru lumea greacă, numele geților a fost încă din vremea colonizării spațiului Mării Negre un concept cert, familiar, prin care ei defineau uniunile tribale de pe ambele maluri ale Dunării inferioare și din hinterlandul coloniilor grecești, delimitate de „zona scitică". Geții ies pentru întâia oară în evidență în scena istorică prin rezistența pe care i-au opus-o lui Darius I, în cursul expediției sale scitice; în acest context, Herodot (IV, 93) îi desemnează ca fiind poporul cel mai viteaz dintre traci. Pentru contemporani, apartenența lor etnică și lingvistică la grupa popoarelor tracice era un lucru general acceptat[49]. Nu avem nici un motiv să punem la îndoială această încadrare, care este confirmată și de lingvistică. În uzul lingvistic grecesc și în general antic, noțiunea de geți a rămas o mărime stabilă, solidă, desemnând popoarele de la Dunărea de Jos și mai la nord, mai precis localizate între coasta dobrogeană a Mării Negre, Munții Haemus, Carpați și ținuturile „Sciției". Burebista este desemnat de Strabon ca „bărbat get", deci de etnicitate getică, care a domnit peste geți[50]. Aelius Catus deportează 50 000 de geți din zona de graniță nord-dunăreană, din sudul Câmpiei Munteniei[51]. Dion Chrysostomos, care în anii 90 ai sec. I p.Chr. a călătorit în Dacia și în regiunile nord-vest-pontice, vorbește ca de la sine înțeles doar de geți și de ținutul getic, iar opera sa o intitulează „Γετικά". După Iulian, în prezentarea meritelor sale Traian se referă la supunerea geților[52], așa cum victoria sa dacică apare în

[48] Cf. Ptolemeu, *Geogr.* III, 8, 5; în privința încercărilor de localizare v. de ex. V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 247 urm.

[49] Despre geți, ca parte, respectiv, ramură nordică a tracilor, v. Strabon VII, 3, 2 (C 295), VII, 3, 10 (C 303); Skymnos 664, 746 urm., 750; Propertius IV, 3, 9; Pomponius Mela II, 2, 18; Servius, *Comm. Aen.* III, 35 (tracii geți, la Vergilius doar geți). V. și J .Weiss, RE VII, 1912, 2, col. 1330–1334; D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, 1957, p. 103 urm.

[50] Strabon VII, 3, 11 (C 303), VII, 3, 5 (C 298).

[51] Strabon VII, 3, 10 (C 303).

[52] Iulian, *Caes.* 327 D.

inscripțiile din răsăritul imperiului ca victorie asupra geților. T. Statilius Criton, medicul și prietenul împăratului, a redactat în limba greacă o descriere a războaielor dacice ale lui Traian sub titlul „Γετικά". În schimb, Appian a prezentat războaiele Romei împotriva acestor adversari sub titlul „Δακικά". În acea deformare istorică care stă la baza operei lui Iordanes, tradiția numelui geților, cu eliminarea numelui dacilor, nu este doar continuată, ci este chiar ridicată la un nou nivel, prin echivalarea cu goții[53].

Numele dacilor este și el o denumire etnică folosită generalizator, sigur abia târziu, către mijlocul sec. I a.Chr. El apare pentru prima oară la Caesar (*B. G.* VI, 25, 2), în definirea întinderii Pădurii Hercinice „*ad fines Dacorum et Anartorum*". Acest loc face parte dintr-un pasaj din *Bellum Gallicum* în care, cu temei, sunt presupuse interpolări. Această bănuială nu pare a fi suficient fondată în ce privește prima parte din *B. G.* VI, 25, cu definiția geografică a regiunii păduroase central-europene, legată logic de context, astfel că putem totuși porni de la premisa că aici avem de-a face cu o mărturie contemporană a anilor 50 ai sec. I a.Chr. Dimpotrivă, mențiunile referitoare la daci, prezentate ca fiind mai vechi, nu pot fi considerate ca mărturii contemporane. Acest lucru este valabil pentru mențiunea din Frontinus, *Strat.* II, 4, 3, referitoare la luptele lui M. Minucius Rufus, guvernatorul Macedoniei în anii 109–106 a.Chr., împotriva scordiscilor și dacilor. În fastele triumfale denumirea exactă a triumfului sărbătorit de M. Minucius Rufus în 106 s-a pierdut, dar nici în celelalte izvoare dacii nu apar nicăieri ca fiind dușmanii săi[54]. Inscripția onorifică bilingvă a statuii sale ecvestre de la Delphi, care ar trebui să fie documentul autentic hotărâtor, vorbește despre victoria în lupta cu scordiscii galați, cu bessii și cu ceilalți traci[55]. Frontinus nu folosește niciodată numele de geți și probabil că a urmat aici uzul lingvistic latin contemporan al epocii Flaviilor[56]. Încă mai problematic este pasajul „*incrementa Dacorum per Rubobosten regem*" din Pompeius Trogus, Prol. XXXII. Cartea a XXXII-a relata evenimentele începând cu moartea lui Philopoimen și expediția lui Manlius Vulso împotriva „gallilor" (i.e. galaților) din Asia Mică din anul 189 a.Chr. și terminând cu începutul domniei lui Antiochos al IV-lea. Un capitol important al acestei cărți era dedicat prezentării strădaniilor macedonene de a forma o alianță antiromană și, în acest context, bastarnilor și „gallilor scordisci", așadar evenimentelor din sud-estul Europei („*Inde in excessu*

[53] Iordanes, *Get.* 58; v. și Orosios I, 16, 2.

[54] InscrIt XIII 1, ad a. 106; Vell. II, 8, 3 menționează pe gallii scordisci, pe bessi și pe ceilalți traci, Liv. per. 65 pe traci, Florus I, 39, 5 pe scordiscii desemnați ca traci, Eutropius IV, 27, 5 pe scordisci și pe triballi.

[55] ILS 8887 = Syll.[3] 3710. Cf. și Münzer, RE XV 1932, 2, col. 1962 urm.

[56] Cf. Frontinus, *Strat.* I, 10, 4.

dictae res Illyricae"). Cu această ocazie, Trogus Pompeius introduce excursuri care depăşesc clar cadrul cronologic al cărţii XXXII (anii 80–70 ai sec. II a.Chr.): istoria presupusei întoarceri a celţilor din Illyricum în Gallia, un raport privind urmările expediţiei celtice ratate de la Delphi, din 279/278 a.Chr., până la captura aurului din Tolosa (*Aurum Tolosanum*) de către Q. Servilius Caepio[57] şi la *„origines Pannoniorum"*, respectiv *„incrementa Dacorum"* – creşterea puterii dacilor. Aici, aşa cum arată rezumatul lui Iustin (XXXII, 3, 16), dacii sunt desemnaţi de Trogus Pompeius drept *„suboles Getarum"*, descendenţi ai geţilor; excursul privind originea şi istoria ulterioară a dacilor a fost introdus în această carte datorită luptelor lor, sub conducerea regelui Oroles, împotriva bastarnilor. Împotriva repetatelor interpretări opuse, poate fi considerat drept sigur faptul că numele „Rubobosten" reprezintă o scriere coruptă pentru „Burobosten", aşadar pentru Burebista[58]. Geţii sunt menţionaţi la Trogus Pompeius–Iustin (XXV, 1, 2–3) doar în descrierea unei expediţii celtice din anii 278–277 a.Chr. prin ţinutul triballilor şi al geţilor moesici spre Chersonesul Tracic[59]. În terminologia sa, Trogus Pompeius s-a servit evident de denumirea latină contemporană a formaţiei statale a lui Burebista, respectiv de numele de dac, şi a schiţat preistoria dacilor. La Horaţiu dacii apar ca unii dintre principalii duşmani ai Romei[60]. O terminologie tipică pentru romani, după stabilirea frontierei pe Dunăre, poate fi constatată în marea inscripţie a lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, de la Tibur[61]; fiind guvernator al Moesiei în anii cca 57–67 p.Chr., acesta a transplantat în Moesia 100 000 de „transdanuviani", cu principii, femeile şi copii lor. Concret sunt numiţi bastarnii, roxolanii şi dacii, ai căror regi se aflau într-o relaţie contractuală cu Roma. Lor li se înapoiază rudele aflate în prizonierat la romani sau capturate de romani la alţii (r. 18–20), în timp ce alţi regi ai acestor popoare sunt obligaţi să ofere ostateci (r. 20). Pentru romanii din sec. I p.Chr. şi din epoca lui Traian uzul lingvistic latin este clar, culminând în sintagma *„Dacorum gens numquam fida"*, prin care Tacit (*Hist.* III, 46, 2–3) sintetizează istoria relaţiilor dintre romani şi geţi, respectiv daci. Despre raportul reciproc al celor două noţiuni etnice, geţi şi daci, ne spune perfect pertinent Strabon (VII, 3, 12, C 304) că o parte a acestor neamuri se numesc geţi, iar ceilalţi se numesc daci. La aceasta Strabon (VII, 3, 13, C 305) adaugă că numele geţilor este cel mai curent pentru greci, fiindu-le cunoscut de demult în cursul istoriei.

[57] Iustin XXXII, 6–12, cu un excurs despre istrieni, inclusiv despre originea lor mitică (13–15).

[58] Cf. J. Boerma, *Historischer Kommentar zu Justins Epitome Historiarum Philippicarum des Pompeius Trogus, l. XXVII–XXXIII und zu den Prologi dieser Bücher*, Haga, 1937, p. 107.

[59] Dimpotrivă, aici (XVI, 1, 19) Dromichaites, adversarul get al lui Lysimach, apare ca rege al tracilor şi nu al geţilor.

[60] Horatius, *Sat.* II, 6, 53; *Carm.* I, 35, 9; II, 20, 18; III, 6, 14; III, 8, 18.

[61] CIL XIV 3608 = ILS 986 = IDRE I, 113.

După afirmaţia sa apăsată (VII, 3, 13/ C 305), geţii şi dacii vorbesc aceeaşi limbă. Cu toate acestea ei apar ca două mărimi istorice distincte, care ating un punct maxim al puterii sub Burebista, când puteau să ridice o oaste de 200 000 de oameni. Este semnificativ faptul că în prima parte a descrierii sale, conform modelelor sale preromane, greceşti, Strabon (VII, 3, 1 urm.) vorbeşte consecvent doar de geţi. El încearcă să delimiteze ţinutul populaţiilor getice după cum urmează (VII, 3, 1–2/ C 294 urm.): el se întinde de la regiunile suebilor, dintre Dunăre şi munţii păduroşi hercinici, din care includ o parte, până la tyrageţi, precum şi de ambele părţi ale Dunării inferioare. Această delimitare corespunde informaţiei date de Appian (4, 15) cu ocazia definirii întinderii stăpânirii romane: „geţii, care se află dincolo de Dunăre şi care sunt numiţi daci". Pliniu cel Bătrân (*Nat. hist.* IV, 80)[62] îi menţionează pe geţi printre popoarele care au ocupat o parte a hinterlandului coastei Mării Negre la nord de gurile Dunării şi adaugă că ei sunt numiţi daci de către romani; în schimb, el îi prezintă pe daci ca locuitori ai regiunilor mai înalte, împădurite, din bazinul carpatic, fără nici o altă precizare.

Nu trebuie de altfel uitat că aici avem o mărturie privind doar denumirea externă dată acestor populaţii de către greci şi romani, şi nu una privind denumirea proprie a acestor grupe de populaţie, respectiv a acestor mărimi istorice!

Strabon, corespunzător modelelor sale romane, face în alt loc o distincţie netă între daci şi geţi şi îi desemnează pe daci ca învingători ai boilor şi tauriscilor, sub Burebista, şi ca duşmani ai romanilor (VII, 5, 2/ C 313). În alt loc (VII, 3, 12; C 304) el se referă la împărţirea geografică: geţii se întind spre Marea Neagră şi spre răsărit, iar dacii în direcţia opusă, spre germani şi spre izvoarele Dunării (spre vest). În consecinţă, Dunărea curge până la Porţile de Fier prin ţinutul dacilor, ca şi râul Marisius (Mureşul); cursul inferior, după praguri, se întinde de-a lungul ţinutului geţilor (VII, 3, 13/ C 304 urm.). Crestele de sud şi sud-est ale Carpaţilor se constituie, ca şi în alte ocazii din istoria Europei de sud-est, ca linii nete de despărţire. Acestei situaţii îi corespunde faptul că pentru contemporanii lor dacii erau legaţi în chip special de munţi, în acest caz de centura muntoasă a Carpaţilor, aşa cum se subliniază în formula lui Florus: „*Daci montibus inhaerent*"[63]. Dacia, ca noţiune geografică propriu-zisă, este definită explicit prin lanţurile muntoase înconjurătoare (Carpaţii), cu alte cuvinte localizată în Transilvania: *(Dacia) corona montium cingitur*, după expresia deosebit de plastică a lui Iordanes[64].

[62] V. şi *Nat. hist.* IV, 100: bastarnii şi peucinii ca vecini ai dacilor deja menţionaţi.

[63] Florus II, 28, 18. În orice caz, noţiunea istorico-geografică de Dacia este legată doar de spaţiul de la nord de Dunăre (v. de ex. Iordanes, *Romana* 247); aşa se face că Curio, primul roman care a atins Dunărea (cf. Festus 7; Eutropius VI, 2) şi Dacia, s-a speriat de pădurile dese şi, ca urmare, nu a trecut peste Dunăre.

[64] Iordanes, *Getica* 12, 73 urm.

La începutul amplei sale prezentări a războaielor dacice şi a lui Decebal, Dio Cassius (LXVII, 6, 2) declară că el desemnează poporul duşman cu numele de „daci", aşa cum se numesc ei înşişi şi cum sunt numiţi de romani, fără a ignora că unii greci îi numesc geţi, „fie pe drept, fie pe nedrept". La aceasta el adaugă, că îi consideră pe geţi ca fiind populaţia dintre Haemus şi Dunăre[65].

În terminologia oficială a duşmanilor Romei dacii apar abia după atingerea liniei Dunării inferioare în perioada augustee timpurie şi după supunerea populaţiilor cisdanubiene ale tracilor, moesilor şi geţilor, aşadar cu ocazia ciocnirilor şi expediţiilor din vremea lui Augustus[66], aşa cum sunt ele înregistrate în ale sale *Res Gestae*[67]. La Dio Casius (LI, 23, 2) dacii şi bastarnii sunt într-adevăr numiţi ca adversari ai lui M. Licinius Crassus, dar trebuie să fie vorba aici de o actualizare ulterioară a tradiţiei. Într-adevăr, Crassus a sărbătorit în anul 27 a.Chr. triumful său asupra tracilor şi geţilor; în tradiţia lui Titus Livius, care lipseşte la Dio Cassius, sunt menţionaţi ca duşmani tracii, bastarnii şi moesii[68]. Chiar şi Dio Cassius, în relatarea sa detaliată care urmează, vorbeşte numai de bastarni, geţi, moesi şi traci.

Dacii reprezintă aşadar o denumire etnică care apare în antichitate abia târziu şi este atestată ca atare cel puţin de la mijlocul sec. I a.Chr. Etimologia şi semnificaţia acestui nume sunt încă nelămurite; definirea caracterului său rămâne o sarcină importantă a lingvisticii[69]. Deocamdată nu putem hotărî dacă va fi fost vorba de o denumire proprie, purtătoare de identitate şi integratoare pentru triburile individuale atestate în această arie sau dacă este o denumire

[65] Evident, Dio Cassius urmăreşte o schemă etnografică diferită, definind pentru întâia oară numele dacilor cu ocazia jocurilor lui Augustus, la care prizonieri daci şi suebi au luptat între ei (LI, 22, 6–8): dacii locuiesc de ambele părţi ale Dunării; cei ce trăiesc dincoace de fluviu, aproape de triballi, aparţin Moesiei şi se numesc de asemenea moesi; cei de dincolo de Dunăre sunt numiţi daci şi sunt fie o ramură a geţilor, fie traci imigraţi din sud în vremurile de demult. În schimb, în pasajul LI, 27, 3 el constată că moesii şi geţii locuiau întregul ţinut dintre muntele Haemus şi Dunăre, dar că în cursul timpului unii şi-au schimbat numele. Acum toate neamurile care locuiau la nord de Dalmatia, Macedonia şi Tracia ar fi cuprinse sub numele de Moesia, care este despărţită de Pannonia prin râul de graniţă Sava.

[66] Cf. Dio Cassius LIV, 36, 2 (10 a.Chr.); LV, 30, 4; în general, v. E. S. Gruen, CAH² X, 1996, p. 171 urm., în special p. 175 urm.

[67] *Res Gestae Divi Augusti* 30, 2: „*Citra quod Dacorum transgressus exercitus* (cf. Horatius, *Carm.* III, 8, 18; Florus II, 28) *meis auspiciis victus profligatusque est, et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit*".

[68] InscrIt XIII 1, *ad a.*27; cf. T. Livius, *Per.* CXXXIV–CXXXV; Florus II, 26. Cf. E. Groag, RE XIII, 1926, 1, col. 272–280.

[69] Detschew, *op. cit* .(supra n. 49), p. 103–105 (s.v. *Getai, Getae*), în special p. 104; p. 111–113 (s.v. *Dakoi* etc.), în special p. 113. Strabon (VII, 3, 12/ C 304) expune teza că dacii s-au numit înainte *daoi* (la fel Steph. Byz. 216, 22; Eustathios, *Comm. ad Dion. Per.* 305; cf. Brandis, RE IV, 1901, 2, col. 1948 urm.). *Daoi*, respectiv *daos* (lat. *davus*), reprezintă un nume tracic mai vechi de popor şi de persoană, bine cunoscut în sec. IV a.Chr. (cf.

externă, care la origine era probabil limitată în spațiu, sau care s-a dezvoltat dintr-un socionim într-un etnicon suprapus. Derivarea dintr-un nume geografic este şi ea posibilă. Acelaşi lucru este de altfel valabil şi pentru numele geților. Este totuşi clar că numele dacilor a fost primar legat de regiunile din interiorul arcului carpatic, aşadar de acele regiuni care prin răspândirea grupelor celtice au suferit o influență consistentă, respectiv o marcată latènizare[70]. Chiar şi concordanța temporală între sfârşitul dominației grupelor celtice şi al manifestării lor specifice în cultura materială, pe de o parte, şi manifestarea externă a apariției numelui dacilor, pe de altă parte, nu pare deloc să fie întâmplătoare. Sfârşitul necropolelor în discuție coboară astăzi până la mijlocul sec. II a.Chr. În acest context este de reținut că de la sfârşitul sec. II a.Chr. se manifestă o ruptură gravă în ritul de înmormântare, astfel că lipsesc frapant necropolele aşa-numitei culturi dacice clasice din sec. I a.Chr – I p.Chr. Această importantă modificare religioasă poate să aibă o semnificație esențială pentru sfârşitul epocii Latène în Transilvania. Legăturile strânse cu lumea celtică propriu-zisă nu s-au întrerupt. După părerea mea, importanța latènizării pentru formarea culturii şi a etnicității istorice a dacilor din arcul carpatic, ca şi pentru constituirea în ansamblul său a aşa-numitei culturi dacice clasice nu poate fi îndeajuns de mult apreciată[71]. Remarcabila dezvoltare demografică, economico-culturală şi social-politică după sfârşitul sec. II – începutul sec.I a.Chr., ducând la cultura dacică clasică[72], a provocat o modificare hotărâtoare a nivelului doar în spațiul intracarpatic, nu însă în regiunile getice din Dobrogea şi de la Dunărea de Jos, a căror dezvoltare atinsese deja de demult un nivel superior. Această dihotomie a dezvoltării este adesea excesiv minimalizată. În sec. I a.Chr. aşa-numita cultură clasică geto-dacă manifesta încă o puternică amprentă Latène şi era orientată spre răsăritul elenistic târziu[73], aşa cum arată şi

Detschew, *op. cit.*, p. 116 urm., despre posibile etimologii); în Moesia Inferior este atestat toponimul Dausdava (Ptolemeu, *Geogr.* III, 10, 6). *Daoi* reprezintă evident un trib al geților. Concluziile antice privind numele dacilor se întemeiază doar pe asemănarea sunetelor, aşa cum se întâmplă şi cu încercarea lui Dio Cassius (LI, 22, 7) de a deduce o posibilă ascendență a dacilor din originea lor în Munții Rhodope, făcând trimitere la *dioi,* respectiv la *diakon genos* (Tucidide II, 96, 2; Detschew, *op. cit.*, p. 130, 140)

[70] Vezi I. Németi, Thraco-Dacica 14, 1993, p. 117–123; tot acolo despre sfârşitul necropolei birituale de la Pişcolt pe la cca 130–120 a.Chr.; în general, Strobel, *op. cit.*, p. 153 urm. Cimitirul de la Pişcolt indică în chip convingător latènizarea şi coabitarea populației autohtone, aşadar un proces etnogenetic. Pentru comparație a se vedea formarea scordiscilor după 279–278 a.Chr. (sintetic la Strobel, *op. cit.*, p. 229 urm.).

[71] Este caracteristic, în contextul dogmei autohtoniei, faptul că în publicații perioada Latène şi prezența celtică apar doar ca episoade marginale, aşa cum se întâmplă şi cu importanța minimalizată a „migratorilor" în epoca migrațiilor sau a colonizării germane în evul mediu; v. notița diferențiată, dar totuşi doar marginală din *A History of Romania*[2], Iaşi, 1996, p. 12 urm.

[72] Fapt subliniat, de ex., de Babeş, *op. cit.* (supra n. 6), în special p. 43 urm.

[73] Cf. Babeş, ArhMold 17, 1994, p. 54. Prea speculativ în privința reformelor religioase, V. Lica, Istros 1, 1980, p. 177–183. La fel sunt şi construcțiile de ipoteze privind societatea

predominarea mărturiilor de scriere grecească, respectiv a alfabetului grecesc, de exemplu prin prezența literelor pe blocurile de piatră de construcție[74]. Acum se pune întrebarea dacă, în interiorul complexului geto-dacic de populații, noi putem lega de Burebista o deplasare a centrului de greutate istorico-geografic spre Transilvania, în special spre sud-vestul Transilvaniei, şi prin aceasta, în cele din urmă, extinderea numelui dacilor printre contemporani. Urmând o teză a cercetării româneşti, autorul rândurilor de față era şi el inițial înclinat să accepte că naşterea centrului de la Sarmizegethusa Regia, din Munții Orăştiei, se leagă de Burebista şi de Deceneu, colaboratorul său cel mai apropiat, pontif şi urmaş la tron[75]. Aici s-ar fi aflat centrul unei monarhii centrale dacice, care însă, după asasinarea lui Burebista pe la 44 a.Chr., ar fi slăbit foarte mult prin divizarea în regate mai mici. Cartea lui I. H. Crişan, *Burebista and his Time* (Bucureşti, 1978) este şi ea ilustrativă pentru supralicitarea epocii lui Burebista.

Analiza critică a descoperirilor dezvăluie însă o altă imagine. La aceasta se adaugă faptul că obiectivele din complexul central dacic din Munții Orăştiei nu au fost săpate în spiritul unei metodici orientate după standardele săpăturilor preistorice moderne[76]. Sub toate aspectele stadiul publicării este nesatisfăcător[77].

şi religia la N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iaşi, 1984, p. 60 urm., 69 urm., 103 urm.

[74] Acest fapt vorbeşte categoric împotriva ideii că romanizarea dacilor ar fi început foarte de timpuriu. Afluirea (şi mai târziu imitarea), mai întâi a monedelor din Dyrrhachium şi Apollonia (*terminus post quem* cca 85 a.Chr.), apoi a enormelor cantități de monede romane (denari republicani mai vechi şi mai noi, bătuți în anii 80–60, respectiv în vremea războaielor civile), cu un *terminus post quem* la cca 55 a.Chr., poate fi pusă în legătură doar cu evenimente politice, de felul celui de-al treilea război mithridatic sau cu războaiele civile, cu alte cuvinte cu plata mercenarilor şi serviciilor militare sau cu subsidii în jocul diplomatic, precum şi cu prăzi şi cu despăgubiri. Începând cu epoca augustee importurile şi moda romană cresc ca pondere în largi domenii ale culturii materiale, în timp ce prezența monedelor imperiale timpurii scade puternic (cf. C. Preda, Dacia, N. S. 31, 1987, p. 7 urm.; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Bucureşti, 1980; idem, ArhMold 17, 1993, p. 69–73), fără îndoială un reflex al dominației militare a Romei la Dunăre, precum şi al întoarcerii mijloacelor de plată în Imperiu prin negoț. În afară de aceasta, aşa cum arată imitațiile, denarul roman devenise evident moneda general răspândită şi dorită, chiar dacă emisiunile republicane târzii erau, nu rare ori, de calitate inferioară (subaerat, subferrat). Este, de asemenea, de observat faptul că în jurul anului 15 p.Chr. încetează marile tezaure. Despre acest fenomen pregăteşte un studiu detaliat D. Spânu, căruia îi mulțumesc pentru discuțiile avute împreună.

[75] Strobel, Balkan-Archiv, N.F. 12, 1987, p. 151 urm.

[76] V. partea a doua a acestui studiu (anexa 1 şi 2), în fasciculul următor al revistei SCIVA. Absența generală a unei metode suficiente de nivelment şi măsurători constituie doar un aspect al problemei. Pentru a formula clar, tehnica de săpătură a şcolii lui C. Daicoviciu şi H. Daicoviciu trebuie caracterizată ca fiind sub multe aspecte nesatisfăcătoare şi neadecvată problematicii cercetate.

[77] În ciuda sintezelor publicate de: Crişan, *op. cit.*, p. 150 urm.; D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, Bucureşti, 1984, în special p. 97–174 (încercarea sa de a folosi

În privința Sarmizegethusei Regia observatorul capătă repede impresia că metoda folosită este insuficientă și că o stratigrafie lipsește cu totul până astăzi[78]. Interpretările greșite, cum este foarte evident cazul fortificației romane de pe Dealul Grădiștii, abia târziu recunoscută ca atare, nu sunt din păcate rarități[79]. Complexele fortificate din Munții Orăștiei și din împrejurimile mai îndepărtate ale Sarmizegethusei Regia nu indică o structură unitară, nici o planimetrie și arhitectură unitară și nici un paralelism funcțional. Evident, ele au luat naștere de-a lungul unei perioade de timp mai lungi, iar în cronologia lor individuală nu sunt neapărat comparabile[80]. Evident, de regulă, în aceste obiective avem de-a face cu mai multe faze. Este lipsită de temei teoria tradițională, după care cetățile constituie un sistem unitar de fortificații, ce ar trebui pus pe seama unui stat centralizat și ar fi de datat cel mai bine în vremea domniei lui Burebista[81]. În zonele centrale de la Sarmizegethusa Regia lipsește material tipic mai vechi, din sec. I a.Chr., în timp ce evoluția construcțiilor de la Costești, cu mai multe faze, ridică probleme cronologice variate, încă nerezolvate[82]. În centrul cercetărilor ce urmează a fi întreprinse trebuie astăzi pusă problema fazelor cetăților, față cu încă manifesta insuficiență a observațiilor stratigrafice, precum

reprezentările de pe columna traiană nu poate avea decât un succes limitat în sensul reconstituirii aspectului general al cetăților dacice); I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1988; în plus Glodariu, ActaMN 32, 1995, p. 135 urm. Lucrarea lui Glodariu (*op. cit.*, supra n.17, în special p. 75–130) a cunoscut o amănunțită și justificată critică din partea lui N. Conovici și M. Mărgineanu-Cârstoiu (Thraco-Dacica 6, 1985, p. 205–213); aceasta privește în special caracterul lacunar, inegal și în parte învechit al prelucrării, greșelile și suprainterpretările evidente, precum și tratarea nesatisfăcătoare a fazeologiei evidente a multor obiective. Tipizarea și schematizarea, nu în ultimul rând sub aspect cronologic, sunt și ele mult exagerate.

Nu există nici o dovadă convingătoare pentru existența unei fortificații a lui Burebista la Bratislava (așa cum crede Crișan, *op. cit.*, p. 152 urm.). Pentru problema datării complexelor din vestul și nord-vestul Daciei, v. și Conovici, Mărgineanu-Cârstoiu, *op. cit.*, p. 212.

[78] Cf. Anexa 3 a acestei discuții în SCIVA 49, 1998, 2. Despre lipsa stratigrafiei și falsa interpretare a descoperirilor în săpăturile lui C. Daicoviciu de la Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa („Palatul Augustalilor” în loc de forum), v. și R. Étienne, CRAI 1994, p. 147.

[79] Ca urmare a noilor verificări s-a dovedit că așa-zisul templu-calendar dacic de la Sarmizegethusa Regia (de ex., H. Daicoviciu, în *Die Daker*, Mainz, 1980, p. 63 urm.) este o ficțiune; reconstituirea sa ideală pleca de la un număr greșit de stâlpi și pari, care trebuie corectat în funcție de situația reală a descoperirilor. Prin aceasta s-a prăbușit o întreagă construcție de ipoteze privind religia, astronomia și calendarul, cu atât de largul său ecou în literatură.

[80] La Cucuiș există un val de pământ cu două șanțuri; Tilișca este o așezare fortificată, nu o cetate; descoperiri izolate de la Cugir au dat la iveală inițial material timpuriu. Caracteristică pentru faza târzie este folosirea mortarului în cisterna de la Blidaru și în valul de piatră de la Bănița.

[81] Cf., de ex., H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 79 urm.; Crișan, *op. cit.*; Glodariu, *op. cit.*

[82] Cf. și Conovici, Mărgineanu-Cârstoiu, *op. cit.*, p. 211; în fotografiile aeriene apare un prim val, care înconjoară și terasa cu zona sacră și turnurile izolate.

şi problema activităţii nemijlocite de construcţie de cetăţi a lui Decebal, în calitatea sa de *rex socius et amicus* al poporului roman, de rege clientelar începând din anul 89 p.Chr. La acestea se adaugă faptul că până în prezent lipseşte încă o prelucrare consecventă şi o investigare detaliată a evoluţiilor culturii materiale din spaţiile getice şi dacice în sec. I a.Chr. – I p.Chr.

Fortificaţii militare tipice „clasice" care, cu un anumit grad de probabilitate, pot fi atribuite lui Decebal şi activităţii unor ingineri militari străini sunt, după părerea mea, cetăţile strategice de la Blidaru şi Piatra Roşie (Anexa 1). Fazele timpurii ale complexelor de la Costeşti sau Căpâlna, cu tipicele lor turnuri–locuinţă, pot fi puse în legătură cu sedii nobiliare de putere din perioada de după destrămarea imperiului lui Burebista; acesta a unit pentru prima dată pe geţi şi daci într-o formaţiune primar politico-militară, fără a constitui însă un stat centralizat sau măcar unul structurat administrativ. Din păcate, suntem obligaţi să constatăm că prin săpăturile efectuate până acum, care au însemnat distrugerea unor complexe esenţiale, clarificarea problemelor rămase deschise a fost considerabil îngreunată, iar uneori a devenit chiar imposibilă. Chiar din partea unor colegi români am primit confirmarea faptului că prezentări ale situaţiilor stratigrafice şi ale descoperirilor, făcute chiar în ultima vreme, nu pot fi uneori verificate. Nu putem însă să trecem sub tăcere faptul că şi în domeniul arheologiei provincial-romane metode stratigrafice moderne au fost aplicate abia începând cu săpăturile lui D. Isac de la Gilău, din 1976.

Dezvoltarea centrului religios-politic în Transilvania de sud-vest este aşadar de pus în legătură doar cu unul din regatele parţiale de după moartea lui Burebista şi constituie rezultatul presiunii militare exercitate de prezenţa romană directă la Dunăre şi de expediţiile din epoca augustee. Preeminenţa spaţiului intracarpatic faţă de vechile centre de greutate dintre Dunăre şi Carpaţii de sud este desigur urmarea destrămării efemerului mare regat al lui Burebista, după anul 44 a.Chr., precum şi a anexiunii şi intervenţiei romane după expediţia plină de succes a lui M. Licinius Crassus în anii 29–28/27 a.Chr., în chip special a creării largii zone de securitate, golite de populaţie, de-a lungul malului stâng al Dunării, în epoca augustee mijlocie[83].

[83] Pentru politica de la Augustus la Nero, cf. Babeş, *op. cit.* (supra n. 73), p. 53; K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians*, 1989, p. 36, 54 urm. Petolescu (*Decebal, regele dacilor*, Bucureşti, 1991, p. 20) ar dori să pună Brazda lui Novac de nord în legătură cu operaţiunile lui Plautius Silvanus Aelianus în vremea lui Nero, însă o datare în sec. IV p.Chr. este sigur cea potrivită. Problema extinderii expediţiilor din epoca lui Augustus până în Transilvania rămâne deschisă. Este de făcut observaţia că până în vremea Flaviilor poziţiile romane la Dunărea de jos nu au constituit o apărare de frontieră lineară, ci au fost baze pentru o asigurare ofensivă şi activă a spaţiului roman în teritoriul advers. Sarcinile comandanţilor romani nu se opreau la Dunăre; dincolo de fluviu se desfăşura un joc implicând supraveghere diplomatică şi legătură contractuală, control şi intervenţii în spaţiul din faţa graniţei imperiale.

Centrul de la Sarmizegethusa, capitala regală („*Basileion*") a lui Decebal şi a predecesorului său Duras, nu a fost reşedinţa lui Burebista şi nici a urmaşului său nemijlocit Deceneu. Deplasarea centrului de greutate al structurii politice a Daciei în acest spaţiu nu a fost opera lor şi şi-a aflat desăvârşirea abia în războiul dacic al lui Domitian, odată cu stabilirea lui Decebal ca rege al dacilor confirmat de Roma. Centrul de putere din Transilvania de sud-vest, format după asasinarea lui Burebista, era unul din statele succesoare despre care vorbeşte Strabon, dar nu nucleul unui stat al urmaşilor direcţi ai lui Burebista. Dacă, cel puţin, întemeierea centrului religios de la Sarmizegethusa Regia poate fi pusă în legătură cu Deceneu, preotul şi colaboratorul apropiat al lui Burebista, rămâne actualmente o ipoteză mai curând improbabilă.

La acestea se adaugă şi faptul că Burebista este de considerat, pe bună dreptate, ca get, al cărui punct de pornire dinastic ar trebui căutat, cu mare probabilitate, în Dobrogea, în hinterlandul mai larg al Histriei[84]. Rapida expansiune a imperiului lui Burebista nu poate fi înţeleasă decât pe fondul vacuumului de putere cauzat de căderea lui Mithridates VI Eupator şi de retragerea lui Pompei din Orient, precum şi ca o consecinţă a revoltei reuşite din anii 62–61 a.Chr. împotriva lui C. Antonius Hybrida. Începând din anii 54–52 a.Chr. atenţia romanilor a fost concentrată asupra crizei politice interne mereu mai acute. Nu este de ignorat ideea lui Suceveanu, după care Burebista şi-ar fi putut dobândi titlul său de rege, care reprezenta o curioasă adaptare a titlului de mare rege („Cel dintâi şi cel mai mare dintre regii Traciei"), prin recunoaşterea poziţiei sale de către Pompei[85]. În istoria puternic fragmentată a geţilor, Iordanes (*Getica* 73) prezintă seria de urmaşi ai lui Burebista: Deceneu şi Comosicus, amândoi *reges et pontifices*, apoi Coryllus, care a domnit peste 40 de ani în Dacia peste poporul său. Apoi Iordanes întrerupe acest raport şi trece la teme geografice (*Getica* 74–75), dând acum o descriere a Daciei antice (*Dacia antiqua*), a ţinutului gepizilor din vremea sa (*Getica* 74). Abia în paragraful 76, Iordanes reia istoria evenimenţială cu Dorpaneus

[84] Cf. Al. Suceveanu, Thraco-Dacica 4, 1983, p. 45–58; idem, Tyche 1998 (sub tipar; mulţumesc d-lui Suceveanu pentru permisiunea de a citi acest manuscris); vezi, de asemenea, apropierea mormântului princiar de la Agighiol. Argedava trebuie privită ca fiind unul dintre centrele dinastice regionale getice din dreapta Dunării inferioare. Primul pas al creşterii puterii lui Burebista trebuie să fi fost luarea sub control a regiunilor transdanubiene, până la Carpaţi. Acţiunea militară în zona oraşelor pontice trebuie fixată, foarte probabil, abia în anii 48–44 a.Chr.; împreună cu Suceveanu cred că teza tradiţională a cuceririi şi, în anumite cazuri, distrugerii acestor oraşe trebuie sensibil corectată (de ex., nu există nici o dovadă a distrugerii oraşului Tyras de către Burebista). Ipoteza după care protectorul oraşelor greceşti din decretul lui Acornion ar fi Oroles, presupusul stăpânitor al Moldovei şi Transilvaniei de est (cf. Gostar, Lica, *op. cit.*, p. 21 urm.; Vl. Iliescu, ArhMold 7, 1972, p. 377–381) nu este convingătoare.

[85] Suceveanu, *loc. cit.*

(Diurpaneus), despărţindu-l însă pe acesta de vremea urmaşilor amintiţi ai lui Burebista prin indicarea unei nete întreruperi în relatare[86]. Din context rezultă însă că Iordanes, respectiv sursa sa, vedea în Coryllus un prim rege din acest şir, care a domnit chiar în Dacia, în interiorul arcului carpatic, aşa cum pe drept subliniază Suceveanu. De aici rezultă necesitatea unei definiţii a conceptului geografic de Dacia la Iordanes. Rămâne o speculaţie dacă acesta poate fi legat de dezvoltarea Sarmizegethusei Regia. Neclar rămâne şi dacă Coryllus se leagă doar temporal de urmaşii nemijlociţi ai lui Burebista sau dacă este de admis o continuitate dinastică. După asasinarea lui Burebista în jurul anului 44 a.Chr., imperiul său s-a descompus în patru părţi, mai târziu, în perioada augustee, în cinci, dintre care doar una a fost condusă de urmaşii direcţi ai lui Burebista, fără ca noi să putem preciza mai îndeaproape acest lucru[87]. În vremea triumvirilor şi la începutul domniei lui Augustus, pe lângă urmaşii direcţi, atestaţi de izvoare, ai lui Burebista, cunoaştem încă o serie de principi daci, respectiv geţi; dintre aceştia, pentru Cotiso, care a fost nimicit împreună cu oastea sa în cursul unei expediţii la sud de Dunăre[88], poate fi pe drept admisă o bază de pornire intracarpatică[89]. Dimpotrivă, nu îl putem localiza mai îndeaproape pe Scorylo, care apare la Frontinus (*Strat*. I, 10, 4) ca *Dacorum dux*, reuşind să-i oprească pe oamenii săi de a se folosi de împrejurările războiului civil din imperiu pentru a-l ataca. Episodul se plasează în vremea unui război civil, fie în 31–30 a.Chr., fie în 69 p.Chr. Purtătorul unui nume bine cunscut, Scorylo nu trebuie legat în nici un fel de Decebal[90] şi nici identificat cu Coryllus[91]. La fel şi teza, ades repetată, după care el ar fi reunificat Dacia este lipsită de orice temei.

[86] *Getica* 76–78: *Longum namquem post intervallum*.

[87] Strabon VII, 3, 11–12 (C 304); VII, 3, 13 (C 305). Aici trebuie avut în vedere că indicaţia sa privind o posibilă oaste actuală de 40 000 de oameni se referă doar în general la armate în conflictele cu Roma. D. Spânu poate să pună în evidenţă o distribuţie în spaţiu şi timp a tezaurelor de argint dacice, care în parte aparţin cu siguranţă unui context cultic: cca 85–60 a.Chr. în Muntenia şi în vestul Moesiei inferioare, cca 60–35 a.Chr. aproape exclusiv în bazinul intracarpatic al Mureşului şi în Crişana, cca 35–10 a.Chr. în nord-vestul Daciei, regiunea Mureşului şi vestul Munteniei, cca 10 a.Chr.–15 p.Chr. în Transilvania.

[88] Horatius, *Carm*. II, 20, 18; III, 8, 18; *Res Gestae Divi Augusti* 30, 2; Suetonius, *Aug*. LXIII, 4. În parte acesta este socotit get (Suetoniu), în parte roman (Horaţiu, Augustus, Florus).

[89] Cf. Florus, II, 28,1. Petolescu (*op. cit*., p.17 urm.) desparte în mod corect pe Koson de Cotiso, pe care însă îl socoteşte, ca şi pe Dicomes, printre regii Daciei de la sud de Carpaţi. Monedele de tip Koson par să indice spre Transilvania (C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973, p. 353 urm.), dar nu este obligatoriu ca ele să aparţină aceleiaşi vremi ca şi Cotiso. Pur speculativ rămâne V. Lica, StCl 22, 1994, p. 57–67, care încearcă să plaseze moartea lui Deceneu abia la începutul sec. I p.Chr. şi astfel să identifice din nou pe Coryllus cu Scorilo.

[90] V. infra n. 93.

[91] Precum fac Gostar, Lica, *op. cit*., p. 56, incluzând şi numele de pe ştampila de olar a marelui vas de la Sarmizegethusa Regia.

Evident, vremea cuprinsă între mijlocul sec. II şi mijlocul sec. I a.Chr. a constituit o fază hotărâtoare a dezvoltării politice şi cultic-religioase, care a cunoscut momentul ei de vârf în vremea lui Burebista, odată cu efemera unire şi expansiune militară. Accentuarea şi difuzarea conceptului de „daci" poate fi legată, foarte probabil, de această expansiune până la graniţele stăpânirii romane, fără însă a putea preciza cauzele. Modelul regatului lui Burebista se orienta evident după monarhiile elenistice contemporane. În legătură cu regatul lui Mithridates VI Eupator al Pontului şi cu dominaţia sa pe litoralul vest-pontic până în vremea celui de-al III-lea război mithridatic se va fi familiarizat Burebista cu formele monarhiei elenistice. Oricum, curtea lui Burebista ne apare ca o supralicitare deja îndepărtată a modelului elenistic; o preluare adevărată, profundă a modelului nu a avut loc[92].

În schimb, unificarea şi structurarea regatului dacic, aşa cum ne apare el astăzi, reprezintă abia rezultatul acţiunii, mai precis al domniei lui Decebal ca rege al dacilor, domnie confirmată şi legitimată de Domitian prin pacea din 89 p.Chr. şi întărită printr-o considerabilă susţinere romană. În anii 89–97 p.Chr. această reglementare a funcţionat datorită comportamentului loial al lui Decebal, care, pe de altă parte, în aceste condiţii, după înlăturarea puterii lui Diurpaneus de către romani, a putut să-şi întărească consecvent autoritatea asupra întregii Dacii de dincolo de zona de securitate de la Dunăre. Conducătorul în lupta cu romanii în anii 85 şi 86 a fost Diurpaneus. În condiţiile ameninţării romane, Decebal a ajuns abia în 87 p.Chr. pe tronul regatului din sud-vestul Transilvaniei, unde Duras a renunţat în favoarea sa la titlul regal[93]. În anul 88 p.Chr. Decebal devenea conducătorul dacilor în

[92] Cf. Suceveanu, *loc. cit.* Aserţiunile despre regat la Gostar, Lica, *op. cit.*, p. 29 urm., sunt nefericite şi greşite; nesatisfăcător despre „stat", *ibidem*, p. 142 urm., 187 urm.: existenţa unui stat dacic este un fapt de necontestat, iar societatea sa avansată ar fi făcut posibilă o profundă romanizare şi ar fi asigurat astfel continuitatea. Este foarte îndoielnic că astfel de concluzii privind „stadiul statului dacic şi al societăţii sale" pot suplini absenţa izvoarelor privind istoria socială.

[93] Teza după care numele Decebal ar fi fost un apelativ, respectiv un supranume, recte numele de război al lui Diurpaneus şi că acesta ar fi fost din vremea lui Domitian singurul adversar al Romei (cf. N. Gostar, SCIVA 35, 1984, 1, p. 45–53; Gostar, Lica, *op. cit.*, p. 58 urm.; Lica, EphemNap 6, 1996, p. 113–133, în special n. 32) este total greşită; împotrivă v. Strobel, *op. cit.* (supra n. 83), p. 39 urm., 61 urm.; idem, Balkan-Archiv 12, 1987, p. 151 urm., în special p. 154 urm.; v. şi Petolescu, *op. cit.*, p. 14 urm. cu n. 28 şi 30, care discută amănunţit numele şi atestările lor, dar consideră din nou drept probabilă identificarea falsă a lui Duras cu Diurpaneus (Dorpaneus).

Greşit este de asemenea atunci când Petolescu (*loc. cit.*) foloseşte inscripţia ştampilată pe marele vas de lut de la Sarmizegethusa Regia (IDR III 3, 272; v. şi Strobel, *op. cit.*, p. 151 urm.) la reconstruirea listei dinaştilor daci; el o traduce acum prin „Decebalus pentru Scorilo" şi pune vasul în legătură cu cultul funerar pentru Scorilo, declarând, fără temei, pe Scorilo şi Duras-Diurpaneus drept fraţi, iar pe Decebal drept fiu al lui Scorilo şi nepot al celui din urmă. Împotrivă, v. D. Protase, Thraco-Dacica 7, 1986, p. 146–153; Strobel, *op. cit.*

lupta cu romanii, care, fără îndoială, îl îndepărtaseră pe Diurpaneus ca răspuns la înfrângerea lui Fuscus[94]. Decebal devenea rege al dacilor în sensul unei legitimări monarhice centrale prin pacea cu Domitian şi prin instalarea sa ca rege clientelar al Daciei confirmat de Roma[95].

Orice terminologie modernă trebuie să plece de la informaţiile istorice de bază aflate la dispoziţie şi trebuie să încerce să le valorifice într-un mod ingenios şi adecvat. De aceea cred că se impune să abandonăm construcţia total anistorică a conceptului generalizator de „geto-daci", care semnifică o identitate a celor două mărimi şi, prin aceasta, un pseudo-etnos, cu tot ceea ce acesta implică ca uniformitate, unitate etnică şi istorică ş.a.m.d.

Să-mi fie permis, în încheiere, a face o propunere pentru mai buna precizare a convenţiilor conceptuale. Cu ocazia studiului său privind descoperirile de la Oberaden, discutând materialul ce arăta legături nordice, dincolo de spaţiul traco-moesic, S. von Schnurbein a mers în direcţia corectă, atunci când vorbea de soldaţi „daco-traci"[96]. Conceptul de „geto-dacic" ar trebui limitat la contextul lingvistic, ca determinativ pentru o grupă nordică, evident în sine relativ unitară, de limbi, respectiv de dialecte, în cadrul limbii trace[97]; după părerea mea, el nu poate fi folosit în sens etnic sau într-un sens *de facto* etnic. Orizontul cultural a cărui dezvoltare poate fi observată începând cu sfârşitul sec. II a.Chr. ar trebui desemnat ca „dacic-getic" (în germană „dakisch-getisch", în franceză „dacique et gétique"); aceasta pentru a evita impresia falsă şi implicit conotaţia inevitabilă că ambele denumiri determinative etnic ar fi expresia uneia şi aceleiaşi mărimi etno-istorice, aşa cum o implică conceptul de „geto-dacic", care stabileşte în cele din urmă un pseudo-fapt. Începând din epoca lui Augustus, care a adus includerea ţinuturilor

Fără temei rămân şi încercările întreprinse de Iliescu (în *Studien zur Geschichte der römischen Spätantike. Festschrift J. Straub*, Atena, 1989, p. 106–121) şi de Lica (SCIVA 42, 1991, 3–4, p. 199–204) de a repara prin conjecturi textul evident mult vătămat din Aurelius Victor, *Caes.* 13, 3, aşa cum au rămas toate celelalte încercări de până acum. Aici trebuie avută în vedere pierderea unor pasaje mai mari în cel puţin două locuri. +Sardonios+ nu poate fi înlocuit prin (Diurpano); cf. şi Aur. Victor, *Caes.*, ed. P. Dufraigne, Paris, 1975, p. 18, 101 urm. Ipoteza lui Lica, după care formula presupusă *Decibalo rege [qui et] Diurpano* ar fi de interpretat în sensul unui nume regal dublu, al unui nume regal pentru pătura superioară a pileatilor şi al altuia pentru pătura inferioară a comatilor – fapt înţeles greşit de Aurelius Victor ca dualitate teritorială, trebuie respinsă cu hotărâre.

[94] Cf. Strobel, *Die Donaukriege Domitians*, p. 53 urm.

[95] *Ibidem*, p. 83 urm. Lica (EphemNap 6, 1996, p. 113–133; anterior, acelaşi, *Relaţiile politice şi juridice ale Romei cu geto-dacii până în anul 106 p.Chr*, Bucureşti, 1992) se ocupă amănunţit cu relaţiile juridice dintre Roma şi daci în anii 70–96 p.Chr., pacea din 89 deţinând o pondere centrală. Elementul *„rex Dacis datus"* iese însă, pe nedrept, prea puţin în evidenţă.

[96] S. von Schnurbein, Germania 64, 1986, p. 409–431.

[97] Despre geto-daci ca mărime etno-lingvistică cf. Gostar, Lica, *op. cit.*, p. 18.

sud-dunărene în Imperiul roman şi a însemnat sfârşitul aşezărilor băştinaşe din sudul şi sud-estul Câmpiei Munteniei prin crearea unei zone romane de siguranţă[98], ar exista bune motive pentru a desemna respectivul orizont cultural cu termenul de „dacic”, întrucât acesta corespunde conceptului contemporan, dominant politic, al romanilor despre „daci”. În plus, încă de la mijlocul sec. I p.Chr., este sesizabilă prezenţa sarmaţilor până în Muntenia, în special în zonele golite de populaţie[99]. Pentru spaţiul carpatic ar trebui folosit doar conceptul de „dacic”, deoarece o utilizare aici a numelui geţilor nu este în nici un fel justificată, nici măcar în cadrul unei formule mixte. Pentru vremea de dinaintea perioadei, evident formativ hotărâtoare, de la sfârşitul sec. II–prima jumătate a sec. I a.Chr., ar trebui să se vorbească de orizonturi culturale nord-trace, respectiv celto-trace pe teritoriul Daciei de mai târziu şi nu de „protodaci” sau despre alţii asemenea. Nimic nu ar fi mai greşit decât a ne închipui pe „daci” drept o mărime etnică, respectiv etnic-culturală, constantă şi stabilă. Şi aici trebuie să avem în vedere o succesiune de procese etnogenetice în cursul secolelor IV/III–I a.Chr. Cu aceasta atingem totodată şi un alt cerc de probleme, anume definiţia Daciei ca mărime istorico-geografică. Ca unitate geografică în sensul propriu, pentru antichitate Dacia este de identificat cu Transilvania de astăzi, inclusiv zonele din faţa Carpaţilor de vest şi sud-vest, până la Tisa. Pe lângă aceasta, singura folosire precisă a noţiunii priveşte regiunile provinciale romane; de asemenea, Dacia poate fi folosită pentru a desemna regatul lui Decebal după anul 89 p.Chr. Dimpotrivă, o extindere a numelui geografic pentru zonele periferice ale orizontului cultural dacic, respectiv pentru ţinuturile „dacilor liberi” din afara graniţelor provinciale, de exemplu, din Moldova şi din spaţiul nord-carpatic, este nejustificată. În sfârşit, trebuie încă o dată subliniat faptul că geţii şi dacii erau împărţiţi într-un număr de triburi independente, reunite începând din sec. I a.Chr., sub variate configuraţii, în cadrul unor unităţi politice mai mari. Este de la sine înţeles că aici nu putem căuta o „naţiune” sau o „conştiinţă naţională”. De asemenea, noi nu avem voie să judecăm şi nici să ne lăsăm conduşi în reconstituirea noastră istorică după criteriile de valoare ale secolului al XIX-lea şi al XX-lea.

NOTA REDACŢIEI

Interesul stârnit de comunicarea prezentată de prof. Karl Strobel la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, la data de 16 septembrie 1997, ne-a determinat să-i solicităm autorului un text complet, cu întregul aparat critic, pentru publicare în paginile revistei SCIVA. Manuscrisul primit diferă

[98] Cf. Babeş, *op. cit.* (supra n. 6), p. 53; Strobel, *op. cit.*, p. 12 urm., 35 urm., 55 urm.
[99] Cf. R. Harhoiu, SCIVA 44, 1993, 1, p. 41–51.

în unele privințe de textul comunicării. La tematica tratată atunci, autorul a adăugat unele considerații privind etnogeneza românească. Prima parte se publică în acest număr, urmând ca în numărul viitor să fie publicate trei studii de caz: 1. *Cetatea dacică de la Piatra Roşie;* 2. *Săpăturile de la Căpâlna;* 3. *Unele observații privind cucerirea Daciei reflectată în lucrări româneşti mai noi.* Sarcina dificilă a traducerii întregului text a fost asumată benevol de Mircea Babeş. Lucrarea readuce în atenție, de o manieră accentuat critică, o seamă de probleme fundamentale ale istoriei şi culturii geților şi dacilor. Dezacordul autorului cu multe dintre tezele sau ipotezele istoriografiei româneşti şi opiniile sale tranşant exprimate vor provoca, fără îndoială, discuții vii, contradictorii dar sigur profitabile pentru mersul înainte al cercetărilor noastre. Colegiul de redacție invită pe specialişti, în egală măsură pe istorici şi pe arheologi, să-şi exprime punctele de vedere în cadrul unei dezbateri libere, găzduite în paginile revistei SCIVA.

DIE DAKER.
ZUR KOMPLEXITÄT ETHNISCHER, POLITISCHER UND KULTURELLER GRÖßEN DER GESCHICHTE DES UNTEREN DONAURAUMES

(I)

ZUSAMMANFASSUNG

„First of all, the Geto-Dacian ethnic Basis of the Romanians makes them one of the oldest inhabitants of Southeast-Europe... The territory of present-day Romania has a long history. The ancestors of the Romanians of today, the Getae and Dacians, commonly referred to as the Geto-Dacians, inhabited this territory long before the time of the Greek historian Herodotus" (*A History of Romania*[2], hrsg. v. K. A. Treptow, Iaşi 1996). In diesem Bild, das auf den ideologischen Dogmen von Autochthonie und autochthoner Kontinuität aufbaut, sind die Rumänen das Ergebnis eines Prozesses der Romanisierung, die sich auf einer einheitlichen ethnischen Basis der Geto-Daker vollzogen habe. Auch in der Phase der Ausbreitung der Slaven sei eine einheimische, latinisierte und lateinisch christianisierte Bevölkerung von einheitlicher materieller wie geistiger Kultur in den ehemals römischen Gebieten nördlich der Donau geblieben. Daß damit gerade die Existenz der frühen rumänischen Kerngebiete in der Walachei und in der Moldau oder die Orthodoxie nicht erklärt werden kann, sind nur einige der Fragen an ein solches Geschichtsbild.

Die von uns verwendete, ethnisch benennende Begrifflichkeit ist gerade in ihren anscheinend selbstverständlichen Termini stets mit axiomatischen

Vorgaben und impliziten Modellbildungen verbunden. Jede moderne Terminologie, auch solche allgemein verbreiteter Konventionen, muß kritisch untersucht werden; sie muß mit den erfaßbaren historischen Grundinformationen im Einklang stehen und sie in sinnvoller und zutreffender Weise umsetzen. Begriffe sind Denkvorgaben, Ordnungsschemata und kategoriale Modelle, die unsere Vorstellungen vorprägen und weitreichende Konnotationen beinhalten. Dabei scheint gerade die ethnisch respektive ethnisch-historisch benennende Begriffsbildung von besonderer Selbstverständlichkeit zu sein und eine hohe Suggestivkraft zu entfalten. Wir betreten hier zugleich, wie die an den Anfang gestellten Zitate deutlich machen, den Bereich der ideologischen Verflechtung von wissenschaftlicher Begrifflichkeit mit nationalistischen Denkschemata, tabuisierter Nationalgeschichte und völkischem Nationalismus. Die rumänische Historiographie hat in ihrem Geschichtsbild eine aufallend große Zahl von Mythen, Klischees und Pseudofakten kultiviert und tabuisiert, wie sie besonders im Umkreis des nationalen Mystizismus des „Semănătorismus" entfaltet wurden. Die nationalkommunistische Propaganda hatte den Begriff Geto-Daker zum Inbegriff des stereotypen Dogmas eines über zweitausendjährigen Bestehens des rumänischen Volkes in Einheit und Reinheit werden lassen.

Wir haben die folgenden Bedeutungsebenen der historisch-ethnischen Begrifflichkeit bzw. der ethnisch benennenden Zuordnung zu unterscheiden: Zum ersten die überlieferte Benennung und Zuordnung, die jedoch in zwei grundsätzliche Kategorien zu trennen sind, einmal in die ethnische oder gruppenspezifische Selbstbenennung bzw. Selbstzuordnung, zum anderen in die Fremdbenennung bzw.-zuordnung, die verallgemeinern, stereotype Denomination beliebig übertragen, tatsächliche Sachverhalte verzerren oder Sozionymika zur allgemeinen, ethnisch verstandenen Benennung wandeln kann. Zum zweiten die benennende Begriffsbildung auf der Basis der Sprache als Zuordnungsgröße, die ihrerseits ihre Benennung nach ethnischen Denominationen erhält. Zum Dritten die von Sprache und benannter Ethnizität grundsätzlich zu trennende Aussageebene der materiellen Hinterlassenschaft, die nur dann mit einer ethnischen Begrifflichkeit verbunden werden darf, wenn sich dafür in den anderen Ebenen hinreichende und eindeutige sowie sicher zu verortende Bezugsmöglichkeiten ergeben. Es kann nie von einer Deckungsgleichheit der drei Ebenen von Ethnizität in Selbst- und Fremdbezeichnung, von Sprachlichkeit und materieller Kultur ausgegangen werden. Eine ethnische Gleichsetzung von Kulturgruppen muß stets hypothetisch bleiben, zumal wir überall mit polyethnischen Formationsbildungen und komplexen ethnogenetischen Prozessen rechnen müssen. Die Existenz eines antiken Begriffes rechtfertigt noch nicht seine

Anwendbarkeit in der modernen Begriffsbildung; dorthin übernommen, werden auch sie zum modernen Konstrukt. Materielles, nicht schriftliches Kulturgut sagt aus sich heraus nichts über Ethnizität oder Sprachlichkeit aus. Ein gemeinsamer Kulturhorizont einschließlich seiner Symbolsprachen kann unterschiedliche Ethnien und Sprachgruppen vereinigen oder teilen.

Ethnogenesen sind stets komplexe Prozesse; sie sind primär mentale Vorgänge der Selbstidentifikation, der Selbst- und Fremdzuordnung. Die Ethnosbildung geht gewöhnlich nicht von einem gemeinsamen Kulturbesitz aus, sondern von sozialen und historischen Schicksalen und den daraus erwachsenden Traditionen. Ethnos, Ethnie und Kultur sind drei zu unterscheidende Ebenen. Ethnos ist die intentionale Abbildung einer Einheit, Ethnie hingegen die Subsummierung der funktionalen Aspekte einer solchen intentional durch Tradition konstituierten Einheit. Ethnische Einheiten grenzen sich nicht notwendig durch äußere Kriterien wie Sachkultur oder Sprache ab, sondern durch intentionale Kriterien, einmal durch kollektive Identität, d.h. ein Eigenbewußtsein, für das die Zuordnung zu einer gemeinsamen Tradition und zwar einer gemeinsamen Abstammungstradition oder -ideologie konstitutiv ist, zum zweiten durch interethnische Abgrenzung. Die ethnische Einheit ist ein sozialer Raum, der durch ein Gruppenbewußtsein abgegrenzt wird und seine definierende Denomination erhält. Ethnizität bezeichnet die für individuelles und kollektives Handeln bedeutsame Tatsache, daß eine relativ große Gruppe durch den Glauben an eine gemeinsame Herkunft, durch Gemeinsamkeiten von Kultur, Geschichte und aktueller Erfahrung in einem spezifisches Identitäts- und Solidarbewußtsein verbunden ist. Zu trennen sind hiervon die Sozionymika der Eigen- und Fremdbenennung von sozialen Gruppen, also die intentionale Abbildung von sozialen Strukturen (Gruppen) innerhalb eines Ethnos oder aber in einer ethnosübergreifenden Konstituierung. Sprache ist dagegen nicht von sich aus stammesbildend. Ethnien können sich über Sprachgrenzen hinweg oder in der Abgrenzung von gleichsprachigen Gruppen ausbilden.

Es ist mit Nachdruck zu betonen, daß die zur nicht mehr reflektierten Konvention erstarrten Begriffe „Geto-Daker" oder „dako-getisch" moderne Neuschöpfungen sind, die in der antiken Überlieferung keine Basis finden. Deren Verwendung der beiden Volksnamen Geten und Daker, die ja nur eine Aussage über die Fremdbenennung durch Griechen und Römer erlaubt, belegt in keiner Weise, daß Geten und Daker eine relativ einheitliche Volksgemeinschaft gebildet hätten. Es ist zudem zu betonen, daß die Bevölkerungsgruppen, die in der antiken Überlieferung unter den Namen Geten bzw. Daker zusammengefaßt werden, stets in zahlreiche einzelne Stämme oder besser Völkerschaften zerfallen sind. Die ethnische Identität war auch hier selbstverständlich der jeweils eigene ethnische Verband. Bei dem Begriff Geto-Daker handelt es sich um ein

modernes Konstrukt, das eine historische wie ethnische Einheit suggeriert, ja zum pseudohistorischen Faktum macht, das ohne weiteres auf jede Interpretation eines materiellen Befundes übertragbar scheint.

Für die griechische Welt war der Getenbegriff ein fester und vertrauter Begriff, mit dem sie die Stammesverbände beiderseits der unteren Donau und im Hinterland der griechischen Pflanzstädte bezeichneten und gegenüber der „skythischen" Zone abgrenzten. Ihre Zugehörigkeit im ethnisch-sprachlichen Sinne zur Völkergruppe der Thraker stand für die Zeitgenossen fest. Der Getenbegriff blieb in griechischen wie antiken Sprachgebrauch eine bleibende feste Größe für die Völker zwischen Haemus und den Gebieten „Skythiens". Der Dakername ist dagegen erst spät um die Mitte des 1. Jh. v. Chr. gesichert, und zwar ebenfalls als verallgemeinernd gebrauchte ethnische Denomination. Vermeintlich ältere Belege sind kaum als zeitgenössische Zeugnisse zu werten. In der 2. Hälfte des 1. Jh. v. Chr. erscheinen die Daker in der lateinischen Überlieferung als einer der wesentlichen Gegner Roms, in deren offizieller Benennung aber erst nach dem Erreichen der unteren Donaulinie in frühaugusteischer Zeit. Strabon bezeugt zwar die gemeinsame Sprachlichkeit von Geten und Dakern, was natürlich dialektale Unterschiede in keiner Weise ausschließt, trennt aber Geten und Daker klar als unterschiedliche historische Größen, für die er eine geographische Einteilung bietet. Für die Zeitgenossen sind die Daker eindeutig mit dem Gebirgsgürtel der Karpaten und dem innerkarpatischen Gebiet verbunden. Die Daker sind eine in der Antike erst spät erscheinende oder zumindest als solche nachweisbare ethnische Denomination. Die Bedeutung des Namens ist nicht geklärt, so daß wir keine Aussaage machen können, ob es sich um eine übergreifende, identitätstragende Selbstbezeichnung oder um eine Fremdbenennung handelt, deren Ursprung anfangs räumlich begrenzt gewesen oder die sich aus einem Sozionymikon zu einem überlagernden Ethnikon entwickelt haben kann. Auch die Ableitung von einem geographischen Begriff ist denkbar. Es zeigt sich jedoch, daß der Dakername primär mit den Gebieten innerhalb des Karpatenbogens verbunden war, die eine spürbare Latènisierung durch die Ausbreitung keltischer Gruppen erfahren hatten. Deren Bedeutung für die Ausbildung der sogenannten klassischen dakischen Kultur ist sehr hoch anzusetzen. Die bemerkenswerte demographische und wirtschaftlich-kulturelle Entwicklung seit der Wende 2./1. Jh. v. Chr., hat eine entscheidende Veränderung des Niveaus im innerkarpatischen Raum hervorgebracht, nicht jedoch in den getischen Gebieten der Dobrudscha und an der unteren Donau, deren Entwicklung schon lange eine überlegene Höhe erreicht hatte.

Selbst die Frage, ob wir in der Zeit des Burebista eine Verlagerung des Schwerpunktes innerhalb des nur kurzzeitig herrschaftlich geeinten Komplexes von getischen und dakischen Völkerschaften insbesondere nach

Südwestsiebenbürgen feststellen können, muß abschlägig beantwortet werden. Die traditionelle Ansicht, daß es sich bei den Anlagen in Südwestsiebenbürgen um ein in sich geschlossenes System gehandelt habe, das auf einen zentralisierten Staat zurückzuführen und in die Zeit des Burebista zu datieren sei, entbehrt jeder Grundlage. Die Entwicklung des religiös-politischen Zentrums um Sarmizegethusa ist erst mit einem der Teilreiche nach dem Tode des Burebista zu verbinden und zugleich wohl das Ergebnis des militärischen Drucks, den die direkte römische Präsenz an der Donau und die augusteischen Feldzüge ausübten. Das Hervortreten des innerkarpatischen Raumes gegenüber den älteren getischen Schwerpunktsgebieten um die untere Donau bis zu den Südkarpaten war offenbar die Folge des keineswegs friedlichen Zerfallens des kurzlebigen Burebistareiches und der römischen Interventionen seit 29 v. Chr. Dagegen war die Vereinheitlichung und Ausgestaltung eines dakischen Reiches erst das Ergebnis des Wirkens des Decebalus, genauer des Friedens von 89 n. Chr., der ihn als König der Daker legitimierte und ihm erhebliche römische Unterstützung zufließen ließ. Der Führer im Kampf gegen die Römer 85–86 war Diurpaneus gewesen; erst 87 ist Decebalus auf den Thron des Teilreiches in Südwestsiebenbürgen gelangt. König der Daker im Sinne zentraler monarchischer Legitimation war Decebalus erst durch den Friedensschluß mit Domitian, durch seine Bestätigung als von Rom eingesetzter König über Dakien. Erst damit war wieder ein dakisches Reich entstanden. Dakien als geographische Einheit ist für die Antike mit Siebenbürgen einschließlich seines Vorlandes im Westen und Nordwesten bis zur Theiß zu umschreiben. Die daneben einzig präzise Verwendung ist diejenige im Sinne der römischen Provinzgebiete.

Der Begriff Geto-dakisch sollte allein auf den sprachwissenschaftlichen Kontext als die Bezeichnung einer nördlichen Sprach- bzw. Dialektgruppe des Thrakischen beschränkt werden. Er darf weder explizit noch implizit im ethnisch benennenden Sinne verwendet werden. Die beiden Namen Geten und Daker sind eben nicht parallel verwendete Denominationen für eine gleiche ethnische bzw. historische Größe. Seit der Zeit des Augustus, welche die Eingliederung der getischen Gebiete südlich der Donau in den römischen Machtbereich brachte und der bisher so bedeutenden Zone nördlich der Donau ein Ende bereitete, kann man für den Kulturhorizont der Zeit zu dem Terminus „dakisch" übergehen, zumal er nun dem politisch vorrangigen Dakerbegriff der Römer entspricht. Für den Karpatenraum sollte man seit dem 1. Jh. v. Chr. allein den Begriff „dakisch" verwenden und für die formative Phase gegebenenfalls von nordthrakischen oder keltisch-nordthrakischen Kulturhorizonten auf dem Boden des späteren Dakien sprechen. Nichts wäre verfehlter, als sich „die Daker" als eine konstante historische oder ethnisch-kulturelle Größe zu denken. Auch hier ist mit einer Abfolge unterschiedlicher

ethnogenetischer Prozesse zu rechnen. Eine 'Nation' oder ein 'nationales Bewußtsein' dürfen wir selbstverständlich nicht suchen. Die Dogmatik von „Ursprung und Heimat der Rumänen" läßt die Sprache unter dem Axiom, authochton zu sein, zum entscheidenden Bestandteil eines übersteigerten, nationalistischen Kontinuitätsbildes werden. Eine wirklich unvoreingenommene Auseinandersetzung mit den überzeugenden Gegenpositionen zu dem Postulat der primären Bedeutung einer norddanubischen Latinität unterbleibt. Weder sind die deutlichen Brüche im 5.–6. und 7. Jh. n. Chr. noch die gründliche Slavisierung zu leugnen. Romanisiertes Fundgut allein beweist zudem noch keine sprachliche Romanisierung.

INTENSIVE SURVEY IN THE VICINITY OF LATE ROMAN ULMETUM*

by STEVEN A. KREBS (Bloomington)

Discussing the epigraphic monuments found during his excavations (1911–1914) in **Ulmetum (Pantelimonul de Sus)** which attest a *uicus Vlmetum* and suggest the existence of some *uillae,* **Vasile Pârvan** argued that, despite the lack of evidence for ceramics and other archaeological finds, an **Early Roman settlement** still existed there until **Late Roman citadel** was built. However, an intensive survey demonstrated that the *uicus* could be identified rather with the **civil settlement** located 3 km to the east, in the vicinity of the so called *Castra Aestiua* (a **camp** intended to be permanently occupied and not only seasonally, as Pârvan concluded). This camp was established sometime between **Flavius Sabinus'** activities as a governor of **Moesia** and Trajan's Dacian wars. A **boundary stone** found there could suggest an Early Roman *centuriatio* dated to the same time. A second candidate for the *uicus Vlmetum* is the **Roman site** at **Râmnicul de Jos**. An **altar** originated from there (CIL III, 14 442) had been dedicated by Roman citizens and veterans from *[ui]co V[---],* which could be read as *[ui]co V[lmeto].*

The Late Roman citadel of Ulmetum, situated on the eastern edge of Pantelimonul de Sus (jud. Constanța), is the single most important rural settlement site in Dobrogea. During excavations of the site in 1911-1914 Vasile Pârvan recovered numerous inscriptional monuments, most of which had been incorporated into the walls, towers, and gates of the Late Roman citadel. These monuments provided the bulk of the evidence for the Early Roman settlement called *uicus Vlmetum* and for the villas that hypothetically surrounded it. Pârvan's discussions of these epigraphic monuments and others found elsewhere in central Dobrogea laid the foundation for all subsequent treatments of Early Roman rural settlement in the Romanian part of the province of Moesia Inferior.

* I wish to thank IREX (International Research and Exchange) and the Romanian Academy in Bucharest who provided joint funding for the year-long project through affiliation with the "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology. I wish to thank the director of the Institute, Petre Alexandrescu, who extended the initial invitation to do research in Dobrogea, for his staunch support during all phases of my project. Special thanks are owed also to Alexandru Avram, Costel Chiriac, and Constantin Chera, to the entire staff at the Museum of History and Archaeology in Constanța, especially its present and former directors Adrian Rădulescu and Mihai Irimia, and finally to the entire community of Pantelimonul de Sus for their assistance and support. And finally, I thank my wife Mirela for her patience during the fieldwork.

However, two facts stand out. First, Pârvan's excavations inside the citadel did not reveal Early Roman levels of occupation. Second, remains of villas have not yet been found[1]. In May and June of 1993 the author of this report conducted an intensive survey in the environs of Ulmetum to search for additional evidence of the Early Roman *uicus* settlement and for traces of the Early Roman villas that supposedly surrounded it. The survey was the last phase of a year-long diachronic study of ancient rural settlement in Dobrogea. The results of the survey discussed in this report lead the author to question long-held opinions concerning the citadel site near Pantelimonul de Sus and the *Castra Aestiua* site located 3 km to the east.

The Environs of Ulmetum

The citadel of Ulmetum lies outside the eastern edge of Pantelimonul de Sus, a small farming village and communal center in the very heart of the Casimcea plateau and of Dobrogea itself (fig. 1). Ulmetum and the modern village are situated on a broad terrace that is bordered by the Pantelimonul (or Ceatalorman) stream along its south slope and by the Valea Mare stream to the north. The terrace, composed of loess resting on green schist, is elevated about 20 m above the brooks, which are fed by springs emerging from the base of the deep loess strata. The brooks merge about one kilometer northeast of the citadel. The combined stream follows a meandering course between the steep slopes of regosols and lithosols that border the alluvial plain of the Pantelimonul valley until it flows into the Casimcea river three kilometers farther east[2].

From the terrace (120 masl) on which Ulmetum is situated the land rises rather rapidly to a crest of hills, topped by tumuli, which reach heights between 170 and 220 masl along a southern, western, and northern arc. The hills to the northeast reach a maximum elevation of 125 masl. The hills are composed of moderately carbonatic chernozems over deep strata of loess on a bed of green schist; on the chernozems the farmers of Pantelimonul de Sus grow a variety of crops, especially cereals. Only the regosols and lithosols of the Pantelimonul valley's slopes and its alluvial plain are uncultivated, having been left in grass to serve as pasture. The area is almost totally devoid of trees; there are a couple of trees to the north of the village near the head of the Valea Mare. Otherwise the chernozem topsoil is all that remains of a silvosteppe landscape[3], which is attested in the old Turkish name for the valley, Ceatalorman.

[1] Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I–III e.n.*, Bucureşti, 1977, p. 103.

[2] *Harta solurilor Republicii Populare Române. Scara 1:200 000. Constanţa*, Bucureşti, 1965, is the source for all references to soils.

[3] N. Florea, I. Munteanu, C. Rapaport, C. Chiţu and M. Opriş, *Geografia solurilor României*, Bucureşti, 1968, p. 457, state that carbonatic chernozems come about through the regression of levigated chernozems and of chestnut soils of xerophilous forests. V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum II. 1.*

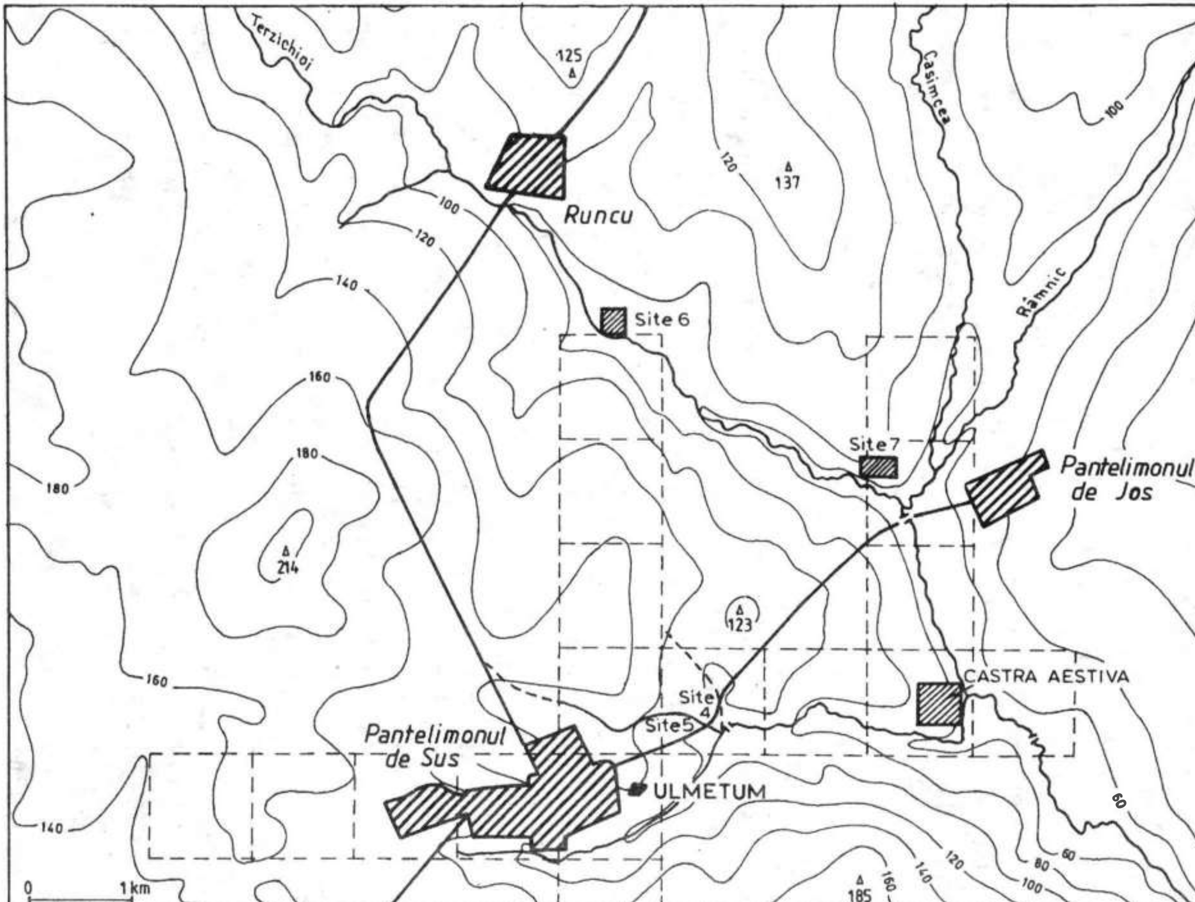

Fig. 1. Environs of Ulmetum with transects and sites.

The Late Roman citadel of Ulmetum is situated in a protected position surrounded by hills at the end of a narrow valley near permanent water sources. Located near the bottom of the water catchment area, the citadel is nearly invisible from the surrounding hill tops. The citadel rests on a terrace that slopes abruptly to the brook (c. 100 masl) and faces the most likely avenue of approach, up the Pantelimonul valley which opens up into the Casimcea valley three kilometers to the east. The Casimcea valley was in antiquity most probably the principal route of penetration into the central plateau region. From the Casimcea valley itself, the citadel cannot be seen. Given the fact that the citadel is hidden from all avenues of approach, it is clear that the builders of the citadel had selected a position particularly suited for defense.

Review of Past Research

Pârvan's excavations revealed a citadel whose perimeter measures 588.94 m along its exterior face and 531.53 m along the interior, enclosing an area of c. 2.17 ha[4]. Projecting from the citadel are ten rectangular towers and three circular corner towers. The two main gates are located in the northwest and southwest walls of the citadel, opening toward the level ground on which the modern village of Pantelimonul de Sus is situated.

Twenty-one epigraphic monuments, which Pârvan found still incorporated into the fabric of the citadel (fig. 2), provided the information for dating phases of the citadel's construction. These monuments range in date from A.D. 163 to 324 or from the second century A.D. to the fourth[5]. Another ten inscriptions were recovered from excavated contexts and eight more were found on the surface. The fact that the large majority of the inscriptions date to the Early Roman epoch, combined with the structural layout of the citadel[6], indicated to Pârvan a link between the construction of the citadel and Constantine the Great's efforts to refortify the frontier[7]. Further proof for an early citadel came from Procopius who states that

Descoperirile campaniei a doua şi a treia de săpături din anii 1912 şi 1913, ARMSI 36, 1913, p. 280 and p. 293 (= *Ulmetum* II.1), mentions finding in the excavations two beams of oak. Oak is characteristic of silvosteppe environments.

[4] I arrived at these measurements by totalling the measures of all the segments that Pârvan noted on his site plan.

[5] The number and the dates of the monuments were derived from Pârvan's reports as well as ISM V, p. 78–116, nos. 57–91, and Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976, p. 213–230, nos. 206–219.

[6] V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, ARMSI 34, 1912, p. 515 (= *Ulmetum* I).

[7] Pârvan, *Ulmetum* I, p. 594–595.

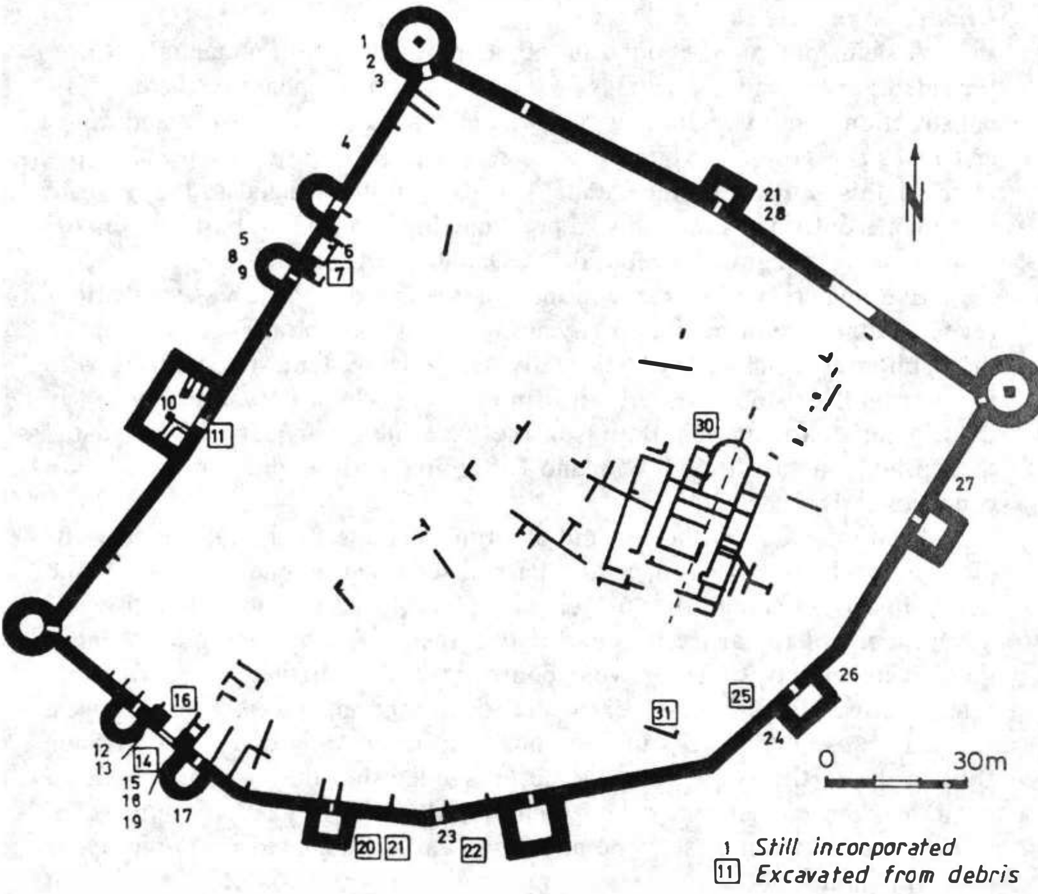

Fig. 2. Ulmetum. Map of the citadel indicating find spots of the inscriptions.1 Ulm. I, no. 6 (3 cent. A.D.); 2 Ulm. I, no. 5 (3 cent. A.D.); 3 Ulm. II.2, no. 3 (late 2 cent. A.D.); 4 Ulm. I, no. 7 (2–3 cent. A.D.); 5 Ulm. II.2, no. 6 (2 cent. A.D.); 6 ISM V, no. 77 (2 cent. A.D.); 7 Ulm. II.2, no. 10 (6 cent. A.D.); 8 Ulm. II.2, no. 7 (2 cent. A.D.); 9 Ulm. II.2, no. 8 (A.D. 172); 10 Ulm. II.2, no. 13 (A.D. 241–244); 11 Ulm. II.2, no. 14 (3 cent. A.D.); 12 Ulm. I, no.11 (3 cent. A.D.); 13 Ulm. I, no. 12 (3 cent. A.D.); 14 Ulm. I, no. 13 (2 cent. A.D.); 15 Ulm. II.2, no.15 (A.D. 178); 16 Ulm. I, no. 14 (2 cent. A.D.); 17 Ulm. I, no. 15 (2 cent. A.D.); 18 Ulm. II.2, no. 16 (A.D. 163); 19 Ulm. III, no. 11 (2 cent. A.D.); 20 Ulm. II.2, no. 18 (2–3 cent. A.D.); 21 Ulm. II.2, no. 19 (2 cent. A.D.); 22 Ulm. II.2, no. 20 (3 cent. A.D.); 23 Ulm. II.2, no. 22 (A.D. 191); 24 Ulm. III, no. 12 (A.D. 198–209); 25 Ulm. I.2, no. 23 (6 cent. A.D.); 26 Ulm. II.2, no. 25 (A.D. 324); 27 Ulm. II.2, no. 27 (3 cent. A.D.); 28 Ulm. I, no. 3 (5 cent. A.D.); 29 Ulm. I, no. 2 (2 cent. A.D.); 30 Ulm. II.2, no. 29 (2 cent. A.D.); 31 Ulm. III, no. 10 (2 cent. A.D.); □ excavated from debris.

Justinian built a new citadel upon the ruins of a deserted stronghold called *Ulmitôn*[8].

A sandstone plaque found in the debris of the south rectangular tower provided Pârvan with a *terminus post quem* for a final phase of the citadel's construction. On this plaque, which was inscribed with a *chi-rho* and *alpha* and *omega*, a group of young lancers recorded in Latin that they had constructed this portion of the citadel[9]. The inscription, dated to the reign of Justinian, confirmed Procopius' report that Justinian had rebuilt the citadel as part of his program to rebuild the Danube fortifications.

Everywhere within the confines of the citadel Pârvan's excavations revealed evidence of habitation, even in the towers. The most significant of the habitations, socially and politically, was a large domestic structure with an apse built of stone bonded with fine mortar, which Pârvan excavated in the citadel's east quarter. Based on the excavated materials, Pârvan dated the apsed structure to the Romano-Byzantine period, the fourth to sixth centuries A.D.[10].

Running over and beside and abutting this apsed structure were walls of stone packed with earth, which Pârvan regarded as quasi-barbarian and late[11]. Because Pârvan gives us neither a plan of these stone-and-earth walls nor a record of the artifacts found within them, it is not possible to determine whether any of them were contemporary with the apsed structure. Similar structures were also excavated inside the northwest and southwest gates. Because these walls lacked consistent orientation and many of them abutted the fortification wall, Pârvan concluded that they were constructed later than the citadel and called them "barbarian"[12]. The large number of hearths found within these stone-and-earth walls, associated with other types of occupational debris, especially millstones (*râşniţe*), is clear proof that these structures were habitations.

Stone-and-earth walls, such as Pârvan describes, were characteristic not just of "barbarian" periods of habitation but of the Early and Late Roman periods as well. At Histria such walls in the Sacred Area continued in use along the same lines from the earliest period of Roman occupation to the latest. At Ulmetum the bulk of the artifacts, which Pârvan reports finding within these walls, date to the Late Roman period. The earliest

[8] Procop., *Aed*., 4, 7, 17–18.

[9] Pârvan, *Cetatea Ulmetum II.2. Descoperirile campaniei a doua şi a treia de săpături din anii 1912 şi 1913,* ARMSI 36, 1913, no. 23 (=*Ulmetum* II.2); see also Popescu, *op. cit.* (supra n. 5) p. 224–225, no. 211.

[10] Pârvan *Cetatea Ulmetum, III. Descoperirile ultimei campanii de săpături din vara anului 1914,* ARMSI 37, 1915, p. 268 (= *Ulmetum* III).

[11] Pârvan, *Ulmetum* III, p. 267–268.

[12] Pârvan, *Ulmetum,* II.1, p. 283–290, 293, and 298.

datable artifact recovered from these humble structures is a coin of Gordian found before the entrance of the south tower of the southwest gate[13]. The evidence seems to indicate that these structures were built and inhabited soon after the citadel's construction.

Pârvan's reporting does not allow us, however, to identify stratified phases of occupation within the Late Roman period. This Pârvan himself did not do. As proof of fourth century occupation he notes the existence of coins of Constantine the Great and Honorius and of Latin Christian inscriptions[14]. Evidence for fifth century occupation is similarly limited as Pârvan notes only coins of Iulius Nepos (474-480) and a Greek Christian inscription[15]. It is not possible to isolate stratigraphically these earlier phases of occupation from the last phase of Roman occupation.

But it is the Early Roman period which is the most problematic for the site of Ulmetum. Pârvan, during the course of his excavations and surface reconnaissance, does not appear to have recovered any occupational debris dating to the Early Roman period. Completely absent from his reports is any consideration of the ceramic vessels which an Early Roman population would typically have used for eating, drinking, cooking, and storage. Instead, the picture of Early Roman settlement at Pantelimonul de Sus is based entirely on the thirty-two epigraphic monuments dating to the second and third centuries A.D. found at the site. These monuments, although they provide a great deal of information, are our only source of information about the Early Roman settlement and its inhabitants.

One of the most important of these monuments, ISM V, 62, identifies a settlement called the *uicus Vlmetum* which was inhabited by Roman citizens and Bessi, originally a people from southern Thrace, who may have been forcibly settled here; together they established the settlement some time before the reign of Antoninus Pius[16]. The fact that the settlement had attained *uicus* status by a relatively early date led Pârvan to suggest that it must have been a settlement of considerable importance. Such importance, he postulated, had to be due to its proximity to a Roman camp established to oversee nearby native communities as well as a colony of transplanted Bessi.

The monuments indicate in an accumulative fashion that Roman citizens of the *uicus Vlmetum* attained important positions in the administration in the province of Moesia Inferior. Aelius L... attained the position of *buleuta* at Histria and Caius Iulius Quadratus became a *quinquennalis* at Capidava[17].

[13] Pârvan, *Ulmetum* II.1, p. 289.

[14] Pârvan, *Ulmetum* I, p. 593.

[15] *Ibidem* I, p. 594.

[16] See V. Pârvan, *Ulmetum* I, p. 585–586 and idem, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI 35, 1913, p. 2 (= *Descoperiri*).

[17] Pârvan, *Ulmetum* I, p. 530, no. 2, and *Ulmetum* III, p. 280, no. 12.

Particularly notable is the Valerii family at Ulmetum, to or by whom no less than six monuments are dedicated. Lucius Valerius Maxellius was one of the first magistrates of Ulmetum in c. A.D. 140, while a Valerius Victorinus was a *biarchos* in the army during the reign of Constantine[18]. A second Valerius Victorinus may have been an absentee landowner with an estate near Ulmetum[19].

Epigraphic monuments also provide the only information for dispersed rural settlement or *uillae* in the vicinity of Ulmetum. C. Iulius Quadratus is assumed to have owned a villa because of his position at Capidava and because his funerary monument portrays him as both a pastoralist and a farmer[20]. Aelius L... is accorded a villa solely on the basis of his position at Histria[21]. Valerius Victorinus is assumed to be an owner of a villa near Ulmetum because the dedicator Valerius Nilus was an *actor* or estate manager[22]. Another villa is asserted on the basis of a boundary stone which had once marked the property of T. Claudius Firminus.[23]

Pârvan's reconstruction of the settlement picture at Pantelimonul de Sus includes a native settlement inhabited by Getae and a military encampment and a rural *uicus* settlement inhabited by Romans citizens and transplanted Bessi, surrounded by dispersed farmsteads or *uillae* belonging to Ulmetum's elite. Pârvan suggests that these settlements must lie hidden under the modern village, even though by his own account the earliest coins to be found there date to the time of Constantine the Great[24]. The problem that persists is that none of these epigraphic monuments can yet be securely linked to occupational debris, such as building stones, bricks, roof tiles, and pottery sherds, which would signal areas inhabited in the Early Roman period. None of the monuments were found in the original contexts in which the dedicators erected them and all had been moved from the place of erection for reuse as building stones in the Late Roman fortifications. Even though many of these monuments were found *in situ* in the archaeological sense, we do not know where they came from or how far they were moved. Scholars have argued that a number of these epigraphic monuments had been moved a considerable distance from the places of erection. Emilia

[18] ISM V, 62; Pârvan, *Ulmetum* II.2, no. 25.

[19] Pârvan, *Ulmetum* I, p. 556, no. 12 = ISM V, 72, p. 97–98.

[20] Pârvan, *Ulmetum* I, p. 498 and 510, pl. 5/2 and 6/1 = CIL III, 12491 = ISM V, 77. See also Suceveanu, *op. cit.* (supra n. 1), p. 104.

[21] Suceveanu, *op. cit.*, p. 45 and V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 53 and 154, no. 5.

[22] Suceveanu, *op. cit.*, p. 67 and 103.

[23] ISM V, 59, and Emilia Doruțiu Boilă, SCIV 15, 1964, 1, p. 132, no. 5.

[24] Pârvan, *Ulmetum* I, p. 566.

Doruțiu-Boilă suggests that the funerary monument of Aelius L... came from a village in the Histrian territory[25], while G. Florescu has argued that C. Iulius Quadratus' monument originated from Capidava or from somewhere in its territory[26]. The moving of these monuments in antiquity, sometimes over a considerable distance, and in more recent times[27], leaves us with a quandary: did all, some, or even none of the epigraphic monuments found at Ulmetum originally come from the site at Pantelimonul de Sus?

Rationale for Survey and Methodology

The most basic question left unanswered in Pârvan's hypothetical reconstruction of settlement in the Pantelimonul valley is this: Where were the sites located? Nearly all of the inhabitants of this valley in the pre-, Early, and Late Roman periods would have left behind ceramic debris wherever they lived, since they used ceramic vessels in the everyday activities of preparing, consuming, and storing food and drink. Broken vessels would have been discarded in and around residences and settlements. Having little utility for subsequent generations, pottery sherds should have for the most part remained where they were discarded to the present day. Pottery sherds, to which Pârvan gave little consideration, are therefore to be expected at each of Pârvan's hypothesized sites. A search for surface scatters of ceramic remains would be expected to reveal locations of sites as well as their maximal extents and periods of occupation.

The author of this report chose to employ intensive systematic survey as the method of archaeological research for a number of reasons. First and foremost is the fact that it has proven to be the most efficacious means of locating all classes of sites, particularly the smaller and poorer ones which were dispersed around the nucleated centers of population; the hypothetical villas of Ulmetum may be included here. Because of reduced spacing between fieldworkers, which translates into more research time per unit of area, the probability that the smaller sites will be discovered is raised considerably[28]. The more intensive survey projects conducted in Greece have produced site densities ranging from 1.3 to 4.3 Classical to Late Roman sites per km^2 in contrast to the more extensive University of Minnesota Messenia Expedition, which yielded only 0.04 sites per km^2 [29]. Invariably,

[25] ISM V, 90 and p. 114–115.

[26] ISM V, 77, and p. 101–104.

[27] Pârvan, *Ulmetum* I, p. 498, reports that C. Iulius Quadratus' monument had been moved to Runcu by treasure hunters before it came to rest in the Constanța Museum.

[28] J. Cherry, in D. R. Keller and D. W. Rupp, eds., *Archaeological Survey in the Mediterranean Area*, Oxford, 1983, p. 375–416, has established that a positive correlation exists between survey intensity and site density.

[29] Susan E. Alcock, Journal of Roman Archaeology 2, 1989, p. 12.

smaller sites make up the majority of the new sites discovered by these surveys[30]. Wherever such surveys have been conducted in Italy, the results are similar[31]. Second, the results of these surveys have led to the most important new contributions to the subject of rural settlement in classical antiquity[32]. A third reason is that a single researcher working alone with a limited budget and limited time can collect archaeological data across a significant portion of a landscape, such as that surrounding ancient Ulmetum which had not yet been subjected to intensive systematic survey.

The survey area included primarily the water catchment basin of the Pantelimonul valley, approximately 24 km^2, in which Ulmetum is situated (fig. 1). This area would certainly have belonged to the citadel. With Ulmetum at the center, an axial sampling model was hypothetically laid out to include a representative sample of the surrounding landforms, at both higher and lower elevations. The model was comprised of four axial transects, five kilometers long by one wide, radiating north, south, east, and west of the citadel. The eastern axis was adjusted in order to include the *Castra Aestiua* site in the sample and to avoid the less promising south slope of the Pantelimonul valley to the east of the citadel (The south slope and the valley bottom were, however, rather thoroughly walked in an unsystematic fashion). Even though transects of this length extended beyond the limits of the catchment basin, five kilometers was chosen because it represents the maximal distance that village-based farmers will generally travel to dispersed agricultural plots[33].

In order to increase the probability of detecting smaller scatters of surface debris that might be representative of smaller farmsteads and villas, the agricultural fields and grasslands surrounding the citadel and the village were systematically traversed at intervals of 25 m[34]. It must be noted that all distances, both the intervals between passes and the lengths of the passes, were paced off rather than measured and so must be regarded as approximate. During each pass all artifacts were collected within arm's reach. In the agricultural fields straight passes were maintained by following the furrows and crop rows. This method proved to be easier and less time-consuming than trying to maintain straight passes, oriented to the major points of the compass, across the large fields. In the grasslands orange surveyor's flags

[30] Eadem, *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece,* New York, 1993, p. 53.

[31] G. Barker and J. Lloyd, eds., *Roman Landscapes. Archaeological Survey in the Mediterranean Region,* London, 1991.

[32] Alcock, *op. cit.*; T.W. Potter, *The Changing Landscape of South Etruria*, New York, 1979.

[33] G. Davis Stone, Current Anthropology 32, 1991, p. 343.

[34] The author chose to use 25-meter intervals in order to cover a larger area than would have been possible if he recommended 10-meter spacing. For this recommendation see S. Coccia and D. J. Mattingly, PBSR 60, 1992, p. 225.

were set to provide sightlines for each pass. At the end of each pass artifacts were counted and recorded and pottery sherds with diagnostic features were retained for dating and photographing. Each pass with its length and total number of artifacts collected were then noted on plans of the individual survey areas. With artifact densities noted for each pass, it was possible to isolate areas with higher artifact densities and to determine the extent of a surface scatter. An area with high artifact density could then be classified as a site. Areas surveyed and sites found were recorded onto 1:50,000-scale topographical maps.

Ulmetum

In the spring of 1993 only three of the monuments, which Pârvan mentions in his reports, still remained visible at the site. The Valerius Nilus monument still lies *in situ* in the west tower of the southwest gate (fig. 6/1)[35]. A second, that of Aelius L..., lies between the citadel embankment and the village (fig. 6/2)[36]. The third, an uninscribed funerary monument, lies upturned before the entrance to the south tower of the citadel's northwest gate (fig. 6/3)[37]. Except for a recent illicit digging, which revealed a large pithos just outside the apse of the large domestic structure in the citadel's east quarter, the citadel appears to be much as Pârvan left it.

Ceramics scattered over the ground surface within the citadel and down the slopes immediately below the fortification walls are certainly the result of Pârvan's excavations. Sherds collected from these areas date predominantly to the fourth through the sixth centuries A.D.[38]. A couple of these sherds may be dated to a broader period, i.e. from the third to the sixth centuries, and possibly even from the second to the sixth. There are many sherds that bear the striated ornamentation typical of the Late Roman period. Pârvan, we may note, recovered from the apsidal structure "diferite fragmente de vase cu ornamente striate de formă comună la Ulmetum"[39]. The collection, however, also includes ceramics dating to the Early Medieval period, which bear striated ornamentation. Such sherds may belong to the late phases of habitation represented by the late walls which were built over the apsidal structure[40].

[35] Pârvan, *Ulmetum* II.2, no. 125 and ISM V, 72.

[36] Pârvan, *op. cit.*, no. 13 and ISM V, 90.

[37] Pârvan, *op. cit.*, no. 9.

[38] I owe thanks to Alexandru Barnea for dating all the ceramics which I collected. For the dating of pre-Roman ceramics I thank Mircea Angelescu, Sebastian Morintz, and Corneliu Beldiman.

[39] Pârvan, *Ulmetum* III, p. 267.

[40] Supra n. 40. I. Miclea and R. Florescu, *Daco-romanii*, Bucureşti, 1980, p. 177, mention these 9-11th century ceramics as coming from pithouses of the autochthonous population.

Ceramics collected from the slope at the east end of the village, in the area between the kiln, excavated by A. Panaitescu[41], and the old fountain (c. 600 m southwest of the citadel), are datable to the same broad periods, the Late Roman and Early Medieval, as those recovered at the citadel. Among the debris in this area, where the villagers dump refuse, was found the only sculpted architectural fragment seen in over a month of survey (fig. 6/4). The fragment which bears a scroll is probably part of an entablature. In this area near the fountain Pârvan found a first century B.C. Greek *collegium* inscription[42]. The evidence affirms Pârvan's assertion that the citadel's extramural settlement extended a considerable distance to the southwest, at least along the edge of the terrace[43]. Repeated searches through the streets in this part of the village, however, failed to yield any ancient ceramics. Still, it must be noted that an older wall upon which a modern wall has been built runs beneath the southeasternmost intersection of the village.

Sites 4 and 5 (fig. 3)

Site 4 occupies the brow of the terrace which is bordered by the Valea Mare and the Valea lui Pană. Only the brow of the terrace between the line of electrical poles and the road to Pantelimonul de Jos was intensively surveyed. Because the high grass of the pastureland north of the electrical poles precluded effective survey, that part of the terrace was not systematically surveyed; it was nevertheless evident that the surface scatter continued across this area. The intensively surveyed part of Site 4 covers c. 1.5 ha.

Site 5 occupies the terrace to the south of Site 4. The site is bordered by the Valea Mare to the north and the road to Pantelimonul de Jos to the south. The area south of Site 5 and the road, occupied by barns and an abandoned tower facility, was not surveyed. Although the entire c. 20 ha area of the terrace was intensively surveyed, ceramic densities appear to indicate that Site 5 was limited to the eastern part of the terrace, an area of c. 8 ha[44].

[41] A. Panaitescu, Pontica 14, 1981, p. 303–308.

[42] Pârvan, *Ulmetum* II.2, no. 30.

[43] Idem, *Ulmetum* I, p. 500.

[44] I have arbitrarily chosen six ceramic artifacts per 100 m walked as a density sufficient to indicate the presence of a site. Each 100 m pass in which 6 or more artifacts were recovered is marked on the site plans. The area of each site is assumed to include all passes with an artifact density of six-plus. Densities of six-plus are deemed to be sufficient evidence for habitation areas on the terraces, where Sites 4 and 5 are located, given the fact that this density is greater than the densities recorded in any of the cultivated fields contiguous to Pantelimonul de Sus, where visibility was very good. In areas of grassland, which are undisturbed by the plow, fewer artifacts are apt to reach the ground surface. Furthermore, grass cover renders the artifacts less visible to the searcher.

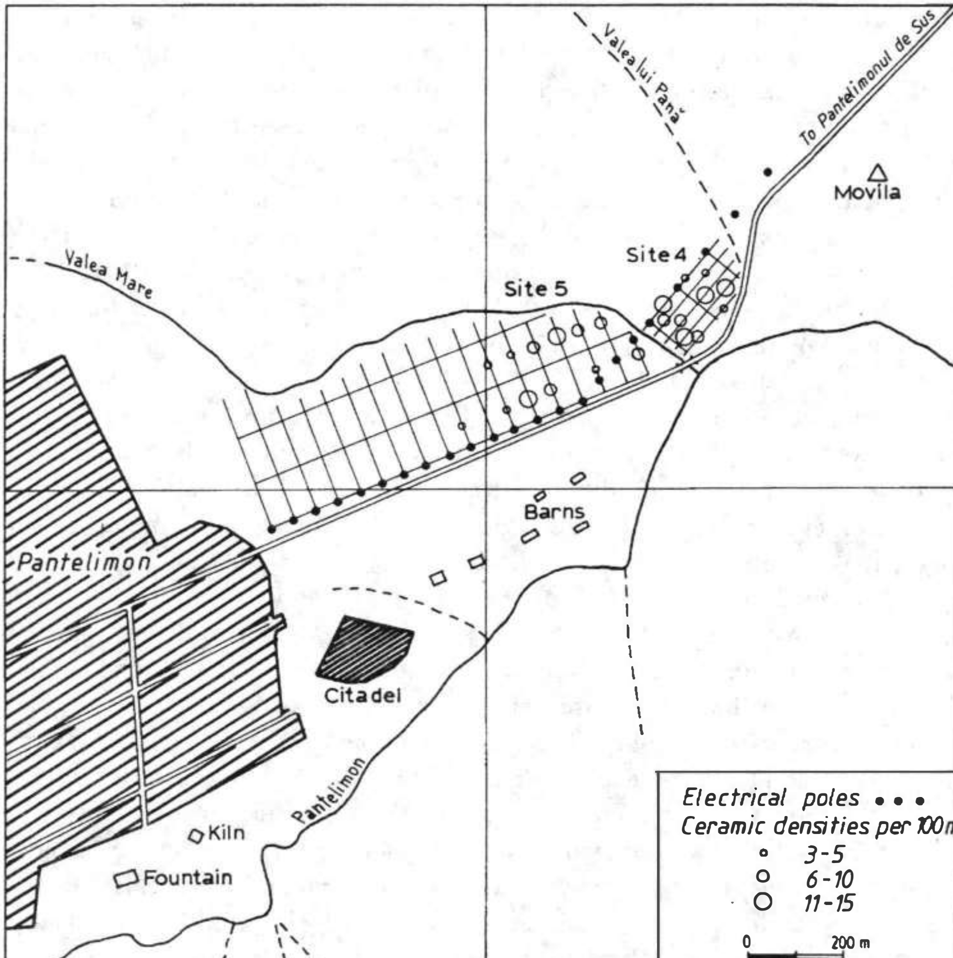

Fig. 3. Ulmetum. Combined plan of sites 4 and 5.

The homogeneity of the pottery collected from Sites 4 and 5, which belong to the same periods as those noted for the citadel, the fourth through sixth centuries A.D. and the Early Medieval period, allow us to see these sites as a continuation of the citadel's extramural settlement. As at the citadel, no ceramics were found that would indicate habitation on these sites before the fourth century.

Numerous fragments of ancient roof tiles indicate that permanent structures had once occupied Sites 4 and 5. It should be noted that both sites lack the quantities of stone that one might expect to find on a settlement site. This lack of stone should not, however, be used as evidence that habitations were

constructed of ephemeral materials or that the sites were not occupied. The lack of stone may instead be due to the construction activities of the Muntenian settlers, who arrived in 1886[45]. These settlers used the stone from the old Tatar settlement of Ceatalorman, which was located in the areas of Sites 4 and 5, as well as from the citadel, to construct homes and property walls on the site of the modern village. The only archaeological evidence that remains to attest to the presence of Tatar settlers are the green-glazed ceramics scattered across both sites. The fate of the Tatar settlement which the Muntenian settlers thoroughly cleared of all usable stone may serve as a model for other abandoned ancient sites in central Dobrogea.

The scatter of Late Roman and Early Medieval ceramics extends from the citadel to the Valea lui Pană, one kilometer to the northeast, and 750 m to the southwest along the village's southeast margin. It also extends as much as 500 m back from the Pantelimonul stream. The ceramic evidence, therefore, indicates an extensive settlement occupying a two kilometer stretch along the Pantelimonul stream's left bank[46].

It is apparent from the absence of similar ceramics along the stream's right bank, from the schist quarry to the village's western margin, that the settlement did not extend in this direction. It also did not extend to the hillside north of the Valea Mare (with the exception of Site 4). The ceramic evidence appears to corroborate Pârvan's hypothesis that the citadel's extramural settlement extended beneath the modern village. Excavation within the village itself would be needed to further substantiate this conclusion.

The most unexpected finding to be drawn from the ceramic evidence, given Pârvan's hypotheses concerning Early Roman and pre-Roman settlement in the area, is the total absence of native La Tène and of specifically Early Roman ceramics. Nowhere in the vicinity of the citadel is there any evidence of occupation before the fourth century A.D. The only evidence of human presence before the construction of the citadel are the first century B.C. inscription found by Pârvan and a stone scraper, dating to the Upper Palaeolithic, that the author found in the streambed below the citadel. Based on the ceramic evidence alone, one would have to conclude that the area was not settled in the pre-Roman and the Early Roman epochs.

Castra Aestiua

Pârvan discovered and excavated portions of an earthen *castra* with embankment and ditch in rectangular form, which measured 220 x 150 m

[45] Pârvan, *op. cit.* I, p. 500–501.
[46] T.J. Wilkinson, Journal of Field Archaeology 9, 1982, p. 323–333.

covering 3.3 ha, 3 km to the east of Ulmetum at the confluence of the Pantelimonul stream and the Casimcea river[47]. Pârvan believed it was a temporary camp and called it the *Castra Aestiua* or 'summer camp', because there were no stones in the embankment to serve as a nucleus or a protective covering. The absence of stones inside the earthen defenses led Pârvan to conclude that there were no permanent habitations. Based on its form alone, Pârvan dated the camp to the Early Roman period, between the reigns of Trajan and Valens. Although Pârvan mentioned the presence of ancient ceramics, he makes no record of them[48]. A. S. Ştefan confirmed the existence and the layout of the *Castra Aestiua* through aerial photography but otherwise provided no new information[49].

The *Castra Aestiua* occupies a gentle southward-facing slope, which rises from 55 to 70 masl. The site is situated on open ground in a zone of blond soils, which in 1993 was covered with foot-high oats. The site could not be seen from a high vantage point on the south slope of the Pantelimonul valley. No traces of the embankment and ditch system were detected during fieldwalking.

Survey over the location of the *Castra Aestiua*, however, revealed much more information about the site than that provided by Pârvan. A gridded plan of the survey area[50], which incorporates Ştefan's aerial photograph of the *Castra Aestiua*, shows the varying densities of pottery sherds and roof tiles collected from both inside and outside the defensive system (fig. 4). High density areas outside the embankment appear to indicate extramural habitation areas. Circumscription of all 100 m passes with six-plus ceramic densities indicates a site covering as much as 10 ha.

Among the ceramics, which included fragments of amphorae, were Early Roman sherds which date mostly to the second and third centuries A.D.; a couple of sherds range in date from the second to the fourth centuries. A lack of Late Roman sherds, such as those at Ulmetum, largely confirms Pârvan's dating of the site and suggests that the site was abandoned before or during the fourth century. The absence of sherds characteristic of the post-classical periods indicates that the site was never occupied again.

[47] Pârvan, *Descoperiri*, p. 526-531.

[48] *Ibidem*, p. 528.

[49] Al.-S. Ştefan, *Recherches de photo-interprétation archéologique sur le limes de la Scythie Mineure à l'époque du Bas-Empire*, in D. M. Pippidi ed., *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6–13 septembre 1972*, Bucureşti, 1974, p. 95–108.

[50] The northern limit of the survey area followed the irrigation line, which extends from two barrows, located to the east of the citadel just to the south of the Pantelimonul de Jos road, to the bank of the Casimcea. The only area to the north of this line which was walked is a plot of pastureland along the Casimcea immediately north of the *Castra Aestiua*.

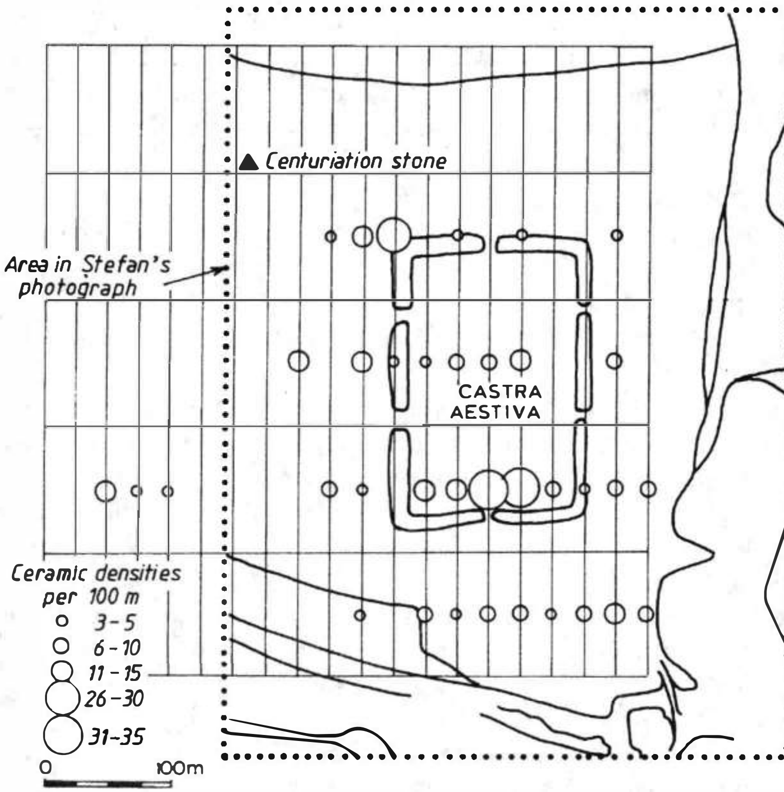

Fig. 4. Plotting of ceramic densities in the area of the *Castra Aestiua*.

Thinly scattered over the entire site were small pieces of green schist. The green schist seemed to be limited to the area of the site. Even though green schist forms the basal layer beneath the blond soils, it appears to be an otherwise uncharacteristic surface feature of this zone of blond soils. The presence of green schist only in the area of the site suggests that it arrived by human agency. The presence of green schist, a durable material which the ancient inhabitants of Dobrogea typically used to construct habitations, and roof tiles, a strong indicator of permanent habitations, on the site along with pottery sherds renders Pârvan's conclusion that the *Castra Aestiua* was a seasonal encampment untenable.

A further indication of the permanence of Roman occupation on the site is a centuriation stone or *terminus*, found outside the camp, c. 100 m to the northwest (fig. 7a–b). The stone, which measures 0.81 m high and 0.2–0.24 m thick at its base and 0.155–0.16 at the top, is inscribed on its top with a *decussis*. The *decussis* was a mark which Roman *agrimensores* typically inscribed atop each boundary marker in a centuriated landscape. The existence

of a centuriation stone in association with a permanent Early Roman encampment may indicate that a Roman colony was established here (see *addendum*).

Ceramics collected from the site also provide evidence of pre-Roman occupation. Sherds of the native Dobrogean culture of the Hallstatt and La Tène periods indicate that a native settlement existed on the site of the *Castra Aestiua* during much of the first millennium B.C. The most narrowly datable pre-Roman sherd, however, belonged to a fourth century B.C. Greek fishplate with a black slip. The sherd indicates that the pre-Roman inhabitants of the site had at least minimal contact with Greek settlements nearer the Black Sea coast.

The evidence suggests that the Roman military established a permanent encampment on the site of a pre-Roman native settlement situated at the confluence of the Casimcea and Pantelimonul streams. The evidence does not prove, of course, continuity of settlement from the pre-Roman period to the Early Roman period. Continuity does appear likely given the fact that other Early Roman *castra* were established on or near preexisting native settlements both along the right bank of the Danube and in the interior of Dobrogea. The association of a centuriation stone with an Early Roman military encampment suggests an organized colonization scheme. Inscriptions from Ulmetum mentioning *ciues Romani et Bessi consistentes* provide clues as to who may have been settled around the *Castra Aestiua.*

Runcu

Another site (6) was discovered at the end of the north survey axis, about 4.5 kilometers from the citadel, just to the south of the agricultural buildings belonging to Runcu village, where the Terzichioi river bends more to the east. The site is situated on a gentle slope just above the floodplain to the left of the river, in a fallow field, composed of blond soils. The field, 270 m wide, was bordered to the west by a grassy dump area and to the east by an area left in native grass; because of the high grass neither of these areas were surveyed. The area surveyed was about 2.7 ha. Although the whole field was strewn with sherds, the densest concentrations belong to a smaller area of c. 1 ha in the center of the survey area. The site here was limited to areas with artifact densities of ten or more per 100 m rather the six plus density figure used at the other sites because fallow allows much better visibility which facilitates higher collection rates.

At the edges of this 1 ha site appeared two very dense concentrations of sherds. One concentration in a c. 10 x 10 m area was associated with clear evidence of burning and appears to be a habitation, which had only been recently disturbed by cultivation; ceramics from the burned material date to the Hallstatt period. Across the site are scattered pieces of green schist, which again appear to be uncharacteristic of this zone of blond soils. As at the *Castra Aestiua*, the presence of green schist may be due to human agency.

The surface scatters indicate that the site was occupied in the Hallstatt, La Tène, and Roman periods as well as the eighth to eleventh centuries A.D. The Roman ceramics could not be dated exclusively to either the Early or the Late Roman periods. Like the *Castra Aestiua*, we have here a pre-Roman settlement site that was occupied again in the Roman period.

C. Scorpan mentions a Roman period site in the vicinity of Runcu at which were found "fragmente primitive lucrate cu mâna, două fragmente cenuşii lucrate la roată cu ornamente lustruite şi un castron lucrat cu mâna cu gura largă şi marginea teşită, uşor spre interior"[51]. It is uncertain whether the site found in the survey is to be identified with Scorpan's site, since he does not mention the pre- and post-Roman ceramics. The village of Runcu extends for more than a kilometer to the north along the left bank of the Terzichioi. Given this distance, it is possible that there are two Roman sites.

Pantelimonul de Jos

The last site (7) found during the spring of 1993 is situated on a hill slope which lies to north of the confluence of the Terzichioi with the Casimcea, about 2 km north-northwest of the *Castra Aestiua* and about 1 km northwest of Pantelimonul de Jos. The hill, composed again of blond soils, rises gently to 100 masl from the Casimcea River to the east. The southwest side of the hill has been undercut by the Terzichioi branch of the Casimcea forming an abrupt embankment. Atop this embankment sits the site.

The survey was started from a point adjacent to some abandoned farm equipment and extended to the east and the north; only a small part of the field was walked due to the fact that it was discovered on the last day of the survey. The entire field was covered with sunflowers up to 1 m in height creating conditions of very poor visibility. Despite the poor visibility, the northeast part of this site yielded the densest concentrations of ceramics found anywhere during the survey. The very dense concentrations, which were as high as 35 sherds per 50 m, included mostly Eneolithic sherds. In the same area were recovered four flint tools, two cortices, a bladelet, and a scraper; another Eneolithic bladelet was found in a plot of stony pastureland along the Casimcea river immediately to the north of the *Castra Aestiua*, about 200 m north of the irrigation line. The Eneolithic site covers an area measuring 120 × 200 m or 2.4 ha but probably extends farther north. Across the Eneolithic site were also scattered Roman ceramics. Roman ceramics which included amphorae and bricks with impressed finger marks were also scattered farther to the south-east; the lack of a significant concentration did not permit identification of a habitation nucleus. As at the Runcu site, the Roman ceramics could not be dated more narrowly to the Early or to the Late period.

[51] C. Scorpan, Pontica 3, 1970, p. 150.

Although no Hallstatt or La Tène remains were found at the Pantelimonul de Jos site, it is possible to predict that a more complete survey will reveal such remains. The three sites with pre-Roman remains, Pantelimonul de Jos, Runcu, and *Castra Aestiua*, are located in zones of blond soils. These sites occupy gentle south-facing slopes above the alluvial soils of the Casimcea floodplain. By contrast, the citadel of Ulmetum, where no pre-Roman settlement remains have been found, is situated on a flat terrace comprised of chernozem soils and bordered by steep slopes of regosols and lithosols. The correlation between pre-Roman settlement and sites and blond soils gains validity, when the Eneolithic sites[52], the Hallstatt and La Tène sites, and the Classical/Hellenistic sites of east central Dobrogea are plotted onto a soils map (fig. 5). All of the sites dating to these periods in the Casimcea valley are concentrated in or very near zones of blond

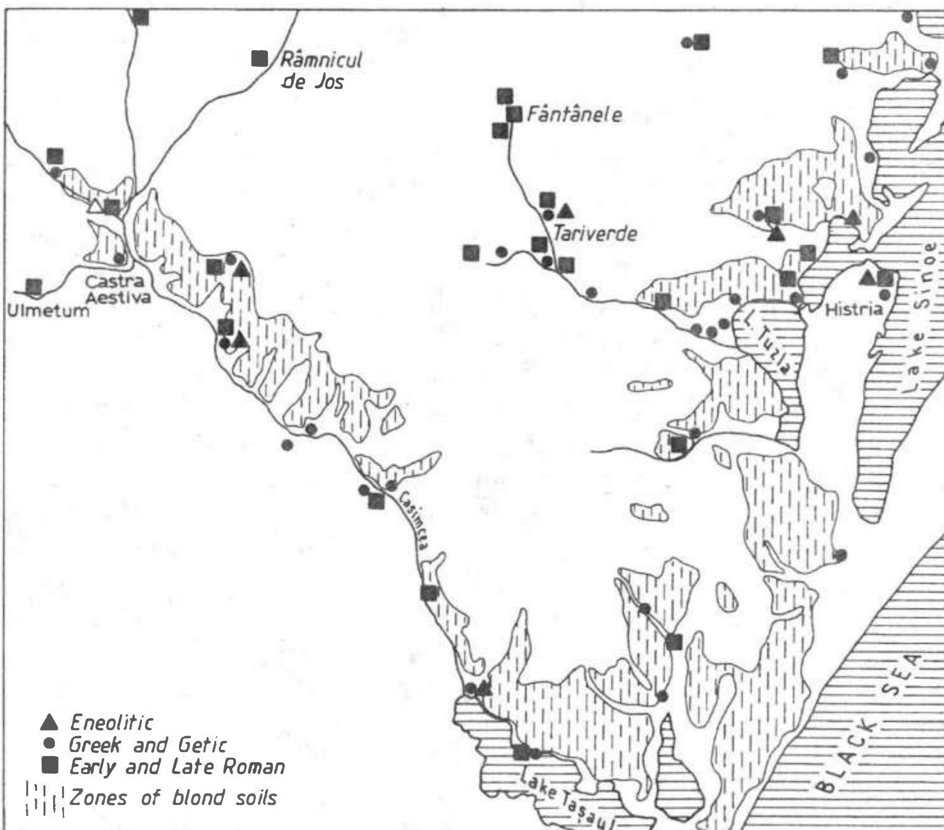

Fig. 5. Zones of blond soils and sites of pre-Roman settlement.

[52] P. Haşotti, Pontica 21–22, 1988–1989, p. 7–21.

soils. Because sites belonging to these periods are less numerous than Early Roman sites, it may be inferred from the site numbers that the populations of the pre-Roman periods were less numerous than that of the Early Roman period. It was therefore possible for the pre-Roman populations to concentrate their settlements in zones which they found most favorable for agriculture. A possible explanation for this preference is that blond soils have a higher capacity to retain moisture than the more fertile chernozems; in semiarid Dobrogea higher subsoil moisture meant more successful harvests. In the Early Roman period, when the population greatly increased, agricultural settlement was extended into areas of chernozems, for example, which the pre-Roman populations had not exploited. This correlation suggests that the middle Casimcea valley, which has slopes of blond soils on the both sides of the river from Gura Dobrogei in the south to Runcu and Pantelimonul de Jos in the north, was an area favorable for settlement. Future surveys are likely to reveal more pre-Roman sites in the middle Casimcea valley than are known today.

Hypotheses

The primary goals of the survey, which were to find evidence of occupation, particularly pottery, dating to the Early Roman epoch to support the abundant epigraphic evidence for a *uicus* settlement at Pantelimonul de Sus and to find the remains of *uillae*, hypothesized from epigraphic evidence, in the vicinity of the citadel of Ulmetum, were not realized. This is due to the fact that no Early Roman ceramics were found in or near Pantelimonul de Sus and the citadel. Completely lacking also is any evidence of native settlement in the period preceding Roman intervention in Dobrogea. If not for the Early Roman inscriptions found in the citadel, the ceramic evidence would lead one to conclude that Pantelimonul de Sus was not settled before the fourth century A.D.

There are two possible explanations for the lack of linkage between the ceramic record and the epigraphic record. The *uicus* of Ulmetum and its necropolis remain completely interred beneath the village of Pantelimonul de Sus. Or the *uicus*, its necropolis, and the villas were all located elsewhere, either farther up the surrounding hills at some distance from the springs or outside the Pantelimonul valley entirely.

Given the lack of new archaeological evidence for Early Roman settlement around Pantelimonul de Sus, the *Castra Aestiua* emerges as the most important Early Roman site in the survey area. The structural features of the camp along with the ceramic evidence confirm Pârvan's dating of the *Castra Aestiua* to the Early Roman epoch. The measurements of the camp,

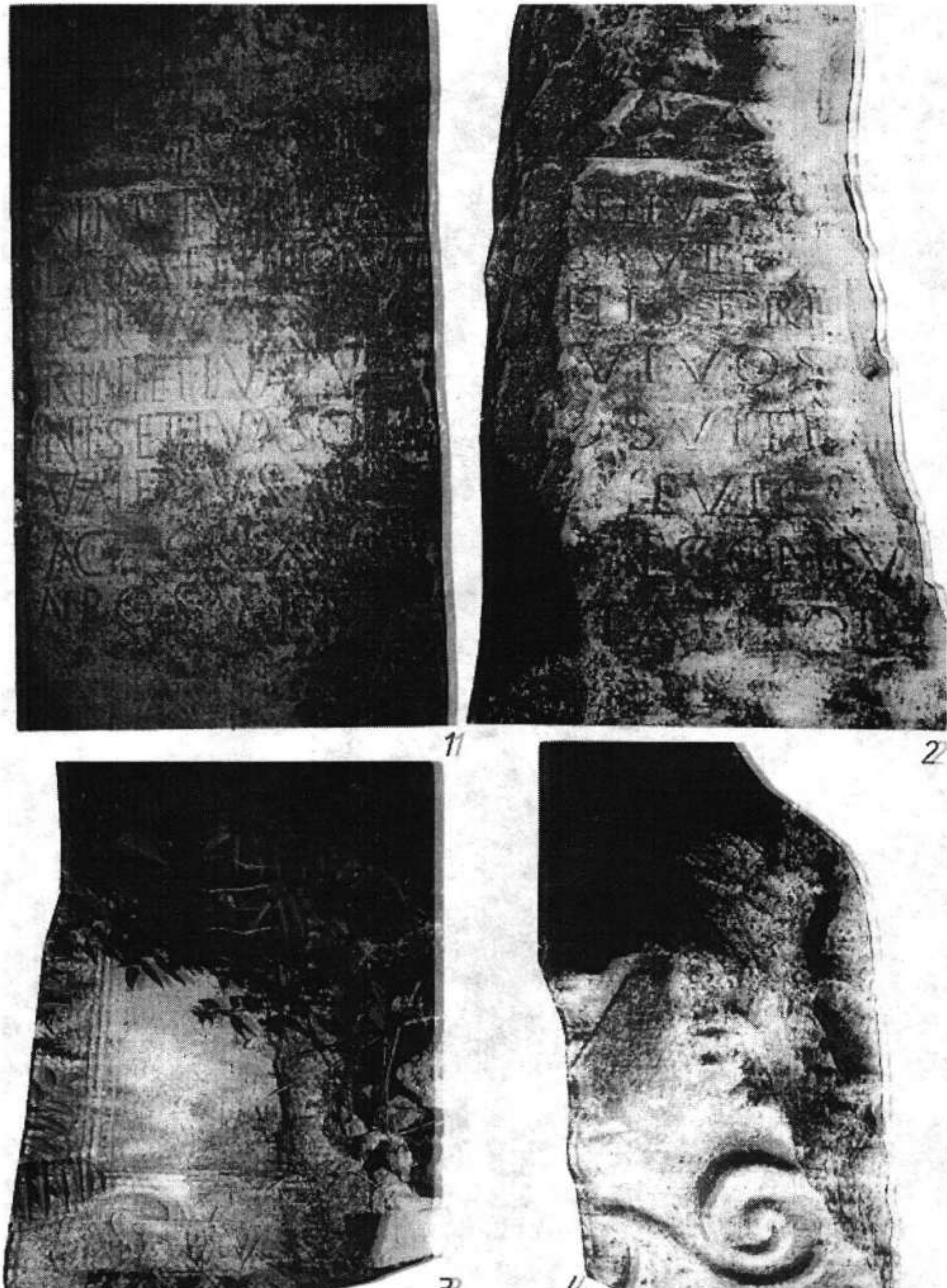

Fig. 6. Ulmetum. 1 Valerius Nilus monument; 2 Aelius L... monument; 3 uninscribed monument; 4 architectural fragment.

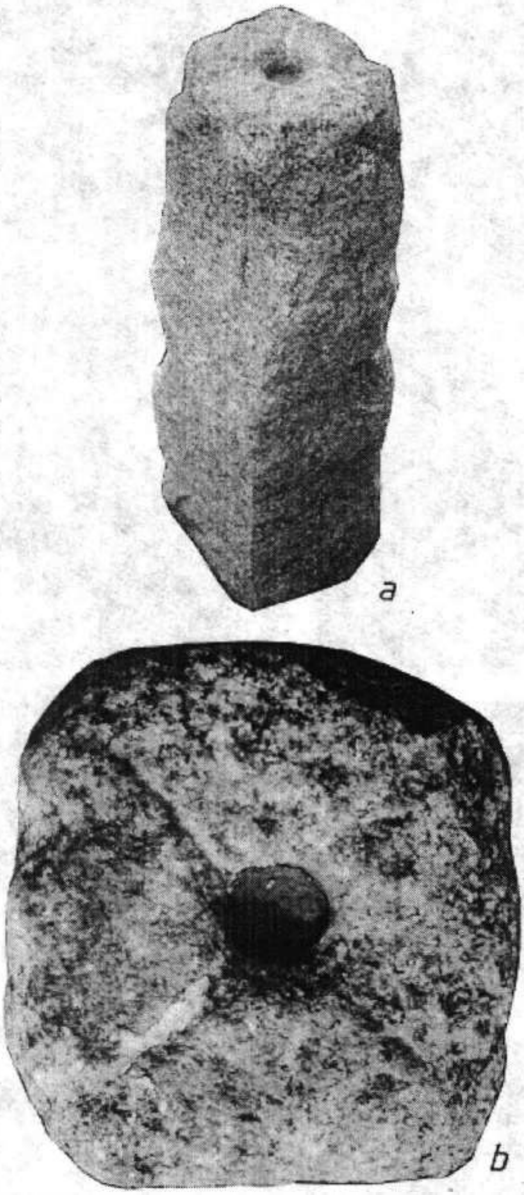

Fig. 7. a–b centuriation stone at the *Castra Aestiua.*

220 x 150 m, fit remarkably well the 3:2 ratio of length to width, recommended for a legionary camp in the *de Munitionibus Castrorum*[53], a treatise written in the second or the third century A.D.[54] If ten meters are allowed for the camp's embankment-and-ditch system, the camp proper measures 210 × 140 m or 6 × 4 *actus*, a perfect 3:2 ratio. The gateways of the camp appear to be provided with *tituli*; *titulus*-type gateway constructions date to the period between Claudius and Septimius Severus[55].

Pârvan's conclusion, however, that the camp was only seasonally occupied and without permanent habitations, is refuted on the basis of pottery sherds and roof tiles found on the site. More recent research shows that Early Roman encampments along Rome's northern frontier were typically constructed of turf and timber, not of stone[56]. A large proportion of these timber-and-turf encampments, even though they were permanently occupied, were never rebuilt in stone. Even though many fortifications dating to the reigns of Trajan and Hadrian were constructed *de nouo* from stone, many others, especially the auxiliary forts, were still constructed in turf and timber. The 3.3 ha area of the *Castra Aestiua* places it in the class of auxiliary forts, which continued to be erected in earth and timber in the Flavian period, when many legionary forts were being rebuilt in stone[57].

That the camp was intended to be permanently occupied can also be inferred from the centuriation stone. The stone is evidence of the Roman authorities' intention to colonize the land and to establish a permanent settlement around the camp. Centuriation of the landscape surrounding the *Castra Aestiua*, because it involved a considerable investment of manpower, time and money, would not have been undertaken if the camp and the civil settlement were not intended to be permanent.

The strategic importance of the *Castra Aestiua* has never been fully realized in the archaeological and historical literature. This is due to the importance which Pârvan accorded to the site at Pantelimonul de Sus. Pârvan hypothesized the existence of a permanent camp to explain why the settlement here achieved *uicus* status at such an early date (before A.D. 140). Consequently, he reckoned that the *Castra Aestiua* was only a marching camp that the garrison at Pantelimonul de Sus used during summer campaigns. Given the new evidence, pottery, roof tiles, and green schist, that the *Castra Aestiua* was a permanently occupied encampment, and a centuriation

[53] A. Johnson, *Roman Forts of the 1st and 2nd Centuries AD in Britain and the German Provinces*, New York, p. 31.

[54] *Ibidem*, p. 3, suggests that the treatise was written no later than Marcus Aurelius, while the OCD dates it to the third century.

[55] *Ibidem*, p. 50.

[56] *Ibidem*, p. 59–65.

[57] *Ibidem*, p. 250.

stone which indicates that the *Castra* was the centerpoint of a colonization scheme for settling Roman citizens and Bessi, we can assign much greater importance to the *Castra* site.

It appears now that the *Castra Aestiua* was sited in the midst of an enclave of native settlement in the middle Casimcea valley. The existence of native settlements at the Castra itself and at Runcu are certain. The camp's position on open ground in the lowland is fairly typical of Early Roman encampments elsewhere[58]. Such positions allowed the garrisons to deploy quickly against native populations. The garrison of the *Castra Aestiua* was aided in its efforts to oversee the native Dobrogean population by the construction of a road through central Dobrogea, linking the *Castra* to Tropaeum Traiani in the south and to Ibida and Noviodunum in the north.

The existence of a main road through central Dobrogea is a hypothesis that Pârvan constructed on the basis of locations of important Early Roman sites and of milestones[59]. That this road followed the course of Casimcea is based on two pieces of information, the position of the *Castra Aestiua* and the altar of Aelius Ingenuus found by tomb robbers near Râmnicul de Jos, four kilometers to the north. The altar, dated to the second and to the first half of the third century, identified Aelius Ingenuus as a *beneficiarius consularis* detached from the *legio XI Claudia*[60]. Because a *beneficiarius consularis* typically served at a *statio* or road station, Pârvan hypothesized the existence of such a road station between Râmnicul de Jos and Nistoreşti. Given the short distance between Râmnicul de Jos and the permanently occupied *Castra Aestiua*, it is possible that Aelius Ingenuus was stationed at the *Castra*.

With the emergence of the *Castra Aestiua* as the focal point of Roman domination and of Early Roman colonization and settlement in central Dobrogea, the existence of a *uicus* at Pantelimonul de Sus appears to be less likely. The lack of Early Roman ceramic cooking pots, tableware, and storage vessels leaves us without an archaeologically attested settlement context to which we might connect the numerous Early Roman epigraphic monuments. There is at present only one solution to this quandary: the *uicus Vlmetum* mentioned in three inscriptions was not located at the citadel site but at the *Castra Aestiua* or one of the other Early Roman settlements known to have existed in the Casimcea valley.

The *Castra Aestiua* is a likely candidate, given its proximity and importance. Furthermore, the ceramic evidence indicates that it was abandoned at about the same time (c. A.D. 300) that settlement began on the citadel

[58] *Ibidem*, p. 36.

[59] Pârvan, *Ulmetum* I, p. 577–578.

[60] Idem, *Descoperiri*, p. 518–526 and Doruţiu-Boilă, SCIV 15, 1964, 1, p. 131 and n. 2.

site. It appears that the inhabitants of the *Castra Aestiua* moved their settlement from its lowland position in the Casimcea valley to a more inaccessible and defensible position near the springs of the Pantelimonul valley. Here they proceeded to erect the citadel, using the epigraphic monuments erected in and around the old settlement. They may have even transported most of the green schist from the old to the new settlement. The series of Gothic invasions, which hit Dobrogea from A.D. 238 to 284, may very well have prompted the inhabitants of the *Castra Aestiua* site to move their settlement to the less visible and less accessible citadel site. This sort of settlement shift occurred all along Rome's northern frontier in response to the barbarian invasions[61].

Scholars have argued that specific monuments, such as that of Aelius L..., were transported from abandoned settlements at a considerable distance for construction of the citadel. If we accept that monuments came from farther afield than the *Castra Aestiua*, we must also admit that many of the stones may have come from the *Castra*. That few stones are to be found at the *Castra* today need not deter us. Pârvan's account of the dismantling of Ceatalorman, the abandoned Tatar settlement, by the Muntenian settlers of Pantelimonul de Sus, and the scanty remains attesting to its existence, illustrates the thoroughness with which later inhabitants could obliterate the archaeological remains of an earlier settlement.

A second candidate for the *uicus Vlmetum* is the unresearched Roman settlement site at Râmnicul de Jos, from which according to Emilia Doruțiu-Boilă an altar dedicated to Antoninus Pius originated[62]. Reconstructions of the inscription have suggested that the dedicators were the Roman citizens and veterans of *[ui]co V...* Current readings of the inscription, therefore, suggest that there were two *uicus* settlements in the middle Casimcea valley. But, if we take into account the fact that an upper case *u* in standard Early Roman orthography was inscribed as an upper case *v*, it is possible to suggest an alternate reading of the inscription. In the inscription the *u*'s of 'sacrum', 'salute', and 'Aug(ustus)' are consistently inscribed as upper case *v*'s. *[Vi]co V...* could also be read as *[Vi]co V[lmeto]*. If this suggestion is accepted, we have a fourth inscription that mentions the *Vicus Vlmetum* rather than a second *uicus*. It is also possible that the inscription's dedicators were Roman citizens and veterans residing in the *Castra* settlement rather than the Râmnicul de Jos settlement, pursuant to the earlier suggestion that the *beneficiarius consularis*, Aelius Ingenuus, and a detachment of his legion, *legio XI Claudia*, may have been stationed at the *Castra Aestiua*.

[61] S. Johnson, *Late Roman Fortifications*, Totowa, NJ, 1983, p. 249.

[62] CIL III, 14442; Doruțiu-Boilă, *op. cit.*

Conclusion

The intensive survey, conducted in the environs of Pantelimonul de Sus in the spring of 1993, made extensive use of a form of archaeological evidence, which Vasile Pârvan largely disregarded, ceramics. Because Pârvan concentrated almost exclusively on architectural remains and epigraphic monuments, the reserve of archaeological data contained in the ancient ceramics scattered around the citadel and across the surrounding countryside remained untapped. Tapping into this reserve was expected to reveal the locations of villas, hypothesized on the basis of epigraphic information, and of other sites surrounding the citadel. Ulmetum, which Pârvan had deemed to be a multi-period site occupied from pre-Roman times to the end of classical antiquity, was expected to be an index against which sites found during the course of the survey could be measured. Consequently, the results of the survey were unexpected and new hypotheses had to be formulated to explain them.

Pârvan's hypothesis that the *uicus* of Ulmetum was located at Pantelimonul de Sus was based on four epigraphic monuments found in the citadel. The absence of Early Roman ceramics in and around the citadel have rendered this hypothesis improbable. Because of the absence of ceramics on the surrounding hill slopes, it appears unlikely that there were any villas in the vicinity of the citadel. On the other hand, the spread of Late Roman ceramics across the terraces to the east of the village and along its southeast margin indicates a very extensive Late Roman extramural settlement. The Early Roman epigraphic monuments probably came from settlement sites in the Casimcea valley, such as the *Castra Aestiua*, which were dismantled when the inhabitants moved to a more protected position at the head of the Pantelimonul valley. The shifting of the settlement and the construction of the citadel were responses to the long series of barbarian invasions in the third century A.D.

Survey of the *Castra Aestiua* site has brought to light archaeological evidence that the site was occupied during Hallstatt, La Tène, and Early Roman periods. The lack of Late Roman ceramics indicates that the site was abandoned about the same time that the citadel was established. The combined evidence of Early Roman pottery, roof tiles, and a centuriation stone provide proof that the *Castra* was a permanently occupied encampment, not a seasonally occupied marching camp as Pârvan suggested. The *Castra Aestiua* appears to have been the focal point of Early Roman colonization and settlement in the middle Casimcea valley.

Examination of the pottery sherds scattered across the surface of four sites discussed in this report has resulted in fuller chronologies than have

heretofore appeared in the archaeological literature. Only the Pantelimonul de Jos site appears to be an unknown site. From this evidence it has been suggested that ancient settlement was first concentrated on the blond soils bordering the Casimcea river and then spread out from this center as settlement numbers increased. Although other Roman settlement sites in the middle Casimcea, at Cheia, Grădina, Râmnicul de Jos, and Nistoreşti, are known, the full chronologies of occupation may yet be incomplete. Of the four localities only Cheia has yielded evidence of La Tène or Hellenistic settlement[63]. Continuation of the survey, which only touched on the Casimcea valley, on a more intensive level is needed to further validate the survey results, to reexamine previously discovered Roman sites to determine the full chronologies of occupation, and to search for the remains of unknown sites in the interstices. Only with such research will we begin to understand the full impact of Roman intervention on the native population of the Casimcea valley.

The citadel of Ulmetum, the best preserved and the most extensively investigated site in central Dobrogea, will continue to occupy a central place in archaeological research. Given the conflicting hypotheses about the site, Pârvan's and the ones presented here, reexcavation is clearly a priority. Questions about the chronology of the site need to be settled. While attention needs to be given to the post-Romans levels of occupation, which Pârvan only very summarily recorded, future excavations must reach below the Late Roman strata to determine with certainty whether or not the site was occupied in the Early Roman period.

Addendum: Boundary stone of the Castra Aestiua

The boundary stone, possibly of granite, measures 0.81 m high with horizontal dimensions of 0.2 x 0.24 m at the base and 0.155 x 0.16 m at the top. The sides and base of the stone are roughly hewn but carefully fashioned so that it can stand upright without support. The stone bears no inscription on its sides (fig. 7a–b).

The top of the stone was carefully smoothed. Into its center was drilled a hole 0.095 m deep. From the central hole to the four corners radiate lines, inscribed into the smoothed surface. The central hole and the radiating lines form a *decussis*, which the Roman *agrimensores* inscribed into boundary stones delimiting the centuries of a centuriated landscape.

The *decussis* is attested on centuriation or, properly speaking, delimita-

[63] M. Irimia, Pontica 13, 1980, p. 80, n. 131, mentions a habitation level with hearths and third century B.C. Greek ceramics. V. Sîrbu, Pontica 16, 1983, p. 45, mentions a Thasian amphora stamp dating to 370–330 B.C.

tion stones from Italy and Tunisia. CIL I, 2639, which was found at Atina in Lucania, is incised with lines radiating from a central circle or *O*[64]. This cylindrical stone bears an inscription identifying the commission of three for judging and assigning lands, C. Sempronius, A. Claudius and P. Licinius. Mention of this commission dates the stone to 132/131 B.C. A second example of the *decussis* is found on a rectangular centuriation stone dating to the reign of Tiberius[65]. The stone was found at the foot of Djebel Oum Ali in Tunisia. The *decussis* is formed by a rough circular depression from which radiate incised lines that bisect the sides of the stone. Its dimensions are 0.65 × 0.33 × 0.24 m. The inscription on its side gives its location in the centuriation scheme: *D(extra) D(ecumani) LXXXX, V(ltra) K(ardinem) CCXXXV.*

The Roman *agrimensores* inscribed *decusses* on boundary stones to permanently mark where lines of a survey, oriented to the major points of the compass, intersected on the ground[66]. A stone bearing a *decussis* would have marked the point on the ground where the land surveyor had set up his *groma*. E. H. Warmington has suggested that stone *termini* would have marked only the corners of centuries, while oaken stakes would have marked individual plots within each century[67]. If roads corresponded to the *limites* of centuries, the *termini* of the centuriated landscape would also have marked the main crossroads[68]. The arms of the *decussis* on the *terminus* at the absolute center of the centuriation survey would probably been marked with the letters *KM* for *kardo maximus* and *DM* for *decumanus maximus*[69].

How the center of the *decussis* was typically indicated on centuriation stones is uncertain. The editor of CIL I, 2639 does not indicate how the center was formed. On the Tunisian stone the center appears to have been formed by rough chiseling. On the *Castra Aestiua* stone the center was clearly bored or drilled with great care. Given this care and the depth of the hole, it is possible that the hole was intended to support a land surveying instrument of some sort such as a sighting pole. Another possible function for such a hole is suggested in the *de terminibus* section of the *Corpus Agrimensorum:* "If a boundary stone is hewn square and has a dot on its side, it indicates a spring. But if it has a hollow on top, it indicates a well at the boundary"[70]. This leaves the question: Did the hole atop the *Castra Aestiua* stone function merely as a topographic indicator for the existence of a well or did it serve a function in the actual surveying of the land?

[64] E.H. Warmington, *Remains of Old Latin* IV, Cambridge, 1940, p. 166–169.
[65] P. Trousset, Antiquités Africaines 12, 1978, p. 127–129 and fig. 3.
[66] Warmington, *op. cit.*, p. 164, n. 1.
[67] *Ibidem*, p. 166.
[68] O. A. W. Dilke, *The Roman Land Surveyors*, New York, 1971, p. 89.
[69] Warmington, *op. cit.*, p. 166.
[70] Dilke, *op. cit.*, p. 103.

That the *terminus* marked a corner or intersection in the centuriated landscape around the *Castra Aestiua* is fairly certain. Because the stone has no inscription indicating its position in the centuriation scheme, we cannot know which corner or intersection the stone would have marked or how much land was centuriated. But, given that the area of the site, 10 plus ha, which includes both the intramural and extramural areas, is only a fraction of the area of a single century, 200 *iugera* or 50.4 ha, it is possible that only a single stone was needed. The *agrimensor* may have set one stone as a benchmark from which the camp and the settlement was laid out. In the case of the *Castra Aestiua* it may not have been necessary to indicate the *decumanus* and *kardo* but only the *gromae locus*, the central point in a military camp[71].

Given the lack of inscription, the stone can only be dated by its shape and by its archaeological context. The fact that the stone is nearly square in section dates it to the Empire[72]; the rectangular Tunisian stone noted above is dated to the reign of Tiberius. Centuriation stones of the Republican era, on the other hand, were cylindrical. Its association with an Early Roman encampment likewise suggests an Early Roman date.

To arrive at a more precise date, it is necessary to consider the historical context in which the camp was established and the surrounding landscape centuriated. O.A.W. Dilke notes: "Since colonies were normally established on *ager publicus*, centuriation came to be commonly associated with colonies"[73]. *Ager publicus* or conquered land taken from the native inhabitants of Dobrogea was available for colonization and settlement as early as 72 B.C., when M. Terentius Varro Lucullus suppressed the native populations in the region. However, the earliest direct evidence for colonization in central Dobrogea is ISM V, 62, dated to A.D. 140, which mentions the *ciues Romani et Bessi consistentes* of the *uicus Vlmetum*. If it is accepted that the centuriation scheme at *Castra Aestiua* was intended to receive some of these settlers, this inscription gives us a certain *terminus ante quem*.

It is unlikely that an organized colonization of veterans or citizens in Dobrogea would have occurred before 29 B.C., given the unstable sociopolitical situation in Italy up to that time. In the years following his consolidation of power, Augustus appears to have settled his veterans in Italy itself. Furthermore, organized colonization is unlikely to have occurred before the annexation of the province of Moesia Inferior, including Dobrogea, in the first century A.D. The date of this annexation is an unresolved question.

[71] *Ibidem*, p. 7.
[72] *Ibidem*, p. 103.
[73] *Ibidem*, p. 88.

While historical tradition places it at A.D. 46, scholars have argued for dates as early as the reign of Tiberius or as late as the reign of Vespasian[74].

The two letters of Flavius Sabinus, dating to A.D. 50 and 56 respectively, indicate that the Roman administration was already actively engaged in settling boundary disputes in central Dobrogea before the reign of Vespasian[75]. It is, of course, difficult to imagine Flavius Sabinus settling such disputes without access to troops, even though "no permanent military unit is attested, either epigraphically or archaeologically in Dobrogea until the reign of Vespasian"[76]. If Sabinus had troops at his command, there must have been camps for quartering them at this early date. If Ti. Plautius Silvanus Aelianus did indeed settle a significant number of transdanubians in Dobrogea between A.D. 57 and 67, his soldiers would have needed permanent encampments from which to oversee these people[77]. It is on the basis of such evidence that Vasile Pârvan concluded that the province of Moesia had been settled by Roman civilians and had already been thoroughly romanized by the start of the second century A.D.

Since it appears likely that the *Castra Aestiua* was established sometime between Sabinus' activities and Trajan's Dacian wars, it is suggested that the centuriation stone should date to this period. Still, to argue definitively for an earlier or a later date for the camp's construction or for the establishment of the centuriation scheme requires more evidence than is currently available. A more thorough archaeological reinvestigation of the *Castra Aestiua* is needed to resolve this issue.

O CERCETARE INTENSIVĂ ASUPRA ÎMPREJURIMILOR CETĂȚII ROMANE TÂRZII DE LA ULMETUM

REZUMAT

Cetatea de la Ulmetum (Pantelimonul de Sus, jud. Constanța), cercetată în 1911–1914 de Vasile Pârvan, a fost datată în epoca romană târzie, săpăturile arheologice nerelevând nici o locuire de epocă romană timpurie. Pe de altă parte, descoperirile epigrafice (inscripții încastrate în zidul de incintă al cetății) atestă în sec. II–III un *uicus Vlmetum* și sugerează existența unor *uillae*, în vreme ce săpăturile efectuate de Pârvan la 3 km est de cetate au condus la descoperirea unui castru. Interpretând rezultatele cercetărilor sale,

[74] A. Aricescu, *The Army in Roman Dobrudja*, Oxford, 1980, p. 6–7.

[75] J. H. Oliver, GRBS 6, 1965, p. 155.

[76] Aricescu, *op. cit.*, p. 7.

[77] CIL III, 14 442.

Pârvan susținea existența unui *uicus* care ar fi precedat cetatea târzie și, alături de acesta, a unui castru sezonier *(Castra Aestiua)*.

Autorul a procedat la o cercetare intensivă de suprafață (mai–iunie 1993), atât pe teritoriul cetății, cât și în împrejurimi (*Castra Aestiua,* Runcu etc.), urmărind îndeosebi distribuția spațială și cronologică a materialului ceramic (pentru metodă vezi n. 28–34). Confirmând, pe de o parte, lipsa materialelor de epocă romană timpurie pe teritoriul cetății Ulmetum, pe de altă parte, existența acestora în perimetrul castrului situat în apropiere (interpretat ca un castru permanent, nu sezonier, de epocă flaviană), autorul presupune că o așezare civilă compusă din coloniștii romani și bessi atestați de inscripții constituită în jurul acestui castru ar putea fi identificată cu *uicus Vlmetum* menționat de monumentele epigrafice. Mai mult decât atât, descoperirea unei borne de hotar (vezi *addendum)* databile, după formă, în sec. I p.Chr., ar putea indica o *centuriatio* în zonă, efectuată cândva între legația moesică a lui Flavius Sabinus și războaiele daco-romane ale lui Traian.

Un alt candidat la identificarea cu *uicus Vlmetum* ar fi situl (necercetat) de la Râmnicul de Jos: aici s-a descoperit inscripția fragmentară CIL III 14 442, în care *[ui]co V[---]* poate fi întregit *[ui]co V[lmeto]*.

EXPLICAȚIA FIGURILOR

Fig. 1. Împrejurimile cetății Ulmetum.

Fig. 2. Ulmetum. Planul cetății cu locurile de descoperire a inscripțiilor. 1 Ulm. I, nr. 6 (sec. III p.Chr.); 2 Ulm. I, nr. 5 (sec. III p.Chr.); 3 Ulm. II.2, nr. 3 (sfârșitul sec. II p.Chr.); 4 Ulm. I, nr. 7 (sec. II–III p.Chr.); 5 Ulm. II.2, nr. 6 (sec. II p.Chr.); 6 ISM V, nr. 77 (sec. II p.Chr.); 7 Ulm. II.2, nr. 10 (sec. VI p.Chr.); 8 Ulm. II.2, nr. 7 (sec. II p.Chr.); 9 Ulm. II.2, nr. 8 (172 p.Chr.); 10 Ulm. II.2, nr. 13 (241–244 p.Chr.); 11 Ulm. II.2, nr. 14 (sec. III p.Chr.); 12 Ulm. I, nr.11 (sec. III p.Chr.); 13 Ulm. I, nr. 12 (sec. III p.Chr.); 14 Ulm. I, nr. 13 (sec. II p.Chr.); 15 Ulm. II.2, nr.15 (178 p.Chr.); 16 Ulm. I, nr. 14 (sec. II p.Chr.); 17 Ulm. I, nr. 15 (sec. II p.Chr.); 18 Ulm. II.2, nr. 16 (163 p.Chr.); 19 Ulm. III, nr. 11 (sec. II p.Chr.); 20 Ulm. II.2, nr. 18 (sec. II–III p.Chr.); 21 Ulm. II.2, nr. 19 (sec. II p.Chr.); 22 Ulm. II.2, nr. 20 (sec. III p.Chr.); 23 Ulm. II.2, nr. 22 (191 p.Chr.); 24 Ulm. III, nr. 12 (198–209 p.Chr.); 25 Ulm. I.2, nr. 23 (sec. VI p.Chr.); 26 Ulm. II.2, nr. 25 (324 p.Chr.); 27 Ulm. II.2, nr. 27 (sec. III p.Chr.); 28 Ulm. I, nr. 3 (sec. V p.Chr.); 29 Ulm. I, nr. 2 (sec. II p.Chr.); 30 Ulm. II.2, nr. 29 (sec. II p.Chr.); 31 Ulm. III, nr. 10 (sec. II p.Chr. A.D.); ⁚⁚ fragmente descoperite în dărâmături.

Fig. 3. Ulmetum. Planul siturilor 4 și 5.

Fig. 4. *Castra Aestiua.* Distribuția descoperirilor ceramice în aria cercetată.

Fig. 5. Zonele de soluri galbene și siturile pre-romane.

Fig. 6. Ulmetum. 1 monumentul dedicat lui Valerius Nilus; 2 monumentul dedicat lui Aelius L...; 3 monument anepigraf; 4 fragment arhitectural.

Fig. 7. a–b piatră de centuriație de la *Castra Aestiua.*

ABREVIERILE FOLOSITE ÎN ACEST NUMĂR

ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítö, Budapesta
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt
ArchRozhledy	Archeologiké Rozhledy, Praga
ArheologijaKiev	Arheologija. Institut Arheologii, Kiev
ArheologijaSSSR	Arheologija SSSR. Svod Arheologičeskih Istočnikov, Moscova
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi-Bucureşti
ArhSb	Arheologičeskij Sbornik. Gosudarstvennyj Ermitaž, St.Petersburg (Leningrad)
ARMSI	Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti
ARMSŞIA	Academia Română. Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologie, Bucureşti
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BCH	Bulletin de Correspondence Hellénique, Atena–Paris
CAH	*The Cambridge Ancient History*, Cambridge, 1936-1939
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, 17 vol., Berlin, 1863 sqq
CRAI	Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris
Dacia	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti
DID	*Din Istoria Dobrogei*, Bucureşti, 1965-1971
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj
ÉvkPécs	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
GRBS	Greek, Roman & Byzantine Studies, Cambridge, Mass.
IDR	*Inscripţiile Daciei Romane*, Bucureşti
IDRE	C. C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine, Inscriptions externes*, Bucureşti
IG	*Inscriptiones Graecae*, 12 vol., Berlin, 1903 sqq
ILS	*Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892
ISM	*Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti
JahrbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
PBF	Prähistorische Bronzefunde Europas, München
PBSR	Papers of the British School at Rome, Londra
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig–Berlin
RE	*Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, sub red. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K, Ziegler, Stuttgart, 1893 sqq
RevMuz	Revista Muzeelor, Bucureşti
RosArh	Rossijskaja Arheologija, Moscova
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti
SovArh	Sovetskaja Arheologija, Moscova

S C I V A, tomul 49, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1998, p. 127

A C A D E M I A   R O M Â N Ă

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

În ţară, revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sect. 5, RO–76117, Tel. 040-1-411 90 08, tel./fax 410 34 48, fax 410 39 83, Bucureşti; RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P. O. Box 33–57, Fax 401-222 64 07, Tel. 618 51 03; 222 41 26, Bucureşti; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Şos. Olteniţei, 35–37, Sect. 4, P. O. Box 61 170, Fax 401-312 24 25; 401-634 71 45, Tel. 634 63 45, Bucureşti.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: str. Henri Coandă 11, 71119, Bucureşti, tel. 659 71 52, fax 401-650 34 10.

Normele de redactare a manuscriselor şi lista abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3–4, p. 343–370.

APARE DE 4 ORI PE AN

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, C. P 5–42,
Tel. 410 38 46; 410 32 00/2107, 2119
Fax 410 39 83, 410 34 48
76117 Bucureşti

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ȘI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D. M. PIPPIDI, **Inscripțiile din Scythia Minor I**, 1984, 544 p.

MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane**, 1984, 198 p.

I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani–Aldeni**, 1984, 194 p.

DAN GH. TEODOR, **Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII e.n. Așezarea de la Botoșana–Suceava**, 1984, 182 p.

N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeș (1200–1400). Asupra începuturilor Țării Românești**, 1984, 170 p.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană**, 1984, 188 p.

C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata**, 1986, 200 p.

EUGEN COMȘA, **Neoliticul pe teritoriul României. Considerații**, 1987, 198 p.

IORGU STOIAN, **Inscripțiile din Scythia Minor II**, 1987, 436 p.

MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum**, 1988, 200 p.

MIRCEA D. MATEI, **Civilizația urbană românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)**, 1989, 222 p.

D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie și epigrafie**, 1990, 279 p.

GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-geografică a cetății Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina)**, 1991, 128 p.

ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic și mezolitic**, 1993, 228 p.

M. MACREA, N. GUDEA, I. MOȚU, **Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia**, 1993, 214 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare** 1993, 340 p.

EUGEN COMȘA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României**, 1995, 224 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 49, nr. 1, București, ianuarie–martie 1998, p. 1-128

Lei 12 000